

॥ श्रीः ॥

# नामलिङ्गानुशासनं

नाम

## अमरकोषः ।

पण्डितवरश्रीमदमरसिंहविरचितः ।



महामहोपाध्यायश्रीभट्टोजिदीक्षितात्मजविद्वद्भरश्रीभानुजिदीक्षितकृतया  
व्याख्यासुधाख्यया व्याख्यया सहितः ।



जयपुरराजधानीवास्तव्येन पाठशालाध्यापकेन दाधिमथवंश-  
भूषणसुमतिश्रीविदरीनाथात्मजश्रीशिवदत्तकोविदेन  
टिप्पण्यादिपरिष्कारपुरस्कारेणोपस्कृतः ।

चतुर्थं संस्करणम् ।

पुस्तकालयसंरक्षकश्रीमन्मदनमोहनमल्लिकार्जुनसिंहसंशोधितम् ।



स च

मुम्बय्यां

त्रुकाराम जावजीश्रेष्ठिभिः

पुस्तकालयसंरक्षकश्रीमन्मदनमोहनमल्लिकार्जुनसिंहसंशोधितम् ।



प्रवृत्त १९७१—सन् १९१५.

## चतुर्थावृत्तिप्रस्तावना ।

—१११—

नामलिङ्गानुशासनीयानेकव्याख्यास्वप्नेतरत्वेन वरीवर्ति रामाश्रम्यपरपर्यायेय व्याख्यामुधाख्या व्याख्या । अस्याः पूर्वसंस्करणं विद्वल्लामायमानैर्जयपुरसंस्कृतपाठशालामुख्याध्यापकदर्शिमथबुल्लानतंसं पण्डितपरशिवदत्तशर्मभिरसाधारणयासादनेकविद्वद्भ्योऽनेकपिघटीकापुस्तकसंपादनयोजनेनेतरविद्वत्कर्तृकपुन संस्करणनिरपेक्ष शोधनमकारीति निर्विचिन्तित पूर्ववृत्तिमुद्रितपुस्तकादवगम्यत एव । एतान्तास्यान्येन पुन संस्करणकरण पिष्टपेपणायित स्यादिति न कल्पनीय सख्यावद्भिः । प्रतिमुद्रणावृत्ति पूर्वविशेषदोषाग्राकरणक संस्करणमावश्यकमेव । तदपि प्राथमिकशोधकद्वारैवापेक्षितमिति निर्विवादम् । तथापि पुनरुक्तकालेऽनवसरतया शोधकस्य च दविष्टत्वेन कालातिक्रममिया चास्या द्वितीयावृत्ते शोधनाय श्रीमद्भिः तुकाराम जाग्रजीश्रेष्ठिभिर्निगुक्तोऽस्मि । उररीकृत्य च सादर तन्निदेश केवल पूर्वतनसंस्कारकालीनमानुपदेशेमुपरीनसर्निकद्वगादिदोषकारणकानामुपरि निर्दिष्टपण्डितवरै शोधनपत्रकेषुदाटितानामनुदाटिताना च महृष्टिसरणिमापतिताना स्खलिताना यावद्विबल मार्जनमकारि । विशेषतश्चामरस्यस्य कस्यचिद्वस्तुनो यथासमय नाम्ना नाम्नोर्नाम्नश्च व्याख्यावसरेऽमुकस्य वस्तुन इमान्मे इद वा नामेति व्यवस्था व्याख्यामुधाया वुत्रचनासीद्वद्वत्र च नासीत्सापि व्युत्पित्सूनामनायास्ततोऽनगमाय तत्र तत्रेमानीयन्यमुकस्य वस्तुनो नामानीति स्थूलाक्षरविन्यासेन कृता ॥

अन्यथये च नामनाममत्रापि स्खलित क्षमध्वमिति करुणामणालयेभ्यो विद्वद्भ्योऽह सविनय

पणशीकरोपाह्वलक्ष्मणशर्मसूनु

वासुदेवशर्मा ।

### ४६ पृष्ठव्याख्यामुधाटिप्पणीशेषपूर्तिः—

“सा दृष्टेदु सिनीवाली” इति मूल ‘सा अमानास्या दृष्टेदु चतुर्दशीयोगात् दृष्टचन्द्रा चेत् सिनीवाली-पदवाच्या भवति’ इत्येव फलितार्थकत्वेन व्याख्यातुव्याख्यामुधाकारस्याशयस्तु—

तिथिक्षये सिनीवाली तिथिवृद्धौ वृद्ध स्मृता ।’

इति प्रचेतोनाक्यानुसारेण अमानास्याक्षयदिने सूर्योदयत प्राग् चन्द्रोदयकाले अमावास्याया असवाच्चतुर्दश्या एव सत्वेन तदिन एवागत्या अमावास्याकार्यस्यापि करणीयत्वेनामाव्यवहारक्षतुर्दशीदिन एवेत्येव बोधनीय ॥ पर त्विद न सार्थदिकम् । व्यर्कचन्द्रस्य ( चन्द्रसूर्योभयान्तरस्य ) द्वादशभ्योऽशेभ्योऽनधिकत्वे चन्द्रादर्शनस्य

श्रीमदमरसिंहविरचितः

## अमरकोषः ।

व्याख्यासुधाख्यया व्याख्यया समेतः ।



प्रथमं काण्डम् ।

बह्वीबलम् नत्वा गृह(गिर) भद्रोजिदीक्षितम् ।

आ(अ)मरे विदधे व्याख्या मुनिनयमतानुगाम् ॥

प्रारिप्सितप्रत्यूहापनुत्तये कृत मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थमादौ  
निबन्ध—

यस्य ज्ञानदयासिन्धोरगाधस्यानघा गुणा ।

सेव्यतामक्षयो धीरा. स श्रिये चामृताय च ॥ १ ॥

यस्येति ॥ हे अनया, भवद्वि स धीरा तेज्यताम् । न अथ पाप बेपा तेऽनया निष्पाया । मुहुतिन इति यावत् । मुहुतिन एव त सेवितु प्रभवन्तीति त एव सचोप्यन्ते 'धर्मण पापमपनुदति' इति श्रुते । धिय राति ददाति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) अस्मात् 'किप् च' (३।३।७६) इति किप् । धीरा ज्ञानप्रबो गुरु । अनेन 'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमे याभिगच्छेत्' इति श्रुत्यर्थ उपदिष्ट । 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति गुरुसेवाया कठमाह—प्रिये चान्ताय चेति । चद्वयमुभयो प्राधान्ययोजननाय । भुक्तिमुक्ति प्रतीतिरुत्सेवातो मकीते । 'ईश्वारोपपदस्य' { २।३।१४ } इति चतुर्थी । तादर्थ्यं (वा० ३।३।१३) वा । तदुक्त भागवते—'योगक्षिनापुरभवार्थं यदुहैहयाया' इति । ननु गुरो त्रियोऽभावात्तत कथं सा प्रार्थ्य(प्य)त इत्यासङ्गमाह—य स्येति । अस्य गुरोरी लक्ष्मीरस्ति, गुणाय सन्ति । तदुक्त भागवते—'ऋते भवत्पादपरायणात् न मा बिन्दन्त्यहं लब्धुं दया यतोऽनित' इति । 'सत्यं शौचं दया क्षान्तिस्त्यागः सतोप आर्जवम् । शमो दमस्तपः साम्यं तितिक्षोपरति श्रुतम् ॥ ज्ञान विरक्तैरर्ध्वं शौर्यं तेजो बलं सृष्टिः । स्वातन्त्र्यं कीदृशं कान्तिर्धैर्यं मार्दवमेव च' इत्यादयो गुणा । कीदृशास्याम्—ज्ञानदयासिन्धो । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञान शास्त्रम्, दया निष्ठा रणपरदुःखप्रहाणेच्छा । तयो सिन्धोरिव । शास्त्रसंपन्नस्य, दयापूर्णस्य च । अनेन 'श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठम्' इति विशेषणं नये श्रोत्रियत्वमुक्तम् । स ज्ञानवानपि विमर्श ७ इति द्वयं

दयावत्त्वमुक्तम् । 'दयालोरेसमथस्य दुःखायैव दयाल्लता' इत्यतो ज्ञानवत्त्वमुक्तम् । कीदृशस्य—अगाधस्य । न गाधस्तत्त्वस्यो यस्य गम्भीरस्य । विपयानाकृतस्येति यावत् । यद्वा अग शैल वृक्ष वा आप्रोति । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा० ३।१।१०१) इति आप्रोते (आपू व्याप्नोति) । सा० प० अ० ३ । टिलोप (६।४।१४३) । सवर्णदीर्घ (६।१।१०१) तमसं दधाति मनस्वेत्यगाध । तस्य । परमेश्वरभक्तस्येति यावत् । कीदृशो धीरा—अक्षय । अ धामुदेव, तस्मिन्क्षयो ज्ञान निवासो वास्य सोऽक्षय । अनेन ब्रह्मनिष्ठतास्य द्वितीय विशेषणमुक्तम् । यद्वा न क्षयो हिंसा यस्य । 'क्षीप हिंसायाम्' (न्या० प० अ०) 'एरच्' (३।३।५६) । पू-वेन तु 'क्षि निवासगत्यो' (तु० प० अ०) । परपीडापहारक । 'यस्मान्नोद्विजते लोके' इति गीता । अथवा स धीरा मया सौम्यताम् । स व । यस्य गुणा अनघा । न अघ येभ्यस्तेऽनघा । पापनिवर्तका इति यावत् । 'यस्य कलि-मलापहम्' इति भागवतात् । शेष समानम् । 'आशिषि णि डलोटी' (३।३।१७३) इति कर्मीणि लोटे । इव हि शुभ सेवापरान् प्रति कर्तव्यत्वेनोपदिश्यते, स्वयं वा प्रार्थ्यते । गुरुसेवामाहातम्य च ब्रह्मदैवतादीं प्रसिद्धम् । भागवतेऽपि—यथाऽहं ज्ञानदो गुरु' इति, 'तुभ्येय सर्वभूतात्मा गुरुशुभ्र-पया यथा' इति च । एव 'लक्ष्मीवान्, कल्याण (निर्मल) गुण, शास्त्रसंपन्नो, दयापूर्णः, विपयानाकृत्यो, विष्णुभक्तो, विष्णुसाक्षात्कारवान्, ज्ञानदो, गुरु संप्रप्तार्थ्य' । समञ्जसम् । प्रथमं च निष्पापैरधिकारिभिः, मया वा सौम्यताम् । कथयकारणात् हितमुपदिशन्, स्वहितमाशंसमानो वा प्रत्यनितङ्गनामेव, स्वक्षणम् (इति) 'लक्ष्मीस्मरणत्क्षणं च मन्त्र' । निरङ्गनामेव, स्वक्षणम् । 'स्वेष्टदेवतासुकीर्तनाद्विशिष्टादष्टरूपेण चारोचिता । स्ववैचित्र्यं च । नेत्रनामचक्रपदस्य' । रणोत्तिवात्रायेव सापदि' । 'करणविरणयोश्चैव निमायिका—२६' । गम प्रतिभाति । 'समाधाना' । 'नर चेमुपीर्लिखेत्स्य ॥ इति पीवदत्त ॥

सामान्यवादानां जिनलक्षणविशेषपरत्वेन व्याख्यानस्य वैदिकानामनुचितत्वात्, अमरकतुर्जनस्य प्रमाणाभावात् । प्रा-  
प्त्युक्तम्—‘हे धीरा, स भगवान् सेव्यतामाराध्यताम् । धैर्य-  
शालिन एव सेवितुं शक्नुवन्तीति तानेव संबोधयति । प्रवृत्त-  
तायुष्माभिर्हितेच्छुभि । स क—यस्य गुणा मंत्रीमर्यादा-  
दयोऽणिमादयो वा अनया निष्पाया । रागाद्यसर्वलिता  
इति यावत् । यद्वा, हृष्या । तथा च धरणि—‘अ-  
नघोऽपापहृष्यो’ इति । किभूतस्य—ज्ञानदयासिन्धो ।  
ज्ञानं समस्तविद्या(पया)संबोध । इष्ट स्वार्थमनपेक्ष परदुःख-  
प्रहाणेच्छा दया । तयोस्तुतुल्ययोः सिन्धोरिव सिन्धोर्वि-  
पुलाधारस्य, अगाधस्य अन्तर्ध्वजमहिम्नः । अन्यैरनधिगत-  
ज्ञानपारस्वपरिच्छेदयगाम्भीर्य(य गाम्भीर्यं य)स्य वा । स  
किभूत—परहितापादनेषु नास्ति क्षयो विरामो यस्य, मर-  
णादिराहित्याद्वा । कलाधीनैव प्रेक्षावता प्रवृत्तिरत आह—‘धिये  
चेत्सादि । धीरन निर्वर्गसंपत्ति, ता प्राप्तुम्, अमृताय भो-  
क्षाय च । यद्वा—स सिन्धु सेव्यताम् । स क—यस्य  
अगाधस्यातलसर्पस्य, अक्षयस्य सदा परिपूर्णस्य, अस्य विष्णो  
क्षयस्य निवासस्य वा गुणा अनया रक्षादिमत्त्वानैर्मत्स्यादयः,  
धिये लक्ष्म्यै, अमृताय च पीयूषाय च’ इत्याहुः । अत्र  
समुद्रप्रक्षस्तु न सम्प्रणिय । ज्ञानेनलस्यानन्दवात् । ‘अक्षय’  
‘लस्य प्रथमान्तस्य पठ्यन्तत्वेन व्याख्यानस्यानुचितत्वात् ।  
अभीष्टदेवतानमस्काराद्युपनीतमहर्ष हि—’ इत्यादिप्रत्य-  
विरोधाच्च । आशीर्नामस्किपावस्तुनिर्देशेऽप्यनन्तर्भावात् । ‘ज्ञा-  
नदययोः स्रन्दते प्रवर्तते देवतारूपत्वात्’ इति वा, ‘ज्ञानदये  
स्रन्दते’ प्रवर्तते देवतारूपेऽस्मिन्’ इति वा समाधेयम् ।  
पक्षधर्षोऽनार्थिर्बाधार्थेन समाधातु शक्य । ‘स्रन्दते स्र-  
सारण धध’ ( ३०१११ ) इत्यु । यत्तु मुकुट—‘ताम्या  
सिन्धुरिवेति प्रकृत्यादित्वात् ( २१११५ वा० ) तृतीया ।  
‘तृतीया’ ( २१११० ) इति ‘योगविभागात्समास’ इति  
सर्वप्रवादस्य’ इति । तदपि न सम्भव । अर्थासंगते । प्राति-  
पदिनार्थे हि सा, तस्य न भेदेनाभेदेन वानान्वय सम्भवति ।  
अभेदे हि तृतीया व्यर्था । प्रयनाया एवोचिष्यात् ॥

अभिप्रेयप्रयोजने दर्शयति—

समाहृत्यान्वयतत्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः ।

प्रत्येन क्रमबधनेन कृतोत्कर्षः । यद्वा । असारासारहित-  
वाच्यरचनावितेष्वङ्गि । त्रिषाण्डोत्पत्त्यादीनि नाममान-  
प्रतिपादकानि । वररुचादिशतानि तु लिङ्गमानप्रतिपादकानि ।  
अत्र तृभयार्थसमहादिरेव सर्वं पाठ्यमिति भावः ॥

लिङ्गज्ञानोपाय परिभाषते—

प्रायशो रूपभेदेन साहचर्यांश कुप्रचिन्त ।  
स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयं तद्विशेषविधेः क्वचित् ॥ ३ ॥  
भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न संकरः ।  
कृतोऽत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमाद्वते ॥ ४ ॥  
त्रिलिङ्गेषां त्रिष्विति पदं मिथुने तु द्वयोरेति ।  
निषिद्धलिङ्गं शेषार्थं त्वन्ताधादि न पूर्णमाक् ॥ ५ ॥

प्रायश इति ॥ ‘यहृत्पायाच्छस्’ ( ५।४।१२ ) इति  
शस् प्रायशो वाहुल्येन, रूपभेदेन व्याधिसमंविन्दुरूपेण ।  
स्त्रीपुंनपुंसकं बोध्यम् । यथा—‘पद्मालया पद्मा’ ‘विनालोऽन-  
गव धनु’ । क्वचित्शेषोपपदस्येन सर्वनामपदस्येनापि रूप-  
भेदेन स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयम् । यथा—‘तत्परो हनु’ । अत्र तत्पर  
इति विशेषणाद्वतो पुंसत्वम् । ‘(पुंत्वं इति केहपानम्) सैवात्वा  
कृतपु पुमान्’ । (अत्र) ‘सा’ इत्युक्त्या कुला स्त्रीत्वम् । निश्चित-  
लिङ्गेनानन्तर्यं साहचर्यम् । रूपभेदाभावेऽपि क्वचित्तेनापि लिङ्गं  
ज्ञेयम् । यथा—‘अश्वमुवायिनी’ ‘मातु वर’ ‘विद्यद्विष्णुपदम्’ ।  
अत्राश्वमुवायिनीविनित् साहचर्योत्पत्तिर्स्त्रीपुंनपुंसकानि ज्ञेयानि ।  
क्वचित् तस्य स्त्रीपुंनपुंसकस्य विशेषोपादानात्तज्ज्ञेयम् । यथा—  
‘भेरी स्त्री दुन्दुभि पुमान्’ ‘रोचि. रोचिकमे ह्रीवे’ ॥३॥ अत्र

१—‘प्रत्येक परिपाटीत्यापानदिता कृतोत्कर्षः’ पाठान्तरम् ।

२—अत्रामरकोषे भिन्नलिङ्गानां प्रातिपदेष्वनुक्तानां भेदवा-  
रत्वात् द्वन्द्वो न कृतः । परवर्ति हि स्यात् । नावयवलिङ्गम् । यथा  
‘कुलिश भिद्र पवि’, नतु ‘कुलिशभिद्रपवय’ इति । तथा एक-  
शेषो न कृतः । शिष्यमाणलिङ्गस्यैव प्रवृत्तिः स्यात् । यथा  
‘नम स्र शवणो नया’, नतु ‘स्रशवणो तु नमस्री’ इति । तथा  
सकरो व्यामिश्रतापि न कृतः । साहचर्योत्पत्तिश्च हि स्यात् । यथा  
‘खव स्रोत सुतिर्नुति’, नतु ‘सुति खोव स्रोचो नुति’ इति ।  
पठ्यत्र नमाद्वते यत्र समग्रशेकारो क्रममात्र विवक्षितस्य, तत्रानु-  
क्तानां भिन्नलिङ्गानां द्वन्दादयः कृता एव । यथा ‘वनी. पृष्णीपु-  
श्माश्चन्द्रनौषधिमुगादिभि । नृमद्राश्वविद्राहै. साक्षोफोहैरिहोदिता.’  
इत्यत्र द्वन्द्वसकरो । आवादानेव दोषश्च कृतः । उपाध्यायस्य ‘नमा-  
द्वते’ इत्यन्तर्गदु नम्यान् ‘क्रमेणाद्वते प्रतिपाद्योपादेये ग्रन्थे’ इति  
व्यवदत्तः । गौडोऽपीत्यनुबुद्धा यथाप्राय संकरः क्रमाद्वते अनुबुद्ध  
मिना भिन्नलिङ्गानां न कृतः । अभिधानानुक्रमेणैवाभिधातुं तु कृत  
एव । यथा ‘कपयोऽनर जदाचट. विनालोऽनगव धनु । प्रमथाः  
१३ पारिपश’ इति । मालाकारो हि स्त्रीलिङ्गादीन्प्रकरणैर्निरदि-  
१४ । धीमोनरकन्यथा व्याख्यात् । ‘मधैने इन्द्रेकशेषसकरो, क्र-  
मैर्निर्देश मिना भिन्नलिङ्गा यत्तुक्ता न स्यु’ तदन न कृतः

कोशे, अनुक्तानां स्वपर्यायेष्वपठितानाम्, भिन्नं लिङ्गं तेषां तेषाम्, लिङ्गभेदमारयातुम्, द्वन्द्व एकशेषश्च न कृत । यथा—‘देवतादेवतामरा’ इति न कृतम् । परवर्जितता स्यात् । यथा वा—‘ख नभ आवणो नभा’ इत्यत्र ‘सखावणौ तु नभसी’ इति न कृतम् । शिष्यमाणलिङ्गतैव स्यात् । समानलिङ्गानां तु तौ कृतावेव । यथा—‘स्वर्गनाकनिदिबन्दिदशाख्या’ ‘पादा रश्मि-  
ङ्गितुयांशा’ । स्थानान्तरनिर्दिष्टानां तु भिन्नलिङ्गानामपि तौ कृतावेव । यथा—‘अप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिनरा’ ‘माता पितरौ पितरौ’ । एते स्वस्वपर्यायेषूक्ता एव । तथा तेषां कमादृते क्रम विना सङ्गो न कृत । औपनपुसकानि क्रमेण पठितानि, तेषु क्रमेण पठ्यमानेषु नान्तर्रीयवस्तु सङ्गो न दोष इति भावः । सङ्गो नाम भिन्नलिङ्गानां मिश्रतारूपः । यथा—‘स्वय’ इति पुलिङ्गमुक्त्वा, ‘स्रोत्र’ नपुंसकमुपचा,

पर्यायनिर्देशं विना तूक्तानां कृता एव । यथा ‘विषाधप्राप्सरोयक्ष-  
रक्षोगन्धर्वकिनरा’ । तथा ‘पुनो पुनश्च इति वा च’ । तथा ना-  
नार्थे ‘सहा स्थापेतना नाम हस्तावैश्वर्यचूचना’ इति ॥ ४ ॥ इति  
क्षीरस्वाम्यभेक्षितममरकोशोद्भाटनम् ॥

द्वन्द्वकशेषयो रूपभेदकृतलिङ्गनिर्णयामावालिङ्गज्ञानोपाय भ्रम-  
रूपपरिहार आह—‘भेदेति । अत्रामकोषे भिन्नलिङ्गानां लिङ्ग-  
भेदमाख्यातुं द्वन्द्व एकशेषश्च न कृत । द्वन्द्वे यथा ‘देवतादेवता-  
मरा’ इति न कृतम् । एकशेषो यथा ‘ख नभ आवणो नभा’  
इत्यत्र ‘सखावणौ तु नभसी’ इति न कृतम् । एकलिङ्गानां तु कृ-  
तावेव । यथा—‘स्वर्गनाकनिदिबन्दिदशाख्या’ ‘अनाविष्णुहर्च्छा-  
गा’ इति । ननु भिन्नलिङ्गानामपि तौ कृतौ । यथा—‘अप्सरोय-  
क्षरक्षोगन्धर्वकिनरा’ इति, ‘मातापितरौ पितरौ’ इत्यत आह—  
अनुक्तानामिति । स्थानान्तरेऽनिर्दिष्टानां न कृतौ, निर्दिष्टानां तु  
कृतावेव । इह तु स्थानान्तरनिर्देशो यथा ‘विषा बहुवचनस्य’,  
‘नैकतो यातुरक्षसी’, ‘जनवित्री प्रसूता’ ‘तातनु जनक पिता’  
इति । अनु रतवोपादिवः क्षीपुनपुसककाण्डविधानेनैव ‘कथनमुचि-  
तम् । तथासति रूपभेदसादृश्यविप्रतिपत्तिर्गौरवमपि न स्यात् ।  
तत्किमिति द्विदसंकरं नियते, इत्यत आह—कमादृते इति । क्रम  
विना संङ्गो न कृत । कमादृतेषां तु कृत इति तात्पर्यम् । संक-  
रस्तु भिन्नलिङ्गानां मिश्रस्वरूपः । त्रय प्रक्रमः । प्रस्ताव इति  
यावत् । यथा स्वर्गप्रक्रमे बोधिवौ भिन्नलिङ्गे जप्यद्वयवाच्यत्वात्क-  
र्त्तिते । विष्णुप्रस्तावे च लक्ष्मी नाम, इति । यदा क्रम विना भि-  
न्नलिङ्गानां सङ्गो व्याप्तिप्रभावो न कृत । क्रमेण तु कृत एव ।  
यथा ‘सुरलोक’ इत्यन्तेन पुद्गल-द्वारिरूप्य ‘बोधिवौ’ इति क्षी-  
लिङ्गस्य आशुक्त्वा द्वौवे भिन्निष्टपदम्’ उक्तम् । यत्र ‘जनुजन्तनामा-  
नि’ इति द्वौलिङ्गाभिरूप्य ‘जनिरूपति’ इति क्षीलिङ्गाशुक्त्वा च-  
न्द्रवशब्द पुलिङ्ग उक्त । इह तु क्षीरस्वामिकृतव्याख्याविरोधो म-  
न्योरवधारण लिखित ॥ ४ ॥ इति रायमुकुटकृतपदचरित्रम् ॥

भेदेति । अत्र ग्रमे भिन्नलिङ्गानां भेदाख्यानाम् लिङ्गभेद-  
माख्यातुं द्वन्द्वे न कृत । यथा ‘देवतादेवतामरा’ इति द्वन्द्वे

‘जुति स्तुति’ इति क्षीलिङ्गाशुक्त्वा । ननु ‘स्तुति स्रोत्र स्तवो  
जुति’ इति कृतम् । एव ‘जनुजन्तनाजन्मानि’ इति नपुंसकलि-  
ङ्गातिरूप्य, ‘जनिरूपति’ इति क्षीलिङ्गाशुक्त्वा, उद्भवशब्द  
पुलिङ्ग उक्त । यस्तु स्वामिनोक्तम्—‘एतच्च कमादृते । यत्र  
समूहकोचादौ कममानं विवक्षितम्, तत्र अनुक्तानां भिन्न-  
लिङ्गानां द्वन्द्वादय कृता एव । यथा ‘वर्ग्य पृथ्वीपुरश्चामृ-  
द्वनोपधि’ इत्यादौ द्वन्द्वसङ्गो, ‘भ्रात्रादावेकशेषश्च कृत’  
इति । तत्र । इत्य हि ‘पृथ्वीपुर’ इत्यादिनिर्वाहेऽपि भ्रात्रा-  
दावनिर्वाह एव । तत्र कममानस्याप्रतिपिपादायपितत्वात् ।  
अत एव ‘अप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिनरा’ इत्यादावप्यनिर्वाह ।  
यदपि । ‘उपाध्यायश्च कमादृते’ इत्यन्तर्गुह्यं भन्वान ‘क्रमे-  
णादृते परिपाठ्योपादेये ग्रन्थे’ इति व्याख्येयम्’ इति स्वामी ।  
तदपि न । अन्तर्गुह्यमानस्य निर्वाजत्वात् । अस्तुक्षीरस्वाम्य

न कृत । यत्र कृत—‘देवतानि पुति वा देवता विद्याम्’ इति लिङ्ग-  
ज्ञानं न स्यात् । तथा ‘पुनश्च आवणौ तु नभसी’ इत्येकशेषो न कृत,  
‘ख नभ आवणो नभा’ इति पुनपुसकलिङ्गज्ञानाय । समानलि-  
ङ्गानां तु तौ कृतावेव । यथा ‘स्वर्गनाकनिदिबन्दिदशाख्या’ ‘अना-  
विष्णुहर्च्छागा’ । किमुक्तानां भिन्नलिङ्गानाम् । अनुक्तानाम् ।  
रूपभेदसादृश्यविशेषविभिन्नराशितिलिङ्गानाम् । षाण्डिलिङ्गानां तु  
द्वन्द्वकशेषो कृतावेव । यथा ‘विषा बहुवचनस्य’, ‘इत्येकशेष-  
विलम्ब’ इति ‘यातुरक्षसी’ इति षाण्डिलिङ्गानाम् ‘अप्सरोयक्षरक्षो-  
गन्धर्वकिनरा’ इति द्वन्द्व कृत । यथा ‘जनवित्री प्रसूता’, ‘मा-  
तनु जनक पिता’ इति षाण्डिलिङ्गानां ‘मातापितरौ पितरौ’ इत्ये-  
कशेष कृत । तथा भिन्नलिङ्गानां कमादृते क्रमेण विना सङ्गोऽपि  
न कृत । क्रम प्रस्ताव । सङ्गो मिश्रत्वम् । अत्र तु प्रक्रमप्रस्तावे  
‘कुलिश मिदुर पवि’ इति पुनपुसकयो सङ्गो न कृत । स्वर्ग-  
प्रस्तावे ‘सुरलोको बोधिवौ दे विद्याम्’ इति क्षीपुसङ्गो । स्तुतिप्र-  
स्तावे ‘स्तव स्रोत्र जुति स्तुति’ इति क्षीपुनपुसकानाम् ॥ ४ ॥  
इति दीक्षितरामकृष्णविरचितगीष्णुपारदय्याचार्यम् ॥

### अत्रेयं विचारणा—

एकशेषाभावाद्वाहरणं नभ आवणो नभा’ इत्यत्र ‘सखावणौ  
तु नभसी’ इति व्याख्यातव्यं च । तत्र सङ्गच्छते । ‘नभोऽन्तरिक्षं  
गगनम्’ ‘नभा आवणिकश्च’ इति स्वपर्याये द्विभेदस्य षाणि-  
तत्वेन ‘मातापितरौ पितरौ’ इत्यत्रो वैदग्ध्यमाभावेकशेषोऽपि दो-  
षामावात् । तस्माद् ‘ओक सहा प्रययौका’ इत्युदाहृतव्यम् । य-  
चोक्त—‘समानलिङ्गानां तु कृतावेव’ इति । तदपि न समञ्जसम् । य-  
‘यक्ष क्षीर पयोऽम्बु च’ इत्यत्र समानलिङ्गत्वोऽप्येकशेषावरणात् ।  
तस्मादपि परिभाषा न सार्वत्रिकी । किन्तु ‘समानलिङ्गानामव, स-  
पर्यायेषूक्तानामेव वा कृत’ इति परिसरयोरूपेण व्याख्योचिता ।  
तथा च ‘समे यजेते’ इत्यत्र यागकरणाकरणशेषविषयाध्यक्षकशेषादि-  
करणकरणयोश्चोच्छेदं नियामिका—इति मम प्रतिभाति (समाधाना-  
न्तरं चेत्तुष्ठीमिर्लभ्यम् ॥ इति शिवदत्त ॥

तस्य सामग्रस्यात् ॥ ४ ॥ त्रयाणां लिङ्गानां समाहारलिङ्गि-  
नी, तत्र 'त्रिषु' इति पदं हेयम् । इति परिभाष्यते । यथा-  
'त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निपत्र' । न्यायसिद्धं चैतत् । त्रिलिङ्गतिरि-  
क्तस्यार्थं धातुन्तरं स्यात्प्रभवात् । अयोगाच्च । स्त्रीपुंलौ लि-  
ङ्गानाम्, तत्र 'द्वयो' इति पदं हेयम् । यथा—'द्वयोर्ज्वलं-  
लौ' । 'द्वयो' इति द्विवचनप्रयोगोपलक्षणम् । तेन 'द्विहीनं  
प्रसवे सर्वम्' 'द्वयहीने दुःकुन्दरे' इत्याद्युपपद्यते । तथा नि-  
विद्धं लिङ्गं यस्य तन्निविद्धलिङ्गं पदं, शेषार्थं शेषलिङ्गं हेयम् ।  
इदमपि न्यायसिद्धम् । निशेषनिषेधे शेषान्यनुज्ञानात् ।  
यथा—'वज्रमस्त्री' इति । तुरन्ते यस्य तत्त्वन्तम्, अथ आ-  
दिर्मूलं तदधादि, तन्तं च अधादि च नामपदं लिङ्गपदं सर्वं  
नामपदं अव्ययपदं च पूर्वान्वयि न भवति । किं तत्तत्तान्वयि  
'नगरी त्वमरावती' 'जबोऽथ क्षीरं त्वरितम्' इति च नाम-  
पदम् । 'पुंति तन्तर्धि' 'शस्त वाप त्रिषु द्वये' इति लिङ्ग-  
पदम् । 'तस्य तु त्रिया' इति सर्वनामपदम् । 'वा तु पुंति'  
इत्याव्ययपदम् । अथशब्दोऽप्योऽप्यस्यपुंलक्षणम् । यथा-  
'अनुकोशोऽप्यथो हस्त' । न्यायसिद्धमिदम् । तुना पूर्वस्मा-  
द्विरोपयोजनात् । अथशब्देन धातुन्तराभ्याम् । प्रमविषय  
चैतत् । 'उदपान तु पुंति वा' इत्यादी तु न दोषः । उत्तर-  
स्थानामत्वात् । लिङ्गवाचिनाऽप्येतेषां दोषाभावात् । वस्तु-  
तस्तु अत्र पादपूर्वण्यं चकाराद्येव पठितुं युक्तम् ॥ ५ ॥

स्वरूप्यं स्वर्ग-नाक-त्रिदिषु त्रिदशालयाः ।

सुरलोको द्यौर्दिवा दे स्त्रियां क्लीबे त्रिविष्टपम् ॥ ६ ॥

'स्वरिति ॥ यदपि 'चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्ति' इति पक्षे  
सहास्रान्तेषु व्युत्पत्तिर्नास्तीति, तथापि शाकटायनायमि-  
तप्रयोगे व्युत्पत्तिः प्रदर्शयते ॥ ७ ॥ स्वर्गं त्वयते इति स्व ।  
'इह शब्दोपपादयो' ( भा० प० अ० ) । 'अन्येभ्योऽपि  
रदन्ते' ( ३।३।७५ ) इति चित् । बाहुलकात्कर्मणि गुण  
( ७।३।८४ ) स्पर्तम् ( १।१।५३ ) इत्याहु । तत्र । नि-  
धीनबाहुलकाप्रमणस्यायुक्तत्वात् । 'स्वरति शब्दायते' इति  
व्युत्पत्तिरप्ययुक्ता । [ ३ ] कार्थस्य तत्रासम्भवात् । सुरल-  
प्राप्त्या उपतापयति । 'नैनं शृताकृते तपते' इति श्रुते । स्वरा-  
दि ( १।१।३७ ) पाठादव्ययत्वम् । 'अन्योऽप्यत्र शब्दभेदे  
नाविष्ठा निर्व्यये त्रिषु' । स शब्दस्तु मन्त्रार्थमाश्री प्रयोग  
( 'स्वः प्रेर स्मोभि गन्ने च' ) ॥ ( १ ) ॥ ७ ॥ यद्यु अज्यते स्वर्गं ।  
'अजं अज्यते' ( भा० प० अ० ) कर्मणि ( ३।३।९९ ) पठ् ।  
अज्यतेऽस्मिन्निति वा । 'अज गतिस्थानाणि गन्तेषु' ( भा०  
आ० सं० ) 'हलश्च' ( ३।३।१२१ ) इति पठ् । नृद्वर्गादि-  
स्य ( ७।३।१३ ) कृतम् । यद्यु श्रुतं — 'चको' ( ७।३।१३ )  
इति कृतमाह । तत्र । 'निष्ठासामभिः कृतम्' ( ७।३।१५ )  
इति धातुकात् ॥ ( २ ) ॥ 'क' गुरा, गृह्णन्ति अङ् इ गम्,  
नासकर्मणः इति नाकः । 'नप्राप्नोषात्' ( ९।३।७५ ) इति  
मलोपो न । को मन्त्रा, तदभावो नास्ति वा । 'नाक' इति

दिवेऽम्बरे' ॥ ( ३ ) ॥ ७ ॥ तिसृष्वप्यवस्थासु त्रयो ब्रह्मविष्णुशुद्धा  
या दीव्यन्त्यत्रेति त्रिदिव । — 'वनर्षे कविधानम्' ( वा० ३।  
३।८ ) इति वः- इत्याहु । तत्र । 'स्थानापाव्यधिहनिषुध-  
धम्' ( उक्तवाचित्करोपे ) इति परिगणनात् । उदाहरणत्वेन  
व्याख्यानस्य निर्गुलत्वात् । यदपि—मूलविष्णुनादित्वात् ( वा०  
३।३।५ ) कप्रत्यय-इति । तदपि न । अधिकरणव्युत्पत्तिप्र-  
दर्शनस्यासम्भवात् । तत्र 'वर्तते कृत्' ( ३।३।६७ ) इति  
वाक्यशेषात् । तस्मात्—'हलश्च' ( ३।३।१२१ ) इति पठ् ।  
यदापूर्वकत्वात् न गुण-इति व्याख्येयम् । यद्वा—आर्षवर्ण-  
वर्गभेदेन सात्त्विकराजसतामसभेदेन वा त्रिविधो दीव्यति  
व्यवहरति प्रकाशते वा ('दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारसुतितु-  
त्तिनोदमदलप्रचरन्तिगतिषु' ) ( दि० प० से० ) 'इष्टुप्रभावात्'  
( ३।३।१३५ ) क । 'त्रिदिवं तु खे । स्वर्गं च त्रिदिवा  
नद्याम्' इति मेदिनीदेर्ज्ञानात् क्लीबेऽपि ॥ ( ४ ) ॥ ७ ॥ त्रिदशा-  
नामालय ॥ ( ५ ) ॥ स्वर्गसुरादयः शब्दा स्वरूपरा । लक्ष-  
णया स्वर्गपरा । अतः समानार्थवाभावादिकरोपो न ॥ ७ ॥  
सुराणां लोक ॥ ( ६ ) सुरसद्यादीनामप्युपलक्षणमेतत् । एवं  
यौगिकेषु सर्वत्रोभेयम् ॥ ७ ॥ योतन्तेऽस्या यौ गोवत् । या  
हुलकात् ( २।३।९ ) घुते ('युतदीप्तौ' ( भा० आ० से० ) डो ।  
यौति 'घु अभिगमन ( आ० प० अ० ) । चित् ( ३।३।७५ )  
वा । 'घौस्तु स्वर्गविहङ्गसो' ॥ ( ७ ) ॥ ७ ॥ दीव्यन्त्यस्या-  
स्ति बाहुलकात् ( ३।३।१ ) इत्ये ('दिवु क्रीडाविषु' । दि० प०  
से० ) इति । यौ, दिवौ, दिव, पुन्याम् । 'घौः स्वर्ग-  
भक्तौ' ॥ ( ८ ) ॥ यद्यु—'दिवेर्ज्यो' इति ज्योप्रत्यय-इत्या-  
ह मुञ्जट । तत्र । उक्तसूरस्यादर्शनात् । शानी तु—'यो  
शब्दोऽप्योकारान्तोऽस्ति । भाष्ये ( ६।१।९३ ) 'गोतो गित'  
( ७।१।९० ) इत्यत्र 'ओतो चित्' इति पठितन्तराग्राहनात् इ-  
त्याह । तदपि न । स्मृत उच्येन स स्मृतीति तत्र वृद्धिविधाने-  
न पाठसोपदीगणवात् । यदपि—दिवे क्तिप् ( ३।३।७९ ) इ-  
त्युक्तम् । तदपि न । दिवौ दिव इत्यादी 'घ्यो घट्' ( ६।  
५।१९ ) इत्युत् प्रमदात् । मुमुक्षितु—'घु अभिगमने' घू-  
यते अभिगम्यते बाहुलकात्कर्मणि चोप्रत्यय-इत्याह । 'घौः  
स्त्री स्वर्गं च गगने दिव्यं शीव तयो स्मृतम्' । यद्यु—स्वा-  
मिना 'दिवशब्दो वृत्तिविषय' इत्युक्तम् । तदेतेन परात्मा ।  
उक्तमेतिह्यं वृत्तिविषयत्वानभिधानात् । 'मन्दरं सैरिन  
शकम्ब(शद) नै य दिव नभ' इति त्रिकाण्डशेषाच्च ॥ ७ ॥  
विशन्त्यस्मिन् मुञ्जिन इति विष्टपम् । 'विष्टप विष्टप विष्टिपो-  
ल्पा' ( सं० ३।१।५५ ) इति विश ('विश प्रवेष्टने' तु० प०  
अ० ) कप्रत्यय, तस्य च तुट् । 'यद्यु' ( ८।७।३६ ) इति  
पठत्वम् । 'यत्र मन्त्रस्य विष्टपम्' इति वैदिक प्रयोगः । तृतीय  
विष्टपं विष्टपम् ॥ ( ९ ) ॥ धृष्टप्रत्ययस्तु इतो गतार्थत्वाच्च प्र-

युज्यते । (रूपमेदेनैव क्लीवत्वे लब्धे रूपमेदलब्धलिङ्गविशेष-  
स्यानिलखज्ञापनार्थं क्लीव इत्युक्तम् । तस्य फलं 'कर्म क्रिया  
तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरसराः' इत्यत्र नपुंसकत्व उक्तेऽपि  
पुंलिङ्गत्वं मिदम् । अतः 'कर्म व्याप्ये क्रियायां च पुंनपुंसक-  
योर्मतम्' इति रङ्गकोशेन सह न विरोधः शङ्कनीयः) । केचि-  
त्तु—'पिष्टप' इति सूत्रं पठित्वा विशतेरादेः पो निपालते-  
इत्याहुः । अयं पुंस्यपि । तथा चामरमाला—'पिष्टपो विष्टपोऽ-  
प्यसौ भुवनं च नपुंसकम्' इति । 'नमो विष्टपं पृथो गौर्नां पृ-  
थिधापि मुरालयः' इति रत्नमाला । एवं शक्रभवनफलेद्या-  
वरोहोर्ध्वलोकाद्योऽप्युह्याः । नव 'स्वर्गस्य' ॥

अमरा निर्जरा देवास्त्रिदश विबुधाः सुराः ।

सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवौकसः ॥ ७ ॥

आदितेया दिविपदो लेखा अदितिनन्दनाः ।

आदित्या क्रमचोऽस्ममा अमर्त्या अमृतान्धसः ॥ ८ ॥

वर्हिर्मुखाः क्रतुभुजो गीर्वाणा दानचारयः ।

वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियाम् ॥ ९ ॥

अमरा इति ॥ न प्रियन्ते 'मृद् प्राणस्याने' (तु० आ०  
अ०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'अमरस्त्रिदशोऽयैस्त्रिदशारे  
कुलिशहमे । स्त्री गुह्यमरापत्योः स्थूणाद्वर्जरासुपु' ॥ (१)  
॥ ॥ जराया निष्क्रान्ता । 'निर्जरः स्वात्पुमान्देवे जरा-  
क्ते च वाच्यवत् । निर्जरा तु गुह्यया च तालपर्णामपि  
स्त्रियाम्' ॥ (२) ॥ ॥ दीव्यन्तीति देवाः । पचादियु (३।१।  
१३४) पाठादच् । 'देवः सुरे घने राक्षि देवमात्यातमिन्द्रि-  
ये । देवी कृताभिपेकाया तेजनीष्टक्योरपि' ॥ (३) ॥ ॥  
तृतीया यौवनाख्या दशा सदा येषाम् । त्रिशन्दस्य तृतीया-  
र्थता त्रिभागवत् । निर्देशं वा । 'संख्ययाऽव्यया' (३।२।२५)  
इति बहुमीहिः । 'बहुमीही संख्येये' (५।४।७३) इति डच् ।  
जन्मसत्ताविनाशाद्यास्त्रिदश येषामिति वा । 'त्रीन् ता-  
पान् दशन्ति दंश दशने' (भ्या० प० अ०) पचाद्यपि पृषी-  
दरादित्वात् (६।३।१०९) न लोपः' इति राजदेवः । तत्र ।  
लक्षविष्टहे कर्मण्यणः (३।२।१९) प्रसङ्गेनाचोऽप्राप्ते । मूलवि-  
भुजादित्येके (३।२।५ वा०) वा समापेयम् ॥ (४) ॥ ॥  
विशिष्टो बुधो येषाम् । त्रिकालज्ञजीव-शिल्प्यत्वात् । विशेषेण  
बुध्यन्ते वा । 'बुध अवगमने' (भ्या० प० से०, दि० आ०-  
अ०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति क । 'विबुधो ज्ञे  
सुरे' ॥ (५) ॥ ॥ मुरन्तीति मुरा । 'पुर प्रवर्धयर्थयोः' (तु०-  
प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति क । यद्वा समुद्रो-

त्वा मुरास्त्येषाम् । अशंआयच् (५।२।१२७) । यद्वा शोभनं  
राजते । 'राजु दीप्तौ' (भ्या० उ० से०) 'अन्येभ्योऽपि-'  
(३।२।१०१ वा०) इति डः । 'सुरा चपममययोः । पुंलिङ्ग-  
स्त्रिदिवेशे स्यात्' ॥ (६) ॥ ॥ सुष्टु पर्व अमावास्यादिवरितम्,  
अहुत्वादिप्रान्यः, उत्सवो वा येषा सुपर्वाणः । 'सुपर्वा ना  
शरे वंशे पर्वधूमसुरेषु च' ॥ (७) ॥ ॥ शोभनं मनो येषा ते  
सुमनसः । 'सुमनाः पुष्पमालयोः स्त्रियां, ना धीरदेवयोः ॥  
(८) ॥ ॥ त्रिदिवस्त्रेशाः ॥ (९) ॥ ॥ दिवमोको येषां ते दि-  
वौकसः । दिवशाब्दोऽदन्तः । 'मन्दरः सेरिभः शक्रभव(सद-  
नं रं दिवं नमः' इति त्रिकाण्डशेषात् । यौरोको येषामिति  
विष्टहे 'दिवौकसः' अपि । 'स्याद्विचौका दिवौकाश्च देवे  
चापीह पतिणि' इति रन्तिदेवः । 'दिवोक्ताश्च दिवौकाश्च  
पुंति देवे च चातके' । शब्दपरविप्रतिपेधात्परस्य षण्णदेशः ।  
स्थानिवत्त्वेन पूर्वस्य न षण् । 'सकृद्भूतौ' (१।४।२ प०) इति  
न्यायात् ॥ (१०) ॥ ॥ 'ननो दानो जिति' इति शाकटाय-  
नः । यद्वा घति । 'दो अवराष्टने' (दि० प० अ०) ।  
'किच् कौ च-' (३।३।१७४) इति किच् । 'घतिस्यति-'  
(७।४।४०) इति इत्थम् । दितिभिन्ना अदिति । अदित्या अ-  
पत्यानि । 'कृदिकारादकिनः' (४।१।४५ ग०) इति दीपन्तात्  
'स्त्रीभ्यो ङक्' (४।१।१२०) ॥ (११) ॥ ॥ दिवि सीदन्ति  
वर्तन्ते 'पद्व विशारणगल्यसदानेषु' (भ्या० प० अ०, तु०-  
प० अ०) । 'सत्सद्विष-' (३।२।६९) इति क्तिप् । 'हृदपु-  
भ्या च' (६।३।९ वा०) इति टेरलृक् । 'सुपामादियु च' (८।  
३।९८) इति पत्वम् ॥ ॥ 'तत्पुत्वे कृति बहुलम्' (६।३।१४)  
इति डेलृक् 'युसदः' अपि । 'मनःसु येन युसदा न्यधीयत'  
इति माधः ॥ (१२) ॥ ॥ चित्रादौ लिट्यन्ते । 'लिट् अक्ष-  
रविन्यासे' (तु० प० से०) । 'अकर्तरि-' (३।३।१९) इति  
कर्मणि घञ् । श्रीवाहस्तपादेयु तिस्रो लेखा सन्त्येषामिति वा ।  
'अशं आयच्' (५।२।१२७) । 'लेखो लेखे सुरे लेखा लि-  
पिराजिकन्योर्मता' ॥ (१३) ॥ ॥ अदितेर्नन्दनाः ॥ (१४) ॥ ॥  
अदितेरपत्यानि । 'दिल्लिल्ला-' (४।१।८५) इति ण्यः ।  
लिङ्गविशिष्ट (४।१।१) परिभाषाया अनिलखान्दगन्ताण्यो न ।  
'आदित्यो मास्करे देवे' ॥ (१५) ॥ ॥ कशाब्दवाच्यः  
स्वर्गः, अदितिर्वा । खरादि (१।१।३७) पाठादव्ययलम् ।  
तत्र ततो वा भवन्ति । 'मित्वादिवात्' (वा० ३।२।१८०)  
ङ् ॥ ॥ विपि (३।२।७६) 'अभुव' अपि-इत्यन्ये ॥ (१६)  
॥ ॥ अविद्यमान स्वप्नो येषाम् ॥ (१७) ॥ ॥ म्रियन्तेऽ-  
स्मिन्निति यतो भूलोके । 'हसिमृप्रिणवामिदमिल्लुपुर्विभ्य-  
स्त्वन्' (उ० ३।८६) । तत्र सवा अन्युपचारांमर्ताः । ततश्च  
'नवसूरमर्तयिष्टेभ्यो यत्' (वा० ५।४।३६) इति स्थायं यत् ।  
तद्विभ्राः ॥ (१८) ॥ ॥ अमृतमन्त्रोऽनं येषा ते ध्यास्वायते च

१—अय पाठो बहुवचोपलब्धः । २—अलिखतरे गदादि-  
प्रक्षेप्याणामस्त्राभेदवत् मीलने-इत्यनेकार्थैरनवाकरनीयुंदी । ३—  
दश दशदश्याः । 'अथ विन्दति सौमित्रे पञ्चविंशति वर्षवत्' इति  
रामायणवाक्येन सदा देवाना पञ्चविंशत्यवत्कत्वेन तृतीये दशे-  
त्येव वर्तमानत्वमिति भौकः ।

१—१६ च 'दिव उर' (वा० १।३।३३) इति नचिव, द्रष्टरपरो-  
बोधम् ।

॥२॥ शास्त्राति शास्त्रा । 'तृन्तुचौ शसिषदादिभ्य स  
ज्ञया चाविटौ' ( उ० २।१५ ) इति तृन् तृच्वा । पितृ-  
वच्छास्तुशब्द । नप्रादिप्रहणस्य ( ६।४।११ ) नियमां-  
त्वान् । चान्दे शास्त्रे चिचि सिधित्वेन 'शास्त्रा' इति  
प्रत्युदाहरणेऽनीणादिकृत् एव रत्नमतिना दधितत्वाद्बुद्ध-  
वाचिनोऽपि दीर्घ — इति सुभूति । तत्र । तृचस्त्वैर्ग्रस-  
न्नात् । अनीणादिकृत् एवेत्यत्र प्रमाणाभावात् । ('शास्त्रा  
समन्तभेदे ना शास्त्रके पुनरन्यत्वं' ) ॥ (१७) ॥२॥ मन्यते  
मुनि इ'मनेरच्' ( उ० ४।१२३ ) इतीन् । ('मुनिर्वाच्यमे-  
ऽईति । प्रियालगातिपालासौ' ) ॥ (१८) ॥२॥ अष्टदश 'मु-  
क्षस्य' ॥

शाक्यमुनिस्तु यः ॥ १४ ॥

स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः श्रेष्ठोऽदिनिश्च सः ।

गौतमश्चाकं दन्धुश्च मायादेवीमुतश्च सः ॥ १५ ॥

शाक्येत्यादि ॥ ( य ) । शक्योऽग्निर्नोऽस्य । 'शण्डिका-  
दिभ्यो ज्य' ( ४।३।५३ ) । यद्वा शाक्यप्रतिच्छर्षं पाच  
यस्पाच चाकिरे । तस्यादिश्वापुर्वंदास्ते शाक्या इति भुवि  
कृष्टा ' इत्यागमात् शाक्वे भवाः शाक्या । दिपादितापद  
( ४।३।५४ ) प्रत्यय । तद्वशात्तीर्णौ मुनि । शाक्यधर्मा  
मुनिर्धेति ॥ (१) ॥२॥ ( य ) । शाक्य सिंह इव । 'उप-  
सितं व्याघ्रा-' ( २।१।५९ ) इति समास ॥२॥ भीमवत्  
'शाक्य' अपि ॥ (३) ॥२॥ सर्वार्थेषु सिद्धो निष्पन्न ।  
'सिद्धद्युष्य-' ( २।१।४१ ) इति समास । सर्वार्थं सिद्धोऽ  
त्येति वा ॥२॥ 'सिद्धार्थः' अपि । 'सिद्धार्थौ पुनसर्गौ'  
इति शाश्वत ॥ (३) ॥२॥ शुद्ध ओदनोऽत्येति । शाक्यत्वादि  
( श० ६।१।१४ ) । शुद्धोदनस्यापत्यम् । 'अत इय' ( ४।  
१।५५ ) ॥ (४) ॥२॥ गौतमस्याय सिध्य । 'तत्त्वेदम्'

वृद्धौ' ( भ्वा० प० से० ) । अन्तर्भावितप्रत्यय । 'वृहेर्नोऽच्'  
( उ० ४।१।४६ ) इति मनिन् । भातोर्नस्यादादेश । वृहति  
वर्धत इति वा । यत्तु—व्योनादित्व ( उ० ४।१।५१ ) कल्प-  
नमस्य मुकुटेन कृतम् । तत्तूक्तसूत्रास्मरणमूलकम् । ('ग्रह  
तत्त्वतपोवेदे न द्वयो पुति वेधसि । ऋत्विग्योगमित्येविधि  
चाप्यात्मज्ञानयोजनवा' ) ॥ (१) ॥२॥ आत्मनो विष्णो  
सकामात्, आत्मना स्वयमेव वा भवति । 'भुव चक्षान्त-  
रयो' ( ३।१।१५९ ) इति क्त्वा । ('आत्मभूनां विधौ  
कामे' ) ॥ (२) ॥२॥ मुखेपु ज्येष्ठ ॥ (३) ॥२॥ परमे व्यो-  
मनि, चिदाकाशे, ब्रह्मपदे, वा तिष्ठति । 'परमे स्थ क्त्वा'  
( उ० ४।१० ) इतीति । 'तत्पुरुषे कृति-' ( ६।३।१४ )  
इत्यङ्क् 'स्थामिन्त्यङ्गाम्' ( वा० ८।३।५७ ) इति परत्वम् ॥  
(४) ॥२॥ लोकपितृणा मरीच्यादीनामयमादीना वा पिता  
पितामह । 'पितृव्यमातुल-' ( ४।०।३६ ) इति साधु ।  
( 'पितामह' पद्ययोनौ जनके जनकस्य च' ) ॥ (५) ॥२॥  
हिरण्य हिरण्यमण्ड तस्य गर्भे इव । 'तदण्डमभवद्देम सह-  
द्याधुलमप्रभम्' इति मनुके । तद्वा गर्भेऽस्य ॥ (६) ॥२॥  
लोकानामीश ॥ (७) ॥२॥ स्वयमेव भवति । 'भुव -'  
( ३।२।१५९ ) इति क्त्वा ॥ (८) ॥२॥ चत्वार्यनान्यस्य ॥  
(९) ॥२॥ दधाति । 'दधान् धारणपोषणयो' ( उ० उ०  
अ० ) । तृच् ( ३।१।३३३ ) । ('धाता वेपति पालके')  
॥ (१०) ॥२॥ अज्ज योतिरस्य ॥ (११) ॥२॥ दृढमिति  
जुष्टेभ्य । 'दृढ निपातायाम्' ( दि० प० से० ) । 'दृढमिति  
भ्यामिन्' ( उ० २।५० ) इतीन्—इति मुकुट । तत्र ।  
'दृढमिभ्याम्' इति तत्र पाठात् । 'द्विषि दक्षिणा' इत्युदा-  
हरणात् । अत 'यदुल्लमन्यापि' ( उ० २।४९ ) इतीन् ।  
बाहुलकाद्गुणभाव ॥२॥ 'द्विघणः' अपि । 'ब्रह्मरत्नम्' स्या-  
द्विघो द्विघणश्च पितामह' इति भागुरे । 'करणेऽयोवि-  
ह्यु' ( ३।३।८२ ) इति हन्ते करणेऽप्यनादेशः । 'पूर्वपदा-  
त्-' ( ८।४।३ ) इति णत्वम् । उ सप्तादृशो हन्यतेऽनेने-  
त्यर्थः । ('द्विघणो मुहुरेऽपि स्याद्विघे च परधने') ॥ (१२)  
॥२॥ विरचयतीति विरिधि । 'रच प्रतियके' ( जु० उ० से० ) ।  
स्वार्थेऽप्यन्तात् 'अव इ' ( उ० ४।१३९ ) । प्रयोदरादित्वान्  
( ६।३।१०९ ) अकाररत्येव नुमागमय । ( ज्ञेयित्वाभावे  
'चिरञ्जि' अपि । 'चिरं विरमिन् चिरं विरमि' इत्यादौ  
प्रयोगेऽस्तीनात् ) ॥२॥ पनायचि ( ३।१।१३४ ) 'चिरिञ्जः'  
अपि । ('चिरिञ्जो हहिण सिञ्जो विरिञ्चिर्दुपणो मत' इति  
पादार्णवात् । यत्तु—'रिच विद्योन्नस्यमनयो' बुरादि ।  
'अव इ' ( उ० ४।१३९ ) । प्रयोदरादित्वान् ( ६।३।१०९ )  
नुम, कुशखदुपधास्तत्त्वं च—इति मुकुट । तत्र । 'रिच

१—अथ पाठः सर्वत्र मोक्षम्यते ॥ २—उक्तमदीना परमा-  
नस्य ( ८।४।५३ ) निवर्तनं विद्योन्नयासाधुपाय सर्वसमञ्जसः ॥



नियोजनसंपर्चनयोः' इति सुरादौ पाठदर्शनाद्ब्रह्मविधानस्या-  
नुपयोगात् । कुञ्जरवदिति दृष्टान्तोऽप्ययुक्तः । तत्र हस्ववि-  
धानामावात् ॥ (१३) ॥॥ कमलमासनं यस्य ॥ (१४) ॥॥  
सृजति । वृत् (३१११३३) । 'सृजिद्वयोः-' (६११५८)  
इत्यम् ॥ (१५) ॥॥ प्रजानां पतिः । 'प्रजापतिर्ना द-  
क्षादौ महीपाले विधातरि' । ('प्रजापतिर्वंशराज्ञोर्जामातरि  
दिवाकरे । यद्वा लघुरे दक्षादौ') ॥ (१६) ॥॥ विदधाति ।  
'विधानो वेध च' (उ० ४।२२५) इति वेधादेशोऽसिप्रत्ययश्च ।  
मुकुटस्तु—अमुन्-इत्याह । तत्र । (६१११५७) आधुदात्त-  
त्वापत्तेः । 'मिथुनेऽसिः' (उ० ४।२२३) इत्युपक्रमाच्च । ('वेधाः  
सुति हृषीकेशो बुधे च परमेष्ठिनि') ॥ (१७) ॥॥ विरोपेण  
दधाति । विरन्योपसर्गनिर्द्वयर्थः । ('विधाता दृष्टिणे कावे')  
॥ (१८) ॥॥ विश्वं सृजति । 'किप्' (३।२।७६) 'किन्प्रत्य-  
यस्य-' (८।२।६२) इति कृत्वं तु न । 'रमुमुदभ्याम्' इति  
(७।३।११४) भाष्यप्रयोगात् । यद्वा सृजियज्योः पदान्ते  
पक्षविधेः कुलापवादत्वात् । यत्तु मुकुटेनोक्तम्—'किन्प्र-  
त्यय' इति तद्गुणसंविधानपक्षे किन्नन्तस्य कृत्वम्, न किव-  
न्तस्य— इति । तत्र । प्रत्ययमहण्येयर्थ्यात्, इक् स्तुगित्याय-  
त्विप्रसङ्गाच्च, तत्पक्षस्यात्राग्रहणात् । यद्यपि—'अतद्गुणसं-  
विधानपक्षे तु किन्न उपलक्षणत्वात्तदभावे किन्नन्तस्यापि कु-  
त्वम्' इत्युक्तम् । तदप्यस्मत्कुत्रकारद्वयेन प्रत्युक्तम् ॥ (१९)  
॥॥ विधत्ते इति विधिः । 'उपसर्गो यो. क्रि.' (३।३।१२)  
बाहुलकात् (३।३।१३) कर्तरि । यद्वा 'विध विधाने' (उ०  
५० से०) । इन् 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इति क्रियाप्र-  
गुणः । ('विधिर्ब्रह्मविधानयोः । विधिर्वाक्ये च देवे च  
प्रकारे कालकल्पयोः') ॥ (२०) ॥॥ विंशतिः । 'ब्रह्मणः' ॥  
विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः ।  
क्षामोदरो हृषीकेशः केदावो माधवः स्वम् १८  
दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः ।  
पीताम्बरोऽच्युतः शार्ङ्गो विष्णुः सैनो जनार्दनः ॥  
उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिश्चतुर्भुजः ।  
पद्मानाभो मधुरिपूर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः ॥ २० ॥  
देवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ।  
यनमाली बलिध्वंसी कंसारातिरघोक्षजः ॥ २१ ॥  
विश्वंभरः कैटभजिद्विभुः धीवत्सलान्धतः ।

विष्णुरित्यादि ॥ वेधेष्टि । 'विष्ट व्याप्ति' (उ० ७०  
अ०) । 'विधे क्रिञ्' (उ० ३।३९) इति वु ॥ (१) ॥॥  
नाराणां समूहो नारम् । 'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यण् ।  
तदयनं यस्य । 'पूर्वपादात्-' (८।४।३) इति णत्वम् ॥ ५ ॥  
नरा अयनं यस्येति विग्रहे 'नारायणः' अपि । 'प्रयोदरा-  
त्वात्' (६।३।१०९) इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । 'अथ नारायणो  
विष्णुरुर्ध्वकर्मा नारायणः' इति शब्दानर्थः । 'वासुन्-

रायण-पुनर्वसु-चिश्चरूपाः' इति त्रिकाण्डशेषश्च । नर-  
स्यापत्यम् 'नडादिभ्यः कृह्' (४।१।९९) इति वा । संज्ञापूर्व-  
कत्वाद्वद्वयभावो वा । नराब्जाताः नारा आपः तत्त्वानि वा  
अयनं (यस्य) नारम् अयते जानाति वा, आययति प्रवर्तयति  
वा 'अय गती' (भ्वा० आ० से०) पित्रन्तोऽपि । 'कृल-  
त्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट् । 'नारायणस्तु केदावे  
नारायणी शतावयुमा श्रीः' ॥ (२) ॥॥ कृष्णो वर्णोऽस्मा-  
स्तीति 'कृपेवर्णे' (उ० ३।४) इति नगन्तात् 'गुणवचनेभ्यो  
यतुपो लृह्' (वा० ५।२।९४) इति लृक् । कर्षलरीर्गिति वा  
बाहुलकाद्वर्णं विनापि कृपेः ('कृप विक्षेपने' । (भ्वा० प०  
अ०) नक् । ('कृष्णः सत्यवतीपुत्रे वायसे केदावेऽर्जुने ।  
कृष्णा स्याद्वापदी नीली पिप्पलीद्राक्षयोः' ॥ (३) ॥॥ विकृष्टाया  
अपत्यम् । शिवादित्वात् (४।१।११२) अण् । विगता कृष्ण-  
नाशोऽस्य, विकृष्टं ज्ञानं स्थानं धाति स्वरूपत्वेनाश्रयत्वेन  
धास्य । ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण् । यद्वा वि-  
कृष्टानां जीवानामप्ये नियन्ता ज्ञानदेवो वा । 'तत्स्येदम्' (४।  
३।१२०) इति, 'शेये' (४।२।९२) इति वाण् । विगता कृष्ण-  
यस्मात् । प्रतावण् (५।४।३८) वा । ('वैकुण्ठो वासवे  
विष्णौ') ॥ ४ ॥॥ विष्टरे श्रूयते । अमुन् (उ० ४।१८९) ।  
विष्टरो वृक्षः । 'पलाशी विष्टरः स्थिरः' इति त्रिकाण्ड-  
शेषः । तद्व्याघ्राश्रयोऽभिमतः । 'अश्वरथः सर्वरक्षाणाम्'  
इत्युक्ते । विष्टरो दर्शमुष्टिरिव श्रवसी कर्णावस्थेति वा ॥  
(५) ॥॥ दाग उदरे यस्य । समम्यन्तस्य वैयधिक-  
रण्येऽपि समासः । 'सप्तमीविशेषणे बहुनीही' (२।२।३५)  
इति लिङ्गात् । गमकत्वादिति मुकुटोक्तो 'हेतुस्त्वप्रयोजकः ॥  
(६) ॥॥ हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशः ॥ (७) ॥॥  
प्रशस्ताः केशाः सन्त्यस्य । कथं ईराथ केशी पुत्रपीत्रौ  
स्तोऽस्य । 'केशाद्-' (५।२।१०९) इति वः । केशौ वासि  
वा । 'वा गती' (अ० प० अ०) । 'आतः-' (३।२।३)  
इति कः । 'शंभोः पितामहो ब्रह्मपिता क्षमाघयीश्वरः' इति  
पाञ्चोक्तः । (यत्तु)—हन्त्यर्थाद्वधेः केशिनं हैतवान् । 'अ-  
न्येभ्योऽपि दयते' (वा० ३।२।१०९) इति डः । प्रयोदरा-  
दित्वात् (६।३।१०९) केशिशब्दस्त्वकारस्याकारे नलोपे च

१—'आपो नै नरायणवः' इति मन्त्रकः, इति मुकुटः ॥ ॥  
'नराजातानि तत्त्वानि' इति सप्तवर्णोदिति मुकुटः ॥ १०ः ॥  
एषु 'क्षुषिरुत्पन्नवचनो नश्च निर्वृतिवाचकः । तयोर्वैकल्यादि-  
कृष्ण इत्यभिधीयते' इति तौपनिषदाः । उक्त्या निर्वृतिः ११३३  
युत्पत्तिरित्यप्याह ॥ ४ ॥—यस्माच्चवेधे दुष्टात्मा हतसर्पेऽक्षीर-  
देन । तस्मात्केऽवनामा त्वं लोके ख्यातो भवि नित्यं दन्त्या-  
शोके, इति मुकुटः ॥  
, वाङ्मया भेदनः ।

केशव-इति मुकुट । तत्र । वैभवातोरभावात् । वष इत्या  
 दौ वषादेशविधानात् । ( 'केशवोऽजे च पुनाये पुति केश  
 वति त्रिषु' ) ॥ (८) ॥३॥ भाया लक्ष्म्या धव । यद्वा  
 मैथोरपत्यम् । तद्वद्वत्वात् (मघोर्हन्तेति वा ।) 'शेवे'  
 ( ४।२।१२ ) इत्यण् । मा नास्ति धवोऽस्य वा । ( 'भाघवोऽजे  
 मघो रथे भाघवे नास्ति मा मितौ । मघु शर्करावाप्तनीकुटनीम  
 दिराह च' ) ॥ (९) ॥३॥ स्वतो भवति । 'भुव -' ( ३।२।१७५ )  
 इति क्तिप् । ( 'स्वभूनां ब्रह्मणि हरौ' ) ॥ (१०) ॥३॥  
 दैत्यानामारि ( 'दैत्यारि पुति सामान्यदेवे च गृहपञ्चजे' )  
 ॥ (११) ॥३॥ पुण्डरीकमिवाक्षिणी यस्य । 'बहुवीरौ  
 सकम्पक्ष्णौ स्वाक्षारपञ्च' ( ५।४।७३ ) । पुण्डरीकेष्वपि यस्य  
 वा । एतच्च 'हरिते साहस कमलबलिमाकाश' इत्यन व्यक्तम् ।  
 यद्वा पुण्डरीक लोकात्मकम् अक्षति । 'अक्ष व्याप्तौ' ( भा०  
 प० वे० ) । 'कर्मण्य' ( ३।२।१ ) तद् क्षायति वा । 'क्ष  
 क्षये' ( भा० प० अ० ) 'आतोऽनुप-' ( ३।२।३ ) इति  
 क । 'अन्येषामपि-' ( ६।३।१३७ ) इति दीर्घ । आप्र  
 ऋषो वा । तत्र 'सुपि' ( ३।२।४ ) इति ( योगविभा  
 गात् । 'मूलविभुषादि' ( वा० ३।२।५ ) इति क ॥ ( १२ )  
 ॥३॥ वा भुव भेत्तु स्वर्ग वेद वा अभिदत्त ( विन्दति ) ।  
 'विदुल लभे' ( तु० उ० प्र० ) । 'गमादिषु विन्दे सहायाम्'  
 ( वा० ३।१।३८ ) इति घ । वराहस्येणेद्विगतात् । काम  
 भेनौरैश्वर्यात् । इन्द्रेण स्वर्गस्य निवेदनात् । मत्स्यादिरूपेण  
 वेदाहरणाद्वा । ( 'गोविन्दो वासुदेवो व्यावृध्याक्षे बृहत्स  
 तौ' ) ॥ ( १३ ) ॥३॥ गरुडो ध्वजविहमस्य ॥ ( १४ ) ॥३॥  
 पीतमम्वरं यस्य । ( 'पीताम्वरस्तु शैलेषु पुति कैटभमसूदने'  
 ॥ ( १५ ) ॥३॥ नास्ति च्युत स्तलन स्वदायस्य । नाच्यो  
 इति वा । ( 'अच्यो' ( भा० आ० अ० ) ( १।१।१३३ ) ॥ ( ७ ) ॥३॥  
 'गस्त्यमस्य । न अक्ष ज्ञानमस्यादिति वा । 'अनङ्गो  
 द्धनेऽनङ्गनामपनलोपरि' ॥ ( ८ ) ॥३॥ काम्यतेऽ  
 नन । 'पुति सहायाम्-' ( ३।३।११८ ) इति घ । ( 'काम  
 सरेच्छयो पुमान् । तेत्सपि निकामे च काम्येऽपि स्वाद्य  
 पुनकम्' ) ॥ ( ९ ) ॥३॥ पद्य दरा अक्ष । 'उमादनस्वापनद्य  
 शोपद्य लम्भनहाया । समोहनद्य कामस्य पद्य बाणा  
 प्रतीतिता' ॥ ( १० ) ॥३॥ मरयत्यु कण्ठयति स्म आ  
 ध्याने' ( भा० प० अ० ) । पचायच् ( ३।१।१३४ ) । स्वयं  
 तेऽनेनेति वा । 'पुति सहायाम्-' ( ३।३।११८ ) घ ॥  
 ( ११ ) ॥३॥ खरेस्सारि । 'श्रीव तु खरं नदीं श्रीवज्र  
 विशेषयो । विशेषे पुति दैत्यस्य मत्स्यस्य हरिणस्य च इति  
 दन्त्यादी रमस ॥३॥ शर्वरं गरिदे पुति मृगदैत्यविशेषको'  
 इति तालव्यादी मेरिनीकारात् तालव्यादिरपि ॥ ( १२ ) ॥३॥

१-मवरण मवर, इति मुकुट ॥ २-दैत्याना च काम्या  
 श्रुतेः । 'शनि पातो' ( ३।२।१४ ) श्वातिना- इत्यपि मुकुट ॥

व्योऽपि । 'तालव्या मूर्धन्याधेते शब्दा शयी च परिवेष ।  
 विष्वक्सेनो ग्रेष प्रतिष्ठा कोशविशदौ च' इत्युप्यधिवे  
 काच्च । 'विष्वक्सेना फलिन्या स्वात् विष्वक्सेनो जना  
 दने । मुकुटस्तु—'पूर्वपदास्तज्ञायाम' ( ८।४।३ ) इति  
 न णत्वम् । विष्वक्सेन्दस्य गकारान्तधात् । गकारान्तस्य च  
 णत्वे कर्तव्ये परस्य 'सुरि च' ( ८।४।५५, भा० ६१ ) इति  
 चत्वैरसाहितत्वात्-इत्याह । तत्र । 'अटुप्वाह' ( ८।४।७ )  
 इत्यधिकारात्सकारव्यवाये प्राप्तेरेवाभावात् ॥ ( १८ ) ॥३॥  
 जनन जन । भावे घञ् ( ३।३।१८ ) । 'जनिवप्योश्च'  
 ( ७।३।३५ ) इति न रुद्रि । जनो जम । तमर्दयति जना  
 दन । 'अर्दं हिंसायाम्' ( तु० उ० से० ) नन्द्यादित्वात्  
 ( ३।१।१३४ ) ल्यु । जना समुद्रस्थदैत्यभेदा, तोषामर्दन  
 इति वा [ जनैरर्थ इति वा । 'अर्दं गतौ यावने च' । 'कु  
 ल्युट्' - ( ३।३।१३३ ) इति कमणि ल्युट् ॥ ] ॥ ( १९ )  
 ॥३॥ इन्द्रमुपगतोऽनुपत्वात् । उपेन्द्र । 'कुगति-' ( २।१।१८ )  
 इति समास । यत्तु—उपगत इन्द्रोऽस्य-इति । तत्र । 'कु  
 गति-' ( २।३।१८ ) इत्युपन्यासवितोधात् ॥ ( २० ) ॥३॥  
 इन्द्रस्यावर जात । 'अन्येष्वपि-' ( ३।२।१०९ ) इति ट ।  
 [ इन्द्र अवरोऽस्य वा ॥ ] ( २१ ) ॥३॥ चक्र पाणी यस्य ।  
 प्रहरणार्थेन्य - ( वा० २।२।३६ ) इति सप्तम्या परत्वम् ॥  
 ( २२ ) ॥३॥ चत्वारो भुजा यस्य । यद्वा 'भुक्षे भुनक्ति' इति  
 भुज । चतुर्णां धर्मायकाममोक्षाणा भुज ॥ ( २३ ) ॥३॥  
 पद्म नामौ यस्य । ( गङ्गादित्वात् ( वा० २।१।३५ ) सप्तम्या  
 परनिपात । 'अन प्रत्ययव-' ( ५।४।७५ ) इत्यन 'अच्'  
 इति योगेविभागादच् ॥ ( २४ ) ॥३॥ मधोरसुरस एषु ॥  
 ॥३॥ वसुदेवस्यापत्यम् । 'कल्प्यन्धक-' ( ४।१।११४ )  
 लक्ष्मी पद्मालदे-वाद्य । 'बाहुलकादुण' । बाहुधारा  
 लक्ष्मीरित्यादि ॥ लक्षयति पश्यति नोदयति । वसुदेवो  
 दर्शनान्नयो' ( तु० प० से० ) । 'लक्षेर्मुद् च' ( उणा० ३  
 १६० ) इति प्रत्यय, तस्य च मुट् । 'लक्ष्मी सपत्नियो  
 भयो । कर्षाण्यौ च पद्माया रुद्रिनामोपपेऽपि च' ॥ ( १ )  
 ॥३॥ पद्ममाग्योऽप्य ॥ ( २ ) ॥३॥ पद्ममत्स्यस्या । अशे  
 आयच्च ( ५।२।१२७ ) । 'पद्मोऽध्वी पद्मचे व्यूहे निषिञ्चया  
 न्तरेऽभ्युजे । ना नागे स्त्री कञ्जिकाश्रीचारीपद्मगीपु च' ।  
 ( ३ ) ॥३॥ कमलत्वम् । 'कमलं सत्तिष्ठे ताम्रे ध्रुजले क्षो  
 ( व्यो ) मि भूषण । मृगभेदे तु कमल, कमला श्रीवदम्बियो  
 ॥ ( ४ ) ॥३॥ अयति हरिम् । 'विज्वचि-' ( वा० ३।२।१७८ )  
 इति विज्वदीर्घा । यत्तु मुकुटेन 'यप्रसारणनिषेधश्च' इत्यु  
 चम् । तथित्वम् । धर्मतेनदविधानात् । यत्तु—श्रीयते  
 सर्वे-इति विग्रहीतम् । तत्र । क्तिप् ह्रस्वेन कर्तारं विधा  
 नेन कर्मण्यसम्भवात् । बाहुलकस्य त्यगतिक्कतित्वात्

१-निवाण्डवात् ॥

देवकस्यापत्यं वा । 'अत इय्' (४१११५) सहापूर्वकत्वाद्-  
द्वयभावः । 'इतो मनुष्यजातेः' (४१११६५) इति टीप्-  
इति च मुकुटः ॥ (२८) ॥ ॥ शेरस्यापत्यम्, तद्वंशजत्वात् ।  
वृष्णिर्वेषि बाह्यादित्वात् (४१११६६) इय् ॥ ॥ 'सूरो  
यादये दन्त्यवान्' इति माधवी । 'सौरिः' अपि ॥ (२९)  
॥ ॥ धियः पतिः ('धीपतिर्विष्णुभूपयोः') ॥ (३०)  
॥ ॥ पुरुषेयूतमः, पुराणां पुरुषेभ्यो वोत्तमः ॥ (३१)  
॥ ॥ 'आपादपद्यं या माला वनमालेति सा मता' इति  
कनिष्ठः । सास्यास्ति । मीसादित्वात् (५१२११६) इनिः ।  
वनं मलितुं शीलमस्य इति वा । 'मल धारणे' (भ्या० आ०  
से०) । 'सुपि' (३१२१७८) इति णिनिः । ('वनमाली  
तु गोविन्दे वाराण्यं वनमालिनी') ॥ (३२) ॥ ॥ य-

देवेरानकदुन्दुमिवादनात् । हरी जाते, कृष्णे जाते, इति  
खामिमुकुटोक्तिस्तु भागवताद्यध्वणमूलिका । 'आनकदुन्दुमो  
वसुदेवपिता' इत्यपि निर्मूलम् ॥ (२) ॥ ॥ विष्णुनामसु,  
कृष्णनामोपगमात्कृष्णस्यैव विष्णुत्वमभिप्रेति ग्रन्थकृत् । अ-  
वतारान्तराणां तु तदंशत्वात्तन्नामानि नोक्तानि । 'अन्ये  
त्वंशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्' इति वदतो व्यास-  
स्याप्ययमाश्रयो लभ्यते अत एव कृष्णजनकस्यात्र नामोक्तम्,  
न तु जमदग्निदशरथादेः । द्वे 'कृष्णपितुः' ॥

यलभद्रः प्रलम्बघ्नो यलदेवोऽच्युताग्रजः ।  
रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ॥ २३ ॥  
नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालाङ्को मुसली हली ।  
संकर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीभेदनो यलः ॥ २४ ॥

यलभद्र इत्यादि ॥ यलं भद्रं श्रेष्ठमस्य, यलेन भद्रं इति  
वा । 'यलभद्रा त्रायमाणकुमार्योः, पुंसि सीरणि,' ('यल-  
भद्रस्त्वनन्ते यलशालिनि') ॥ (१) ॥ ॥ प्रलम्बं हतवान् ।  
मूलविभुजादित्वात् (धा० ३१२१५) कः ॥ (२) ॥ ॥ यलेन  
दीव्यति । ('यलदेवो यले वाते त्रायमाणौपधौ स्त्रियाम्')  
॥ (३) ॥ ॥ अच्युतस्याग्रजः ॥ (४) ॥ ॥ रेवत्या रमणः ।  
नन्द्यादित्वात् (३१११३४) ल्युः ॥ (५) ॥ ॥ रमते ।  
'ज्वलितिकस्तन्तेभ्यः' (३१११४०) इति णः । रमन्तेऽस्मि-  
न्गोमिनः, इति वा । 'हलध' (३१११२९) इति घञ् ।  
यत्तु—रमयति मोदयति प्रगा रूपमस्य—इति मुकुटेनोक्तम् ।  
तत्र । गिजन्तस्य ज्वलादित्वाभावात् । प्रत्ययान्तानां धात्व-  
न्तरत्वात् । ('रामा योपा हितुनयोः श्लीं च वास्तुककुष्ठयोः ।  
ता राघवे च वरुणे रैणकेये हलायुधे । हये च पशुभेदे च  
'नारां सितेऽसिते') ॥ (६) ॥ ॥ कामान् पालयति ।  
पक्षिणाम् इति— (३१११३४) इति ल्युः ।  
त्वाद्वा शोभने पर्णे पक्षावस्य । ('सुपर्णः सार्णमुडं च गण्ड-  
कृतमालके । सुपर्णा कमलिन्या च वनतेयस्य मातरि') ॥  
(८) ॥ ॥ पद्मगानध्याति । 'अश भोजने' (आ० प० से०) ।  
ल्युः (३१११३४) । पद्मया 'अशनं यस्येति वा' ॥ (९) ॥ ॥  
नय 'गण्डडस्य' ॥

शंभुरीशः पशुपतिः शिखः शूली महेश्वरः ।  
ईश्वरः शर्व ईशानः शंकरश्चन्द्रोत्तरः ॥ ३० ॥  
भूतेशः खण्डपरशुर्गिरीशो गिरिशो मृडः ।  
मृत्युंजयः रुचिवासाः पिनाक्षो प्रमथाधिपः ॥ ३१ ॥

१—'ता इहा श्रीमिवायतीम्' इति प्रयोगः—इति मुकुटः ॥  
२—कारमहणस्य तपस्यार्थत्वे 'तपेकारोकारी । कवारश्चिस्तः'  
इति सिद्धान्तश्रीमुद्यामेव लिखितत्वान्न मानम् । अत एव 'नदि  
कारमहणे केवलमहणम्' इति मुमित्रेण परिभाषितमिति रक्षि-  
तग्रन्थानुवादो मनोरमोपादावेव कृतः ॥ ३—'अन्तः पूर्वपदाद्'—  
(४१३१६०) इति सृजे 'बाह्यो देव्यः पाञ्चजन्योऽथ गम्भीराग्रज्य  
इत्यन्ते' इति वदता माध्यकृता ध्वनितस्य 'गम्भीराग्रज्यः' (४१३१  
५८) इति सृजे 'नदिर्देवपञ्चजन्यः' इति वार्तिकस्य काशिकायां  
'दृश्यमानत्वेन बाह्यदेव्योः 'नदिपटिलोपो यज्ञ' 'देवायज्ञमौ' इति  
वार्तिकान्तरेण सिद्धौ पाञ्चजन्यस्य साधनाय केवल 'पञ्चवनाद्'  
इत्यस्यैवावश्यकत्वमित्यभिमतमूरीक्षितेन वीमुषामलपनेनैव वार्ति-  
काभावादित्युक्तिश्चिन्तयेति शम् ॥ ४—'जगरावला दपन्तः'  
लिङ्गानुशासनकाराभिप्रायेण तु पुनि । गौटमनेन तु टीपे' इ-  
वार्थवैरवाकरकौमुदी ॥

मितद्वादिवात् (वा० ३।१।१८०) ड । यत्तु 'अ मवलसाद्' इति स्वामिमुक्तौ । तत्र । कर्तरि कृतो विधानादपादाने ड प्रत्ययभावात् । ('शुभ्रमंद्वाहंतो जिवे') ॥ (१) ॥ ॥ इष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । इष्टुपधत्वात् क । (३।१। १३५) । ('ईश स्वामिनि इदे च सादीशा हलदण्डके') ॥ (२) ॥ ॥ पश्या जीवानी पति । 'तिर्यंगनातो पशु प्रोक्त सर्वेषाणि पुस्यम्' । प्रमथानामिति वा । 'पशुपृथगादी चगरे प्रमथे च पुमानयम्' इति तालव्यान्ते रमसात् । ('पशुपति विनाक्तिनि द्रुताशने') ॥ (३) ॥ ॥ शिवमस्यास्ति । अर्शजा यच् (५।१।१२७) । शिवयतीति वा । 'तरकरोति' (वा० ३। १।२०) इति ण्यन्तादपचायच् (३।१।१३४) । ('शिवो जोक्षे महादेवे कीलकप्रहयोगयो । यालके गुग्गुलं वेदे डुरीकडु मेऽपि च । सुखे क्षेमे जले क्षौचम्' ॥ (४) ॥ ॥ शूलमस्यास्ति । इति (५।१।११५) ॥ (५) ॥ ॥ महाश्वतावीधरश्च । 'स न्महत्' ( २।१।६१ ) इति समास ('महेश्वरो महादेवे ऋषितोऽपीधरेऽपि च') ॥ (६) ॥ ॥ ईशितु वीलमस्य । 'स्थेयामास' ( ३।१।१७५ ) इति वरच् । ('ईश्वरो मन्ये शमी नाभ्ये स्वामिनि वाच्यवत् । ईश्वरी चेश्वरोनामायम्' ॥ (७) ॥ ॥ ॥ गृणाति 'श हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'कृष्ट गृह्यो व' (उणा० १।५।५५) ॥ ॥ 'पयं गती' (भ्वा० प० से०) । इत्यत 'पयं हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । इत्यतो वा वषयोरनेदात् पचायचि (३।१।१३४) । 'सर्व' अपि । 'सर्वस्तु दार्थो भगवाच्च शंभु कालंजर शिव' इति नामनिधानात् । ('कालंजरो योगिचक्रे मेलेके भैरवे गिरी') ॥ (८) ॥ ॥ इष्टे तच्छील । 'ताच्छील्य' ( ३।१।१२९ ) इति चानच् । ('ईशानं ज्योतिषि ह्येष पुलिन्न स्यात्रिलो धने') ॥ (९) ॥ ॥ श करोति । 'शमि धातो सहायाम्' (३।१।१७४) इत्यच् यत्तु 'हृमो हेतु' (३।१।२०) इति ट - इति स्वामी । तत्र । अस्थैव टापवादत्वात् ॥ (१०) ॥ ॥ चन्द्र क्षेपरो यस्य ॥ ( ११ ) ॥ ॥ भूतानामीश ॥ (१२) ॥ ॥ ॥ खण्डयतीति खण्ड परशुरस्य ॥ ॥ 'खण्डपशु' अपि । 'खण्डपशु' पशुनामे श्वरे चूर्णयेषिनि । ('खण्डम लकभेष्ये सिंहाकाननयेऽपि च') इति विश्वात् ॥ (१३) ॥ ॥ गिरेरीश । ('गिरीशोऽद्विपतां यानस्यतिशंकरयो पुमान्') ॥ (१४) ॥ ॥ गिरिप्राथम्यत्वेनास्यास्ति । लोमादित्वात् (५। ३।१००) वा । स्वामी तु गिरि इति उपभोगेन तन्मकरोति गिरी क्षेते वा । गिरौ दण्डदंसि (वा० ३।१।१३५) । ओवे तु 'आशु' उपसिधत्वात् इत्याह ॥ (१५) मृडति । 'मुपते (वृ० प० से०) इष्टुपधत्वात् (३।१।१३५) इत्यविशेषया । 'मृड च चारुदे' (भ्वा० प० से०) ॥ (१६) इत्यविशेषया यति । 'संज्ञायाम्' यत्तु वृत्ति ( ३।१।४६ ) इति ।

१-तथा च खण्ड । 'शकरोमि सप्त भ्वावात्' इति वाच्यम् । भूतानामसदृशभावेनाह शकर रयत् । इत्यपि उच्यते ॥

(६।३।६७) ॥ (१७) ॥ ॥ कृत्तिधर्म वातोऽस्य ॥ ( १८ ) ॥ ॥ पिनाकोऽस्यास्ति । इति (५।२।१९५) ॥ (१९) ॥ ॥ प्रमथानामपि ॥ (२०) ॥ ॥ उच्यति कुषा सवयस्ये-उग्र । 'उच समवाये' (दि० प० से०) 'कृष्ट'-( २।०८ उ० ) इत्यादिना रन् गथान्तादेव । ('उग्र. सनियत शय्या सूनायु त्रयद्वयो । उग्रया ववाचिद्विक्रमो') ॥ (२१) ॥ ॥ कप-दोऽस्यास्ति । इति (५।१।११५) ॥ ( २२ ) ॥ ॥ श्री शोभा कण्ठेऽस्य । ('श्रीकण्ठ कुलनाद्रे । शक्रे च') ॥ (२३) ॥ ॥ शिति काल कण्ठेऽस्य ॥ (२४) ॥ ॥ कपाल विभर्ति ॥ (२५) ॥ ॥ वामयति दुष्टाना मदमिति वाम । 'दुवम् उद्विरणे' (भ्वा० प० से०) । णिच् ( ३।१।२६ ) पचायच् (३।१।१३४) । वामयासी देवश्च । लोकविपरीतत्वाद्वा वाम । ('धामं धने, हरे पुंसि कामदेवे पयोधरे') यत्तु ययि (३।३।१८, १९) 'नोदातोपदेह'-( ७।३।३४ ) इत्यादिना वृद्धिनिषेधे प्राप्ते 'अनाचमे' ( ७।३।३४ ) इति 'कम्ब-सिक्व' इत्यादिना निषेध, इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । कर्तरि कणोऽसम्भावात् । भवादौ सम्भवेऽपि देवेन सामानाधिकरण्या सम्भावात् । लोकचारविपरीतत्वाद्वा नो देव क्रोडा यत्येति वा समाधेयम् । वामेषु श्रेष्ठेषु देवो योतो यत्येति वा ॥ ( २६ ) ॥ ॥ महाधासो देवश्च । महान् देवो ह्यस्यादिरुपा क्रोडा यत्येति वा ॥ (२७) ॥ ॥ विविधानि रविचन्द्रादिरुपाभ्यसी-ष्यस्य । 'बहुमोहो सव्यस्यस्यो स्वाहायच्' (५।१।११३) । विरूपेष्वपि अस्ति कृपादृष्टियत्येति वा । विविधरूपाणि विविधरूपेषु वा अक्षणाग्निद्रियाण्यस्येति वा ॥ ( २८ ) ॥ ॥ शीघ्रि लोचनानि यस्य । त्रिषु कालेषु लोकेषु गुणेषु वेदेषु लोचन ज्ञान यत्येति वा । ज्यो वेदा वर्णा अकारोकारमकारा वा लोचनानि यस्मिन् वा ( २९ ) ॥ ॥ कृपानी रेतो यस्य कृपान् सुतरूपो रेतोऽस्येति वा ॥ (३०) ॥ ॥ सर्व जानाति । 'आतोऽनुपगतं' (३।१।३) इति क ॥ ( ३१ ) ॥ ॥ धूमोर-भूता जटियस्य । 'जट, सट, सघाते' (भ्वा० प० से०) । 'स वैधातुव्य' (४।१।१८ उणा०) इतीत् । 'जटिजटा' इति द्विरूपकोट । धूम्रा जटालस्य इति स्वामी । तत । जटि-ष्यस्यति वक्तुर्भूतितरवात् ॥ ( ३२ ) ॥ ॥ नीलैवासी कोहितश्च कण्ठे जटायु च ॥ ( ३३ ) ॥ ॥ हरति । पचायच् ( ३।१।१३४ ) । ('हरो नाशकरद्वयो । वैश्वानरेऽपि

१-युन कण्ठे विषयोर वत श्रीकण्ठतामगाद्' इति नीलकण्ठस्य इत्यपि मुकुट ॥ २-पुवने यसुरे सर्वमंहाश्वेव प्रमा णव । वातुमहति पूचाया महादेवस्तत रयत्' इति शिवपुराण इति मुकुट ॥ ३-शुभोदादित्वात् (६।३।१०९) आकारस्यकार नेन स्वामी आन्त । उक्तरूपेण नदिसापनात् इति मुकुट ॥ ४-काल 'नील वन ममाह तु रसाक्त, रोहित त्विषा । नील १-एलव कनोऽह परिकीर्तित' इति वा-इत्यपि मुकुट ॥

च' ) ॥ ३ ॥ 'हीरेः अपि । 'हीरः कपर्दी शमिरः' इति संसारवार्ता । ( 'हीरो वजे हरे सपं हीरा पिपीलिका-  
भियोः' ) ॥ ( ३४ ) ॥ सपरं हरति । 'हरेतेरनुधमनेच्'  
( ३१२१९ ) ॥ ( ३५ ) ॥ भवते । 'धृवी भर्जने' ( भ्या०  
आ० से० ) । पचायच् ( ३१११३४ ) न्यङ्कादित्वात्  
( ७३१५३ ) कृत्वम् । भज्यन्ते कामादयोऽनेनेति वा ।  
'हलश्च' ( ३१३१२९ ) इति धन् ॥ ३६ ॥ 'भर्ग्यः' इति पाठे  
ष्यत् ( ३१११२४ ) ॥ ( ३६ ) ॥ ॥ त्रीण्यम्कान्यस्य ।  
त्रिण्यम्कमस्येति वा । 'अम्बकं नयनं दष्टि' इति हला-  
मुधः । त्रयाणां लोकानाम्बकः पिता इति वा । त्रीन्वेदा-  
नम्यते शब्दायते वा । 'अवि शब्दे' ( भ्या० आ० से० ) ।  
'कर्मण्यण्' ( ३१२१९ ) । 'संज्ञायाम्' ( ५३१८७ ) इति  
कः ( नृ० ) । त्रिषु लोकेषु कालेषु वा अम्बः शब्दो वैदलक्षणो  
यस्येति वा । त्रयः अकारोकारमकारा अम्बाः शब्दा धावका  
यस्येति वा । तिस्रोऽम्बाः द्यौर्मृग्यापो यस्येति तु भारतम् ॥  
( ३७ ) ॥ ॥ त्रयाणां धातूनां पुराणि, तेषामन्तकः । श्रव-  
यं पुरं त्रिषुम्, तस्यान्तक इति वा । त्रयाणां पुराणां समा-  
हारः । 'पानादिः' ( वा० २४४३० ) इति प्राश्नः । तत्र ।  
तथा सति 'पथपात्री' इतिवत् 'त्रिपुरी' इति प्रयोगभावप्र-  
ज्ञात् ॥ ( ३८ ) ॥ ॥ धातीति धरः । पचायच् ( ३१११३४ ) ।  
गङ्गाया धरः ॥ ( ३९ ) ॥ ॥ ॥ अन्धकस्य दैत्यस्य रिपुः ॥  
( ४० ) ॥ ॥ कर्तुं ध्वंसयति । 'सुपि-' ( ३१२१७८ ) इति  
गिनिः ॥ ( ४१ ) ॥ ॥ ॥ दृष्टो ध्वजविह्वलस्य ॥ ( ४२ ) ॥ ॥  
ध्वोभिः केशा यस्य ॥ ( ४३ ) ॥ ॥ भवति भवते वा सर्वम् ।  
'भू प्राती' ( जु० आ० से० ) । पचायच् ( ३१११३४ ) ।  
यत्तु भवत्यस्माद्विश्वम् । बाहुलवाद् ( ३१३११३ ) अप् ।  
विश्वमस्त्यास्मिन् इति वा । अस्त्यादेशाद्बुवः ( २४४५२ )  
अप् ( ३१३१५७ ) । 'प्रिणीमुनः-' ( ३१३१७४ ) इत्यत्र  
प्रिणीसाहचर्याद्बुवो भवादिवादेव पम्-इति मुकुटः । तत्र ।  
बाहुलकस्यागतिकर्गतिस्मात् । अत्र चोक्तीत्या गतिसंभवात् ।  
अधिकरणे ल्युटो बाधकसत्त्वादपोऽसंभवात् । 'अजम्भ्या  
क्षीरालना' ( ३१३१२६ ) इति वार्तिकोक्तं साहचर्याभ्युप-  
गमोऽप्यनुचितः । 'गातिस्था-' ( २४४७७ ) इत्यापि  
पासाहचर्यादस्त्यादेशास्माप्रहणप्रसङ्गात् । 'भवः क्षेमेशसारे  
सत्तायां प्राप्तिजन्मनो' ॥ ( ४४ ) ॥ ॥ विमेषस्मात् ।  
'भीमादयोऽपादाने' ( ३१४७४ ) । 'मिय. पुक् वा' ( उ०  
१११४८ ) इति मक् । 'भीमोऽम्बवेतसे घोरे धर्मो मध्य-  
मपाण्डवे' ॥ ( ४५ ) ॥ ॥ तिष्ठति । 'स्थापु-' ( उ० ३१३७ )  
( 'स्थापुः कीले हरे पुमान् । अस्त्री ध्रुवे' ) ॥ ( ४६ ) ॥ ॥  
रोदयति । 'रोद्रेणिलक् च' ( उ० २१२२ ) इति रक् ॥ ( ४७ )  
॥ ॥ उमायाः पतिः ॥ ( ४८ ) ॥ ॥ अष्टवत्वारिंशन् 'शंभोः' ॥

कपर्दीऽस्य जटाजूटः

कपर्द इति ॥ 'पर्व पूरणे' ( भ्या० प० से० ) । संपदादि-  
त्वात् ( वा० ३१३१७८ ) भावे क्प् । 'रातोपः' ( ६४४२९ )  
केन मुपेन जलेन वा परं पूर्णं ददाति । 'सुपि' ( ३१२४४ )  
इति योगविभागात् कः । कस्य जलस्य परा पूरणेन दायतीति  
वा । 'दैप् शोधने' ( भ्या० प० अ० ) । ( कपर्दः पार्वतीभर्तृ-  
जटाजूटे वराटके । अर्धभाषजन्तः शिवेऽपि ) ॥ ( १ ) ॥ ॥  
जटानां जूटो बन्धः । एकम् 'जटायन्धस्य' ॥

पिनाकोऽजगव्यं धनुः ।

पिनाक इति ॥ पाति । 'पिनाकादयथ' ( उ० २४१५ )  
इति पातेराक इत्वं लुप् च । 'पिनाकः क्षिपकोदण्डं पाशु-  
दृष्टिनिश्चलयो' ॥ ( १ ) ॥ ॥ अजेन प्रहणा गम्यते । इति  
'अन्येष्वपि दयते' ( वा० ३१२४८ ) इति डः । अजं छात्रं  
गच्छति यज्ञत्वेन प्रविशतीति वा । अजगो विष्णुरसि शरत्पे-  
नास्मिन्निति । 'बाणजगत्संज्ञायाम्' ( ५३१९१० ) इति षः  
॥ ॥ प्रज्ञादित्वात् ( ५३१३८ ) अपि 'आजगवम्' अपि ।  
'आजगवमजस्य वा पिनाकं वा' इति बोधालितः । 'स्थानी-  
धनुराजगवम्' इत्यमरमाला च ॥ ॥ अजो विष्णुः, को  
प्रज्ञा, तावतीति 'अजकावम्' अपि 'धनुस्तयजगव्यं शु-  
भ्यमजकावमजीजकम्' इति शब्दार्णवात् ॥ ॥ अजको  
विष्णुप्रहणायां वातीति 'अजकवम्' अपि । 'सुपि' ( ३१२४४ )  
इति ( योगविभागात् ) 'आतोऽनुपसर्ग-' ( ३१२३३ ) इति वा  
कः ॥ ( २ ) ॥ ॥ द्वे 'शिवधनुषः' ॥

प्रमथाः स्युः पारिपदाः

(२) ॥३॥ द्वयोर्मात्रोरपत्यम् । 'मातुस्तस्यैवार्थमदपूर्वायाः' (४११११५) इत्यपि उक्तं रपरत्वं च । दुर्गाचासुण्डाभ्यां पालितत्वात् । गजमुखतया हस्तिन्या अपलत्वात् । गङ्गाया अपलत्वाद्वा । 'हैमातुरो जरासंधवारणाननयोः पुमान्' ॥ (३) ॥४॥ गणानां प्रमथानामधिपः ॥ (४) ॥५॥ एको दन्तोऽस्य । स्कन्देनोत्पादितदन्तत्वात् ॥ (५) ॥६॥ हे रम्भते । 'हः शूकरे हरो हंसे रणरोमाश्रयाजिपु' इति नाना-थैरन्नमाला । 'अवि रवि शब्दे' पचायच् (३१११३४) । 'तत्पुत्रे कृति-' (६३११४) इत्यलङ् । हे उपसि रम्भते इति खामी । 'हेरम्भः शौर्यगर्विते । महिषे विघ्नराजे च' ॥ (६) ॥७॥ लम्बमुदरमस्य । ('लम्बोदरः स्यादुद्धृष्टान्ने प्रमथानां च नायके') ॥ (७) ॥८॥ गज आननमस्य । 'समुदायशब्दा अवयवेऽपि वर्तन्ते' इति गजमुखपरो गज-शब्दः ॥ (८) ॥९॥ (नैन्दन द्वन्द्वो न प्राप्नोति । 'विरूपाणा-मपि समानार्थानाम्' (वा० ११२१६४) इत्येकशेषविधानात् । मैवम् । स्वरूपपदार्थकानामेवा द्वन्द्वविधानात् । स्वरूपस्य च प्रतिशब्दं मिश्रत्वेन समानार्थताया एवाभावात् । अथपरता तु लक्षणया ज्ञेया । तारतम्यशब्दवत् । सर्वत्रैव बोध्यम्) ॥ अष्टौ 'गणेशस्य' ॥

कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा पडाननः ।  
पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरभिर्गुहः ॥ ३९ ॥  
बाहुलेयस्तारकजिह्वाशः शिखिवाहनः ।  
पाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रौञ्चदारणः ॥ ४० ॥  
कार्तिकेय इत्यादि ॥ कृतिकानामपत्यम् । 'लीभ्यो वक्' (१०३३२०) । (१) ॥२॥ महावी सेना यस्य । ('म-हासेनो महासेन्ये स्कन्देऽपि') ॥ (२) ॥३॥ शत्रुषु जन्म-स्य ॥ (३) ॥४॥ पद् आननान्यस्य ॥ (४) ॥५॥ पार्वत्या नन्दन (५) ॥६॥ स्कन्दति । पचायच् (३१११३४) ॥ (६) ॥७॥ सेनां नयति । 'सत्सूद्रिप-' (३१२१६१) इति क्तिप् । 'जानीः स्यात्पुमान्कार्तिकेये सेनापती पुमान्' ॥ (७) ॥ मैवमिति । ('भुव -' (३१२१७७) इति क्तिप् ॥ (८) ॥ गृहति रक्षति सेनाम् । 'गृह संवरणे' (म्वा० उ० से०) । 'इयुपध-' (३१११३५) इति क् । 'गृह- पाण्मातुरे गुहा । सिंहपुच्छयां च गर्ते च पर्वतादेशे कंदरे' ॥ (९) ॥१०॥ बहु-लाना कृतिकानामपत्यम् । 'लीभ्यो वक्' (४१११३०) ॥ (१०) ॥११॥ तारकं जयति ॥ (११) ॥१२॥ विशास्यति । 'शास्त्रं श्लाघ्यं व्यासी' (म्वा० प० से०) । पचायच् (३१११३४) । विशास्त्रायां जात इति वा । 'सधिवेलादि-' (४१३१६) इ-त्यणः 'प्रविष्टाफल्गुनी-' (४१३१३४) इत्यादिना लुकि 'लुक्-क्षितलुकि' (११२१४९) । ('विशारसो याचके स्कन्दे त्रि-

शाखा मे कठिहके') ॥ (१२) ॥१३॥ शिखी मयूरो वाहन-मस्य ॥ (१३) ॥१४॥ पण्णा माष्टानामपत्यम् । 'मातुस्तस्यै-सं-' (४११११५) । (१४) ॥१५॥ शक्तेर्यः ॥ (१५) ॥१६॥ कुमारयति कीडति । 'कुमार कीडायाम्' (उ० उ० से०) । प-चायच् (३१११३४) कृत्सितो मारोऽप्येति वा । 'कुः पावे-पदययोः' । कौ मारयति दुष्टान् । पचायच् (३१११३४) । यत्तु-ब्रह्मचारिस्तात्कुमारः-इति स्वामिनोक्तम् । तत्र । 'शत-क्रतो रूपवती देवसेनेति वा मुता । सा महेन्द्रेण रत्नं भा-र्यात्वेनोपपादिता ॥ उदीर्णसेनापतये महासेनाय सुमत' इति । बायुपुराणात् । कुमारः स्याच्छुके स्कन्दे युवराजेऽध्वारके । बालके वरुणद्वी ना न द्वयोर्जीलकाद्यने' ॥ (१६) ॥१७॥ कुभेः (म्वा० प० से०) किन् (३१२१५९) । प्रज्ञायन् (५१४३८) । क्रौञ्चस्य पर्वतस्य दारणः । 'दृ विदारणे' (म्वा० प० से०) प्य-न्तात् (३११२२६) ल्यु. (३१११३४) ॥१८॥ किलासे धनदा-वासे क्रौञ्चः क्रौञ्चोऽभिधीयते' इति बृहदारण्यकी । अतः 'कौञ्चदारणः' अपि ॥ (१७) ॥१९॥ सप्तदश 'कार्ति-केयस्य' ॥

इन्द्रो मरुत्यान्मघवा विडौजाः पाकशासनः ।  
वृद्धधवाः सुनासीरः पुरुहूतः पुरंदरः ॥ ४१ ॥  
जिष्णुर्लैखर्षभः शक्रः शतमन्युर्दिचस्पतिः ।  
सुभ्रामा गोत्रभिर्ब्रह्मी वासवो बृहदा वृषा ॥ ४२ ॥  
वास्तोष्पतिः सुरपतिर्वलारातिः शचीपतिः ।  
जम्भभेदी हरिहयः सारारणमुचिसूदनः ॥ ४३ ॥  
संक्रन्दनो द्रुह्यधनस्तुरापाण्मेघवाहनः ।  
आखण्डतः स्रहस्त्राक्ष क्रभुक्षाः ॥ ४४ ॥  
(३१११३४) इति क्तिप् । (१३४) । हरेधन्दनः । 'हरे-इत्यादि' (३१२१६१) इति क्तिप् । नपेत्तं कृति । 'से०' । 'क्रत्रेन्द्र-' (उ० ३१२८) इत्यादिना रन्तृ, रण् इति मुकुटः । तत्र । अन्तोदात्तापरोः । 'इन्द्रः शक्रा-दित्यभेदयोगभेदान्तरात्तम्यु' । 'इन्द्रः फणिज्जपेऽप्री स्यात्' ॥ (१) ॥२॥ मरुतः रत्नस्य । गतुप् (५१११४४) । 'क्षय-' (८१२१०) इति यत्तम् । 'ततो मलयै' (११४११५) इति मलाम्बत्वाभावात् ॥ (२) ॥३॥ महासे पूज्यते । 'मह-पूजायाम्' (म्वा० प० से०, उ० उ० से०) । 'श्रुमुक्षन्-' (उ० ३११५९) इत्यादिना 'मघयन्' इति निपातितम् ॥४॥ 'म-पवा बहुलम्' (६१४१२८) इति प्रादेशपक्षे तु 'मघघान्' इत्यपि बोध्यम् । यत्तु 'प्रादेशे दीर्घाभावात् मघयन्' इति स्वामिनोक्तम् । तत्र । 'सर्वनामस्थाने चार्यमुक्तौ' (६१४१८) । इति दीर्घसंभवात् । नन संयोगान्तरालोपस्य (८१३१२३) अयिद्वलम् । 'मघवा बहुलम्' (६१४१२८) इति बहुलमह-णेन तद्वाधनात् । अत एव गतुपा (५१२१९३) प्रन्तादेशप्र-त्याग्यानपरं कार्तिकं तद्वाप्यं च (६१४१२८) गंगच्छन्ने । 'हविर्जक्षिनि नि शक्रो मरुपे मपमानयो' इति शक्तिः । एतेन

हृदिका सोमवहरी । ब्रह्मशक्तिः ॥२॥ 'ब्राह्मी माहेश्वरी चेन्द्री चाराही चैष्णवी तथा । कामारीलपि चामुण्डा चर्चिकेलक्ष मातरः । 'ब्राह्मण्या मातरः सृष्टा' इति भागुरि । 'ब्रह्माण्याद्यास्तु' इति पाठे ब्रह्माणमपति कीर्तयति । 'अण दान्दे' (भ्या० प० से०) । 'कर्मण्य' (३।१।१) 'द्विष्टा'—(४।१।१५) इति दीप् । ब्रह्माण्याया सृष्टा सप्त देवता मातरो बुधे' इति हलायुध । स हि 'वैवेरीलपि कामारी सप्तैव मातरः सृष्टा' इति पठति ॥ 'ब्रह्मादिशक्तिदेवतानाम्' एकैकम् ॥

विभूतिभूतिरेश्वर्यमणिमादिकमष्टधा ।

विभूतिरित्यादि ॥ भवन भूति । 'त्रिया किन्' (३।३।१४) 'भूतिर्भस्मिन् सपरी इति श्रृङ्गारयो त्रियाम्' । मासप्राक्विशेषोत्पातयोरपि ॥ (१) ॥२॥ विभूतिरिति कथनमन्यप्रादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ (१) ॥२॥ ईश्वरस्य भावः । 'गुणवचन' (५।१।१२४) इति ध्वनः ॥ (३) ॥२॥ 'अणि-मा लघिमा प्राप्ति प्राकाम्यं महिमा तथा । ईशिता वशिता चैव तथा कामावशायिता' । तत्र, अणोर्भावं 'इमनिच' (५।१।११२) ॥२॥ लघोर्भावं ॥२॥ प्राप्तिरङ्गुल्यप्रेम चन्द्रादेः ॥२॥ प्रकामस्य भाव इच्छानभिधातः ॥२॥ महतो भावः । येन ब्रह्माण्डेऽपि न मतिः ॥२॥ इतोऽस्यासि । 'अतः'—(५।२।११७) इतीति । इतिनो भावः । तत् (५।१।११९) । प्रभुत्वम् । येन स्थावरा अत्याशकाणि ॥२॥ वचोऽस्यासि । इति (५।२।११५) वशिने भावो वशिता । यथा भूमावप्युनमजननिमजने ॥२॥ कामानवरोते । शीघ्र (अ० आ० से०) गिति (३।२।७८) । कामावशायिनो भावः । मलयपत्न्यता । स्वते (दि० प० अ०) गिति (३।२।७८) । 'अभिभवे' (३।२।७८) ॥२॥ जयति । 'त्रि जये, अभिभवे' (भ्या० प० अ०) । 'ग्लानिस्थम्'—(३।२।१३९) इति श्रु । 'जिष्णुर्नां वारणेऽनुने । जिलरे वाप्यवत्प्रोको विष्णावर्कं बहुवचि' ॥ (१०) ॥२॥ ऐषेपु ऋषभ । 'सप्तमी' (२।१।४०) इति योगविभागासमास । लेख ऋषभ इवेति वा । 'उपमित व्याघ्रा'—(२।१।५६) इति समान ॥ (११) ॥२॥ प्राप्नोति । 'बहु राक्षी' (स्वा० प० अ०) । 'स्वामि तथि'—(उ० ३।१३) इत्यादिना रह । 'शक्र पुमान्देव राजे कुटुमाचुर्नभूहो' ॥ (१२) ॥२॥ अतः मन्यवो याग्या अस्य । दाते दैत्येषु मन्युः क्रोभोऽप्येति वा । अतः मन्यवो ईश्यास्येति वा दैत्ये पराजितत्वात् ॥ (१३) ॥२॥ दिव पति । 'सप्तस्ये कृति'—(६।१।१४) इत्यत्र बहुलप्रहणादहल-प्यदृग् इति युक्त । तत्र । 'पातेर्कति' (५।५७) इत्युणादिभूत-रात्वात् । यस्तुतस्तु 'पठ्या पतिपुन'—(८।३।५३) इति

१—इयमातुरिति युजुः ।

(४।१।४२) इत्यादिना चीप । ('काली गौरी क्षीरक्रीटे काञ्चिमातुरेभ्यो । नव्यमेकैषपरिवादयोः') ॥२॥ वर्ण-स्वाविधवाया काला । 'उमा कालायनी दुर्गा भारी हम्-वतीश्वरी । काला कालंजरी गौरा' इति वाचस्पति ॥ (४) ॥२॥ हिमवतोऽपलम् । 'तस्यापलम्' (४।१।९२) इत्यत्र । 'हिमवत्यमयाखण्डक्षीर्यो श्वेतवचोमयो' ॥ (५) ॥२॥ ईष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । 'स्वेशभास'—(३।२।१७५) इति वच् । टाप् (४।१।४) ॥२॥ वनिपि (३।२।६५) 'वनो रच' (४।१।७) इति वीष् । अतः 'ई-श्वरी' अपि । यद्वा अधुते । 'अश्व व्याप्ति' (स्वा० आ० से०) 'अश्वोतेराश्वकर्मणि वट इ कोपधामा' (उ० ५।५७) । टिप्त्वात् (४।१।१५) दीप् । ईश्वरः शक्रेऽधीतो तरपक्या मीश्वरीश्वरा' इति योपालित ॥ (६) ॥२॥ शिववति । शिवमस्त्यस्या । शिवो बालि भर्तृत्वेन यस्या इति वा । 'शिवं भद्र शिव' शसु शिवा गौरी शिवाभया' इति शाश्वत ॥२॥ पुष्योते तु शिवी ॥ (७) ॥२॥ भवस्य स्त्री । 'इन्द्रवरुण'—(४।१।४४) इति डीपातुर्नी ॥ (८) ॥२॥ एव द्राप्यादय ॥ (९) ॥ (११) ॥ (१५) ॥२॥ सर्वभ्य सर्वेषां वा मन्त्रा । सर्वाणि मन्त्रकाम्यस्या, इति वा ॥२॥ 'मङ्गला' इत्यपि । 'मङ्गलासितपूर्वायासुमाया पुषि भूजिजे । ननुपकं तु बल्याने पुषि सर्वायैदक्षिणे' ॥ (१२) ॥२॥ न पर्णाम्यस्या । तपस्सन्त्या पर्णानामपि स्थायात् ॥ (१३) ॥२॥ पर्वतस्येयम् । पावैती । 'तस्ते-दम्' (४।३।१२०) इत्यत्र । अपलार्थं त्वपवादत्वादिन (४।१।१५) स्यात् । 'इतो मनुष्य'—(४।१।६५) इति न-चीप । मनुष्य-पुत्र-अमस्य । 'मुन्यता'—(३।३।७८) इति गिति ॥ (२५) ॥२॥ हरिहयो यस्य । 'लक्षेशाबालो माणि सुवणामानि यस्य तु । हरि स वर्णनोऽभस्तु पीत-कीशेयमग्र' इति बालिहोनम् ॥ (२६) ॥२॥ स्व स्वर्गे रातते । स्वेषु दैत्येषु स्वेन धनेन वा, आ रातते वा । 'सत्सु'—(३।२।६९) इति क्ति । 'ते रि' (८।३।१४) इति लोपे 'द्वलोपे'—(६।३।१११) इति दीर्घ । जान्त ॥ (२७) ॥२॥ न मुपति । 'मुच्छ मोक्षणे' (उ० उ० अ०) । 'इयपधा-त्किच्'—(४।१२०) इतीन् । 'भ्राम्णपाद्'—(६।३।७५) इति नम् प्रह्ला । नमुचेर्द्वैत्यस्य सूदन । 'यूद क्षरणे' (भ्या० आ० से०, यु० उ० से०) । नन्द्यादिसात् (३।१।१३४) ट्यु ॥ (२८) ॥२॥ सकन्दयति । 'कदि आह्वाने रोदने च'

२—अय-वाचश्व 'न मु ने' (८।२।३) इति यत्र भाष्यकृता यममुपयस्य—'शक्रुमारी इद्रेणोका 'वर वृणीष्व इति । सा वरमण्णी 'पुत्रा मे बहुशीरघ्नमोदन कांस्यार्था मुञ्जीरन्' इति । न च वावदस्या पतिमवति, कुत पुत्रा । कुतो गावः । कुतो पापम् । तत्रान्धा ऋकेन वावचन 'पति, पुत्रा, गावः, पापम्' इति सर्वे सष्टीहीन अवति' इति ॥

हृषिका सोमवहरी । ब्रह्मशक्ति ॥२॥ 'ब्राह्मी माहेश्वरी चैन्द्री चारुदी वैष्णवी तथा । कौमारीलपि चामुण्डा चक्षिकेलध मातर' ॥ 'ब्राह्मण्या मातर स्मृता' इति भागुरि । 'ब्रह्माण्याद्यास्तु' इति पाठे ब्रह्मणमपति की तेयति । 'अण शब्दे' (आ० प० से०) । 'कर्मव्यण' (३१२१) 'दिष्टा'—(४११५) इति दीप् । ब्रह्माण्याया स्मृता सप्त देवता मातरौ युधे' इति हलायुध । ॥ द्वि 'चैन्द्रीलपि कौमारी सप्त मातर स्मृता' इति पठति ॥ 'ब्रह्मादिशक्तिदेव तानाम्' एकैकम् ॥

विभूतिभूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा ।

विभूतिरित्यादि ॥ भवन भूति । 'लिया किन्' (३११९४) 'भूतिभंसनि सपत्नी हस्तिपट्टारयो वियाम्' । मासपाकविशेषोत्पातयोरपि ॥ (२) ॥३॥ विभूतिरिति कथनमन्यप्रादिनिर्गम्यम् ॥ (१) ॥—'ईश्वरस भाव । 'गुणवचन'—(५१११२४) इति व्यञ्ज ॥ (३) ॥४॥ 'अणि मा लघिमा प्राप्ति प्राकाश्यं महिमा तथा । ईशिना वशिता चैव तथा कामावशायिता' । तत्र, अणोर्भावं 'इमनिच' (५१११२२) ॥—'एषोर्भावं ॥—'प्राप्तिरुत्पत्त्येव वन्द्ये ॥५॥ प्रकामस भाव इच्छनमिषात ॥६॥ महतो भाव । येन ब्रह्माण्डेऽपि न माति ॥७॥ ईशो-ऽस्यासि । 'अत'—(५११११५) इतीनि । ईशिनी भाव । तत् (५११११९) । प्रभुत्वम् । येन स्यावरा अप्याशका रिण ॥८॥ वदोऽस्यासि । इनि (५१२११५) वशिनी भावो वशिता । यया भूमावप्यु मञ्जननिमजने ॥९॥ का मानवरोते । शीड (अ० आ० से०) णिनि (३१२७८) । कामावशायिनी भाव । सलसन् यता । स्वते (दि० प० अ०) णिनि (३१२७८) । नमपुस्त । 'जि जये, अभिजये वा' (आ० प० अ०) । 'गलाजिम्भ'—(३१२१३९) इति शङ् । 'जिष्णुर्ना मासवेऽर्जुने । जित्वरे वाप्यवशोको विष्णावकं वसुधपि' ॥ (१०) ॥१॥ ऐयेपु ऋषभ । 'सप्तमी' (३११४०) इति योगविभागारायमास । ऐव ऋषभ इवेति वा । 'उपमित व्याघ्रा'—(३११५६) इति समास ॥ (११) ॥२॥ शाकोति । 'बहु शाकी' (आ० प० अ०) । 'स्त्रासि तथि'—(उ० २११३) इत्यादिना रत् । 'शक्र पुमादेव राजे कुट्टेर्जातुर्नभूहो' ॥ (१२) ॥३॥ दात मन्यवो यागा अस्य । दाते दैवेयु मन्धु ऋषोऽप्येति वा । दात मन्यवो दैवाम्यस्येति वा दैव्ये पराजितत्वात् ॥ (१३) ॥४॥ दिव पति । 'तारुस्ये इति'—(६१३१४) इत्यत्र बहुलग्रहणादहल-प्यलृप् इति सुष्ठ । तत्र । 'पातेर्देति' (५१५७) इत्युणादिमूत्र गत्वात् । वस्तुनस्त 'पण्या पतिपुत्र'—(८१३५३) इति

(४११४२) इत्यादिना दीप् । ('काली गौरी क्षीरक्रीटे काशिकामातृभेदयो । नव्यमेकैषपरिवादयो' ) ॥५॥ वर्ण स्यादिवधाया काला । 'उमा कालायनी दुर्गा काली ईम-वतीश्वरी । काला कालेजरी गौरा' इति वाचस्पति ॥ (४) ॥६॥ हिमवतोऽप्यलम् । 'तस्यापलम्' (४११९२) इत्यण् । 'हेमवत्स्यमाखण्डीयो श्वेतचोमयो' ॥ (५) ॥७॥ ईष्टे । 'इश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । 'स्वेराभास'—(३१२१७५) इति वत् । टाप् (४११४) ॥८॥ वनिषि (३१२१६५) 'वने र च' (४११७) इति दीर्घा । अत 'ई-श्वरी' अपि । यद्वा अश्रुते । 'अश्व व्यासी' (आ० आ० से०) 'अश्रोतेराश्रुर्मणि वट हे चोपधाय' (उ० ५१५७) । टिप्त्वात् (४१११५) दीप् । ईश्वर- शक्रेऽधीनो तत्पण्या मीश्वरीश्वरा' इति गोपालित ॥ (६) ॥९॥ शिचयति । शिवमस्तस्या । शिवो वाति भर्तृत्वेन यस्या इति वा । 'शिष्य भद्र शिष्यः शसु शिवा गौरी शिवाभया' इति शाश्वत ॥१०॥ पुषोने तु शिषी ॥ (७) ॥११॥ भवस्त्व स्त्री । 'इन्द्रवर्ण'—(५१११५९) इति दीपानुनी ॥ (८) ॥१२॥ एव द्वाप्यादय ॥ (९) ॥ (११) ॥ (१०) ॥१३॥ सर्वभ्य सर्वेषा वा मन्त्रत्वा । सर्वणि मन्त्रणाम्यस्या, इति वा ॥१४॥ 'मङ्गला' इत्यपि । 'मङ्गलाधितद्वंश्यामुमाया पुति भूमिने । नपुसकं तु कल्याणे पुति सवार्थदक्षिणे' ॥ (१२) ॥१५॥ न पर्णाम्यस्या । तपस्यस्या पर्णानामपि त्यागात् ॥ (१३) ॥१६॥ पर्वतस्तेयम् । पार्वती । 'तस्ते-दम्' (४१११२०) ॥ इत्यण् । अपलायं त्वपवादत्वादिन् (४१११५५) स्यात् । 'इतो मनुष्य'—(४११६५) इति नु णिनि । अतएव नपुसकमस्य । सुप्येति—(३१२१७८) इति णिनि ॥ (२५) ॥१७॥ इतिर्हयो यस्य । 'लक्षेशालो माणि सुवर्णभाति यस्य तु । हरि स वर्णतोऽधस्तु पीत-कोशेयनप्रभे' इति शाश्वतोनम् ॥ (२६) ॥१८॥ स्व स्वर्ग राजते । स्वेपु देवेपु स्वेन धनेन वा, आ राजते वा । 'सत्सु'—(३१२६९) इति किर । 'ते रि' (८१३१४) इति लोपे 'दलोपे'—(६१३१११) इति दीर्घ । जात ॥ (२७) ॥१९॥ न सुषति । 'सुच्छ मोक्षणे' (उ० उ० अ०) । 'इत्युपधा त्वित'—(४११२०) इतीन् । 'नम्राणपाद'—(६१३७५) इति नन् प्रहत्या । नमुषेर्दैवस्य सूदन । 'पूद क्षणे' (आ० आ० से०, सु० उ० से०) । नम्यादित्वात् (३११३४) स्यु ॥ (२८) ॥२०॥ सकन्दयति । 'कदि आह्वाने रोदने च'

१—अथ न्यायश्च न मु मे' (८१२१३) इति वृत्त भाष्यकृता एवमुपपन्न — 'बहुशरीर इदमेवोक्त 'वर शृणोष इति । सा वरमशृणी 'पुत्रा मे बहुशरीरानमोदेन कांस्त्रायां भुञ्जीर' इति । न च तावदस्या पतिभक्ति, कुत पुत्रा । कुतो गाव । कुतो धान्यम् । तथाप्यैव एकेन वाक्येन 'पति, पुत्रा, गाव, धान्यम्' इति सर्वं सगृहीतं भवति' इति ॥



मु मण्डले ॥ (१) मण्डयति । 'मदि भूषायाम्' (धु० प० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । मण्ड भूषा 'लति-इति वा । ('मण्डलं देशविम्बयो । भुजगमेदे परियौ शुनि द्वादशराजके । संपाते वृष्टमेदे च')

॥ (२) ॥\*॥ द्वे 'मण्डलाकारेण परिणतसमुहस्य' ॥  
अन्नं मेघो धारिषाहः स्तनयितुर्वेलाहकः ॥ ६ ॥  
घाताधरो जलधरस्तडित्वान्यारिदोऽम्बुभृत् ।  
घन-जीमूत मुदिर-जलमुग्धमयोनयः ॥ ७ ॥ \*

• (अन्नमित्यादि ॥) अपो विभति । मूलविमुजादित्वात् (३।२।५) क् । अन्नति । 'अन्न गतौ' (भा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ॥ भ्रदयन्त्वापो यस्मात् । 'अष्ट अय-पतने' । 'अन्येभ्योऽयि-' (वा० ३।२।१०१) इति ङ-इति

ज्यान जी । 'ज्या वयोहानौ' (म्या० प० अ०) । संप्रदादि-त्वात् (वा० ३।३।१०८) । क्प् । जिया वयोहान्या मृतो वद इति वा । ('जीमूतो वासनेऽम्बुदे । घोषकेऽरी मृति-करे') ॥ (१२) ॥\*॥ मोदन्तेऽनेन । 'मुद हयं' । (भा० वा० से०) । 'इयिमदिमुदि-' (उ० १।५१) इति क्तिच् । 'मुदिरः काशुके मेघे' ॥ (१३) ॥\*॥ जलं मुयति । 'मुल्ल मोक्षणे' (वु० उ० अ०) । क्प् (३।२।७६) ॥ (१४) ॥\*॥ धूमो योनिरस्य ॥ (१५) ॥\*॥ यद्यपि शब्दार्थे 'मेघास्तु त्रिविधास्तत्र वह्निना धूमयोनय । नि श्वासनास्तु जीमूतास्ते ज्ञेया जीवरूपिण । यज्ञास्तु घना घोरा मुष्करावर्तकादय' इति विशेषपरलमुक्तम् । तथाप्यन्यत्रापि वृत्तिर्न विरुद्धा ॥ पञ्चदश 'मेघस्य' ॥

कादम्यिनी मेघमाला



॥३॥ मृगः शिरोऽस्य । रूपभेदात्कीचम् । 'साम्या मृगशिरः स्तुर्मृगशिरा' इति बोधालितः स्त्रीत्वमप्याह ॥२॥ मृगोऽपि । 'मृगशीर्षं हस्तिजातो मृगः पशुकुरङ्गयो' इति व्याधिः ॥ (२) ॥३॥ अग्रे हायनमस्याः । मार्गशीर्षमासस्य वर्षप्रवृत्ते । प्रहायण् (५।४।३८) । 'पर्वपदात्-' (८।४।३) इति गत्वम् । आप्रहायणी पौर्णमासी । तद्योगाप्रक्षयमपि तथा । यत्तु- 'आप्रहायण्यश्वत्थादृक्' (४।२।२२) इति निर्देशात्सार्वज्येऽपि । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीप् । अणन्तत्वादेव ङीप् सिद्धे गौरादिषु पाठोऽस्य पुंवद्भावनिषेधार्थः । तेनाप्रहायणीभार्य इति सिध्यति-इति मुकुटः । तन । अपसिद्धान्तात् । नहि गौरादित्वं पुंवद्भावप्रतिषेधार्थम्, किं तु ङीष्विधानार्थम् । नच पाठसामर्थ्यम् । तस्य स्वरभेदार्थत्वात् । नचोदात्तनिवृत्तिलक्षणे तदभावः । पाठसामर्थ्योदुदात्तनिवृत्तिलक्ष्यैव बाधसंभवात् । अस्य गौरादिकत्वमप्राप्तानिकमिते सुवचत्वाच्च ॥ (३) ॥३॥ ग्रीणि 'मृगशिरसः' ॥

इन्वकास्तच्छिरोदेशे तारका निघसन्ति याः ॥२३॥

इन्वका इति ॥ इन्वन्ति प्रीणयन्ति । 'हवि व्यासो प्रीणने च' (भा० प० से०) इतिवात् (५।१।५८) जुम् । संज्ञायां कुन् (उ० २।३०) । क्षिपकादित्वात् (वा० ५।३।४५) इत्वाभावः ॥२॥ 'इल्लल्ला' इति पाठे तु 'इल्ल' स्त्रो लेषणे च' (तु० प० से०) । 'सानसिघर्षसि-' (उ० ४।१०७) इति षलच् गुणाभावश्च निपात्यते । ('इल्लल्लास्तारकाभेदेऽपील्ललो मल्लदल्लयो') ॥ (१) ॥३॥ मृगशीर्षशिरोदेशस्थानां पद्मानां 'स्वल्पतारकाणां' एवम् ॥

वृहस्पतिः सुराचार्यो गोपतिर्धिपणो गुरुः ।

जीव आहिरसो वाचस्पतिश्चित्रशिक्षिण्डजः ॥२४॥

वृहस्पतिरित्यादि ॥ वृहतां पति । 'तद्वृहतां-' (वा० ६।१।५७) इति सुदूतलोपी ॥२॥ अलुकि 'वृहतां पतिः' इत्यपि ॥ (१) ॥३॥ सुराणामाचार्यः ॥ (२) ॥३॥ गिरां पति । 'अहरादीनां-' (वा० ८।२।७०) इति वा रेफः ॥३॥ पक्षे विसर्गोपभ्रान्तीयौ । कस्मादित्वात् (८।३।४८) ष-इति केचित् ॥ (३) ॥३॥ प्रशस्ता धिपणाय । अर्ध आद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा घृष्णोति । 'मिश्रया प्रागर्ध्वे' (सा० प० से०) । 'धृतेर्षिप च-' (उ० २।८२) इति वयुः । ('धिपणश्चित्रशारायं धिपणा तु यियां मता') ॥ (४) ॥३॥ गृणाति उपदिशति । 'गृ शब्दे' (क्या० प० से०) । 'कृमोदय' (उ० १।२४) इति कुः उधान्तादेशः (स्पर्) ।

नमो 'पञ्चान्वका नक्षत्रम्' इति श्रुतेः-इति स्वामी ॥ २-सुदयति सप्त सुचिचान्देकेऽरुचिः सविना । गोपतिरित्यामु-५०-इति सुवदेनोक्तम्-पण्ये गोपतिः, गी० पतिः, गी० पतिः, इति पितृपुंसद्वयपुंवद्भावप्रत्यय कस्मादिषु पाठकल्पनमपि निरस्तम् ॥

'गुरुर्महत्याहिरसे पित्रादौ धर्मदेशके । अलुघो दुर्जरे चापि' इति हेमः ॥ (५) ॥२॥ जीवयति । अच् (३।१।१३४) । मृतसंजीवनमन्त्रज्ञत्वात् । 'जीवः स्यान्निदेशाचार्यं ह्रमभेदे शरीरिणि' इति हेमः ॥ (६) ॥५॥ 'अगि गती' (भा० प० से०) । 'अहिरा' (उ० ४।२३६) इत्यमुपन्तो निपातितः । अहिरसोऽपत्यम् । 'कृष्यन्धक-' (४।१।११४) इत्यण् । बहुवे 'अत्रिष्टुम्-' (२।४।६५) इति लृक् । आहिरसः, आहिरसो, अहिरसः ॥ (७) ॥२॥ वाचस्पतिरित्यत्र 'पद्माः पतिपुत्र-' (८।३।५३) इति सत्यविधानात्पद्मा अलृक् ॥३॥ लृक्पक्षे 'वाक्पतिः' अपि ॥ (८) ॥३॥ 'रुपयः सप्त धीमद्भिः स्मृताधिपतिश्चिखण्डिनः' इति हारावली । तदन्तर्गतदहिरसो जातत्वाच्चित्रशिक्षिण्डिनो जातः । 'पद्यम्याम्-' (३।२।९८) इति डः ॥ (९) ॥२॥ नच 'वृहस्पतेः' ॥

शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशाना भार्गवः कविः ।

शुक्र इति ॥ माहेश्वरशुक्रद्वारा निर्गतवाचशुक्रः । शोचति । 'शुच शोके' (भा० प० से०) । 'कृञ्जैन्-' (उ० २।२८) इति रक् इति वा ॥ (१) ॥२॥ दैत्यानां गुरुः ॥ (२) ॥३॥ 'कृद् शब्दे' (भा० आ० अ०) । कोतुमवयवमाद्या-तुमर्हत्वात् काव्यः । 'ओरावयके' (३।१।१२५) इति ष्यत् । कवेरपत्यम् । 'दुर्वादिभ्यो ष्य' (४।१।५५) इति वा । 'काव्यं ग्रन्थे पुमान् शुके काव्या स्यात्पूतनाधियोः' ॥ (३) ॥२॥ 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । षटि । 'वशोः कनसि' (उ० ४।२३९) । प्रह्लादिलात्संसारणम् (६।१।१६) । 'कदुशनस्-' (५।१।९४) इत्यनङ् ॥ (४) ॥२॥ भूमेरपत्यम् । कृष्यण् (४।१।१४) । बहुवे तु लृक् (२।४।६५) । मृगव । ('भार्गवः परमुरामे मुषन्वनि मतङ्गजे । दैत्याचार्यं भार्गवी तु कृष्णद्वौमयोः क्षियाम्') ॥ (५) ॥२॥ ष्वत्ते । 'कृद् शब्दे' (भा० आ० अ०) । 'अव हः' (उ० ४।१३९) । कीर्तीति वा । ('कविर्वाल्मीकिशुक्रयो' । सूरी काव्यकरे ऽपि खलीने स्यात्तु योषिति') ॥ (६) ॥३॥ पद् 'शुक्रस्य' ॥

अह्वारकः कुजो भीमो लोहिताङ्गो महीसुतः ॥२५॥

अह्वारक इति ॥ अत्रानि इयति पीनत्वात् 'कृ गती' (उ० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । अत्रति वा । 'अगि गती' (भा० प० से०) । 'अत्रिमदि-' (उ० ३।१।३४) इत्यनङ् । सज्ञाया वन् (५।३।९७) । अह्वार इव । कन् (५।३।९६) रक्वर्णलादिति वा । 'अह्वारकः कुजेऽपि स्यादुत्सुकावे कुरुण्डके । भवेदह्वारिका चेक्षुकाण्डे किंशुक-कोरके' ॥ (१) ॥२॥ कीः पृथिव्या जातः । 'पद्यम्याम्-' (३।२।९८) इति डः । ('कुजा भयान्यां वृक्षे तु कुजो नरकमीमयोः') ॥ (२) ॥२॥ भूमेरपत्यम् । शिवादिलात्

२-नवा च रामावर्णे 'अनात्ताष्टमर्षाश्च आहताप-वृहस्पतिः । दिव्याभिर्मध्युक्तमितोपधीभिरजीवयत्' इति मुकुटः ॥

(४११११२) अण् । 'भौमो मङ्गलदल्यो' इति हेम ॥  
 (३) ॥५॥ रोहितायज्ञान्यम् ॥ (४) ॥५॥ मद्या सुत ॥  
 (५) ॥५॥ पथ 'मङ्गलस्य' ॥

रोहिणेयो बुधः सौम्यः

रोहिणेय इति ॥ रोहिण्या अपत्यम् । 'वीभ्यो ढक्' (४१११२०) । 'रोहिणेयो भवेद्वत्से रेवतीरमणे बुधे' इति विश्व ॥ (१) ॥५॥ बुध्यते । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) । फ (३१११३५) (बुधः सौम्ये वर्षा) ॥ (२) ॥५॥ सोम इव । सौम्य । 'शाखादिभ्यो य' (५१३१०२) । तत प्रज्ञायण् (५१४३८) । ('सौम्यः सोमात्मजेऽनुमे मनोहे सोमदेवते । सौम्याः पुनश्छंगशिर शिर स्वा' पञ्च तारका' ) ॥ (३) ॥५॥ ङीणि 'बुधस्य' ॥

समौ सौरिषानेध्वरी ।

समाविति ॥ सूर्यार्यस्यापत्यम् । 'अत इन्' (४१११५५) ॥५॥ 'तसोदम्' (४१३१२०) इत्यणि 'सौरः' अपि ॥ (१) ॥५॥ शनैश्चरति पङ्कलात् । अच् (३१११३४) ॥५॥ 'शान्तिसौरिषानेध्वरा' इति रभसाच्छनिरपि ॥५॥ शनैश्चरे 'मन्दः' इति वाचस्पति ॥ (२) ॥५॥ द्वे 'ज्ञाने' ॥

समस्तु राहुः स्वर्भानुः सैहिकेयो पिचुतुदः ॥ २६ ॥

(सम इति ॥) ताम्यति । 'तसु ग्लानौ' (दि० प० से०) । असुन् (उ० ४१९८९) । 'तसु काङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) इति मुकुटस्य प्रमाद । ताम्यतीति विपहीतत्वात् । 'तमांस्ति गुणतिमिरसैहिकेया' इति त्रिषाण्डशेषे ॥५॥ पचा यचि (३१११३४) अदन्त उल्लिङ्गोऽपि । 'स्वर्भानुस्तु तनो राहु' इति पुष्पाण्डे रभसोपासमरमालयोर्दर्शनात् ॥ (१) ॥५॥ रहति गृहीता खजति चन्द्राकौ । 'रह स्यागे' (भ्या० प० से०) भ्यादि । बाहुलकादुण् । 'रहस्य' इत्युण्-इति मुकुटस्य प्रमाद । एतादृशसूत्रादर्शनात् ॥ (२) ॥५॥ सखाको विपरीतलक्षणया भाति । 'दामान्या तु' (उ० ३१३२९) शुभ्रादि (८१४३९) ॥ (३) ॥५॥ सिंहिकाया अपत्यम् । 'वीभ्यो ढक्' (४१११२०) ॥ (४) ॥५॥ मिड् तुदति । 'विष्वरयोस्तुद' (३१२३५) इति यच् । 'अदर' (६१३१६०) इति सुम् ॥ (५) ॥५॥ पथ 'राहो' ॥

केतुः ॥ ('केतुनां स्वपताकाविप्रदोत्पातेषु लक्ष्यणि') ॥ (१) ॥५॥ शिटी । 'शिखी वही वलीवदे चरे केतुग्रहे हेमे । मयूरे कुमुटे चाम्पे, शिखावलन्यान्निद्रक' इति सामी ॥ (२) ॥५॥ द्वे 'केतो' ॥

सप्तर्षयो मरीच्यत्रिसाश्चित्रशिखण्डिनः ।

सप्तैति ॥ सप्त च ते ऋषयश्च । 'दिवसुर्ये' (३११५०) इति दिग् । 'चित्र शिखण्डध्वाविप्रेयोऽष्टवेषाम्' इति श्युपरया प्रत्येक सप्तापि चित्रशिखण्डिनः । 'मरीचि-

त्रिरा अत्रि पुरस्त्य पुलह धनु । वशिष्ठोऽपि रासते हेया-  
 ध्वित्रशिखण्डिनः' ॥ (१) ॥५॥ एवम् 'सप्तर्षीणाम्' ॥

राशीनामुदयो लङ्ग

राशीनामिति ॥ अश्रुवते व्यामुवन्ति । 'अश्रु व्याप्तां' (खा० या० से०) । 'अशिषणाप्सो रङ्गामलनां च' (उ० ४११३३) इति रङ्गागम इण्प्रत्ययश्च ॥ (१) ॥५॥ रगति पठे । 'रगे सङ्गे' (भ्या० प० से०) 'धुप्यस्यान्त' (७१३१८) इति फस्येडभार, तस्य नद्य निपातते । यत्तु—स-गति साध्ये निजे, इति विग्रहं प्रदर्श्य 'ओलनी ओलरुनी मीडे' (तु० आ० से०)—इति धातोऽपत्यस्य सुप्रटेन कृतम् । तत्र । उक्तधातोर्गगतिरुपाभावात् । प्रुट्तेऽर्धास्यतेष्व । अत 'शीदितो निष्ठायाम्' (७१३१४) 'ओदितश्च' (८१३४५) इति सूत्रयोऽपत्यासौ व्यर्थ । 'लङ्गं राशुदये ङीवं सकलजितयोश्चिपु' ॥ एवम् 'राशुदयस्य' ॥

ते तु मेपट्टयादयः ॥ २७ ॥

ते त्विति ॥ ते राशय । मेपट्टया आदी येषां ते' ॥ प्रत्येक एकम् ॥

सूर्यार्यमादित्यद्वादशारमविषाकरा ।

भास्कराहस्कराध्रमाकयिमाकराः ॥ २८ ॥

भास्वद्विचस्वस्तस्त्राभ्यहरिदभ्योष्णरश्मयः ।

चिकित्वाकामार्तण्डमिहिरारण्यपूषणः ॥ २९ ॥

धुमणिस्तारणिमिन्निश्चिन्मानुविरोचनः ।

विभावसुग्रहपतिस्त्रिचपापतिरहर्पतिः ॥ ३० ॥

मानुहस्तः सहस्रांशुस्तपनः सविता रवि ।

सुरेति ॥ सुचति प्रेरयति कर्मणि लोकम् । 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'सूसूपाशुषिभ्य ऋन्' (उ० ११२४) । दैत्यादि ॥५॥ सवति । 'सु गतौ' (सीन्) 'सुसिचिमीनां दीर्घश्च' (उ० ३१२५) इति कति शब्ध । 'शूरधाहमते सूर्ये' इति विश्व । 'सुभते शूरः सूर्ये च दम्भोऽपि' इत्युप्यवि वेफ । शूरयते वा । 'शूर विकान्तौ' (तु० आ० से०) । अच् (३१११३४) यत्तु-सूते प्रेरयत्यन्वयार्थम्, इति विग्रहं प्रदर्श्य 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) इति धातोऽपत्यस्य सुप्र-टेन कृतम् । तत्र । उक्तधातोस्तदशरूपामावात् ॥ (१) ॥५॥ सरति । 'द्य गतौ' (भ्या० प० अ०) । सवति प्रेरयति कर्मणि लोकान्, इति वा । 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'रा जस्यसूर्ये' (३१११३४) इति निपातित । 'सूर्योऽर्धपर्वे

६—'शुद्धीविद्वद्' इति द्वैवेन व्याख्यातम् । इत्यन्ते च प्रयोगा अपि ॥ २—ते राशय भवेते बुधोदय मिथुनं कर्कट विहङ्गयन् । तुल्यच वृद्धिर्लो पन्वी मकरः कुम्भमीनकौ' इति साम्युका शेषा ॥ ३—'धाराणी वारुणीभूतसौरमा सौरमारपदम्' इति दण्डियमत्वात् । 'कुसुमाकरा इवालोचयद्भास' इति वासन्-  
 दत्तारेषापाठान्तरापि—इति शुद्धः ॥

।पने वी तद्वायौपधीमितीः' ॥ (२) ॥-॥ इत्यति । 'श्वयुस-  
पूप्न-' (उ० १।१५५) इति निपातितः । ('अर्यमा  
पेवर्दवते । तरणी सूर्यभक्तायाम्' ॥ (३) ॥-॥ अदितेर-  
त्यम् । 'दिलदिला-' (४।१।८५) इति ष्यः । ('आदित्य-  
ब्रह्मशर्कयोः') ॥ (४) ॥ द्वादश आत्मानो भूतयो यस्य  
। (५) ॥-॥ दिवा दिनं करोति । 'दिनाविभा-' (३।२।३१)  
ति टः ॥ (६) ॥-॥ एवं भास्करादिषु । (कस्कादिलात्  
८।३।४८) भास्कराहस्करा-इति स्वामी । ('भास्करे  
हिंसूर्ययोः') ॥ (७) ॥-॥ (८) ॥-॥ तिमिरं यप्राति ।  
बन्धेयं धिबुधो च' (उ० ३।५) इति नक् ॥ (९) ॥-॥ (१०)  
।\*॥ (११) ॥ भासः सन्त्यस्य । मतुप् (५।२।५४) ।  
भास्यान्दीप्ते रवौ' ॥ (१२) ॥-॥ विविधं वस्त्रे आच्छा-  
यति । 'वस आच्छादने' (अ० आ० अ०) । क्तिप् (३।२।  
५६) । विवो रश्मिः । विवोऽस्यास्ति । मतुप् (५।२।५४) ।  
ततो मत्तयै' (१।४।१९) इति अत्थाडुत्वाभावः । ('विघ-  
वान्विबुधे सूर्यं तमगर्गा विघस्यती' ॥ (१३) ॥-॥  
तात्था यस्य ॥ (१४) ॥-॥ हरितोऽश्वा यस्य ॥ (१५) ॥-॥  
पणा रश्मयोऽस्य ॥ (१६) ॥-॥ विशेषेण 'कर्तनं यस्य ।  
शेधकर्मणा यन्त्रोद्गीडत्वात् । विरुतयति भक्तरोगान् इति  
॥ 'हृती छेदने' (ह० प० से०) । गिजन्ताण्डुद् (३।३।  
१३) ॥ (१७) ॥-॥ अर्चयते । 'अर्च पूजयाम्' (भ्वा०  
।० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१८) 'चञो-' (७।३।५२)  
ति कृत्यम् । यद्वा 'छदाधाराविकलिभ्यः कः' (उ० ३।४०) ।  
चो. कुः' (८।२।३०) । 'क्षरो क्षरि' (८।४।६५) क-  
त्रेपः । यद्वा 'अर्क स्तवने' (चु० प० से०) जुरादिः ।  
अर्चयते । 'एरच्' (३।३।५६) 'एरज्यन्तानाम्' इति  
रिते घञ् । (अर्को ह्रमेदे स्फटिके ताम्रे सूर्यं पिडीजति)  
'५८' ॥-॥ मृतेऽण्डे भवः । शकन्धादिः ('वा० ६।१।  
४) । 'परा मार्ताण्डमासत्' । 'पुनर्मार्ताण्डमाभरत्' इत्या-  
देमन्त्राहीर्षोऽपि 'अय मार्ताण्डमार्ताण्डौ' इति नामनिधाना-  
व्यवधानाच्च । 'मार्ताण्डः कोऽसूर्ययोः' ॥ (१९) ॥-॥  
वेहति । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) । 'इपिमदि-'  
(उ० १।५५) इति किरच् । 'मिहिरः सूर्यबुद्धयो' ॥-॥  
रहेः किरचि महिरोऽपि । 'महिरमिहिरगोथाः कालह-  
पक्षपाणिः' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (२०) ॥-॥ कच्छति ।  
अर्तय' (उ० ३।६०) इत्युनन् । ('अरुणोऽव्यक्तारोगेऽङ्गे  
उप्यारोगेऽस्यारयो । नि.शब्दे कपिले वृषभेदे ना गुणिनि  
त्रेपु ॥ अरुणातिविपाद्यामामजिघ्रानिहतासु च' ॥ (२१)  
॥-॥ पुष्पाति । पुषति वा । 'पुष पुष्टौ' (भ्या० प० से०) ।  
पुष वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) वा 'श्वश्वन्-' (उ० १।  
१५५) इति निपातितः ॥ (२२) ॥-॥ दिवो मणिरिव ॥

(२३) ॥-॥ तरन्त्यनेन संसारम् । तरणिः । 'अर्तिवृष्ट-'  
(उ० २।१०२) इत्यादिना तरेतरेनिः । 'तरणिर्धुमर्णो पुंस्ति  
कुमारीनौकयोः द्वियाम्' ॥ (२४) ॥-॥ मेयति । 'निमिदा  
सेहने' (दि० प० से०) । 'अमिचिमिदिशामिभ्यः ऋः'  
(उ० ४।१६४) इति कः । ('मित्रं मुहदिन द्वयोः । सूर्ये  
पुंस्ति' ॥ (२५) ॥-॥ चित्रा भानवोऽस्य । 'चित्रभानुः  
पुमान्वैश्वानरे चाहस्करोऽपि च' ॥ (२६) ॥-॥ विरोचते ।  
'हच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अनुदातेतथ-' (३।२।  
१४५) इति युच् । 'विरोचनः प्रह्लादस्य तनयेऽङ्गि-  
चन्द्रयोः' ॥ (२७) ॥-॥ विभेव वसु यस्य । 'विभावसुः  
पुमान्सूर्ये हारमेदे च पावके' ॥ (२८) ॥-॥ प्रह्लादो  
पतिः ॥ (२९) ॥-॥ त्विपां पतिः । अलङ् ॥ (३०)  
॥-॥ अहः पतिः । अहर्पतिः ॥ (३१) ॥-॥ भाति ।  
'दाभाभ्यां जुः' (उ० ३।३२) । ('भानुरांशो रवौ दिने' ॥  
(३२) ॥-॥ हन्ति । 'वृद्धवदिहनि-' (उ० ३।६२) इति  
सः । 'हंसः स्यान्मानवीकृति । निर्लोभमृगमिष्यकंपरमा-  
त्मनि मेतरे ॥ योगिभेदे मन्त्रभेदे क्षारिरमहदन्तरे । तुर-  
गमप्रभेदे च' ॥ (३३) ॥-॥ सहस्रमंशवो यस्य ॥ (३४)  
॥-॥ तपति । ल्युः (३।१।१३४) 'तपनोऽहस्करोऽपि स्या-  
द्वास्करे निरयान्तरे' । प्रज्ञायणि (५।४।३८) तापनोऽपि ।  
तापयति वा । ल्युः (३।१।१३४) । 'तपनस्तापनो रविः  
इति सप्ताश्वतार्तात् ॥ (३५) ॥-॥ सुवति । 'पू मेरणे' (तु०  
प० से०) । लृच् (३।१।१३३) । यच्—सूर्यते, सूते-इति  
स्वामिमुकुटाभ्यामुक्त्वा । तत्र । 'स्वरातिस्तिस्वति-' (७।२।  
४४) इतीदृक्त्वात्पक्षे 'सोता' इति रूपप्रसङ्गात् । उक्-  
धात्वर्यासंगतेषु ॥ (३६) ॥-॥ लयते, स्तयते, रवते,  
वा । रविः । 'ह शब्दे' (अ० प० से०) । 'हृ गतौ'  
(भ्वा० आ० अ०) वा । 'अच इः' (उ० ४।१३९) ॥  
(३७) ॥-॥ चण्डांशुः, अपि । 'चण्डांशोः पारिपार्श्विकाः'  
इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥-॥ सप्तत्रिंशत् 'सूर्यस्य' ॥  
माठरः पिङ्गलो वण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्विकाः ३१  
(माठर इति ॥) मजुते मठरः । स एव माठरः ।  
'जनैरष्टय' (उ० ५।३८) इत्यनुवर्तमाने 'वचिमनिभ्यां  
चिच' (उ० ५।३९) इत्येरप्रत्ययः उधान्तादेशः । ततः  
प्रज्ञायण् (५।४।३८) । गठति । 'मठ मदनिवासयोः'  
(भ्वा० प० से०) बाहुलकादरच् । मठस्यापत्यमिति वा ।  
कृष्ण् (४।१।११४) । मठन्त्यनेन मठः । 'पुंस्ति-' (३।  
३।११८) इति घः । मठं राति । 'रा दाने' (अ० प०  
से०) । कः (३।२।३) ('माठरो व्यासविप्रयोः । सूर्या-  
उगे') ॥ (१) ॥-॥ पिङ्गलो वर्णोऽस्यास्ति । अश आद्यच्

१—'स्त्री ह नावापधी' इति पाठः ॥ २—मते इत्यनेन  
'एरज्यन्तानामिति वचनमनापेन' इति कैयट्योपनिषद्विः नृचिता ॥

१—मत्सरौ द्वेः । तत्र यथा 'मुनौ निहमे सरसीव शुष्के'  
इत्यनेकायैकैरवाकरकांमुदी ॥

( ५१२१२७ ) । पित्रं वर्णं छातीति वा । क० ( ३१२१३ ) ॥  
 ( १ ) ॥२॥ दण्डोऽस्यास्ति । अच् ( ५१२१२७ ) दण्डय-  
 तीति वा । ( 'दण्डः सैन्ये दमे यमे । मानव्यहृप्रभेदेष्व  
 श्रेऽर्शानुरे मयि ॥ प्रकाण्डे लघुदे कौणे चतुर्षोपायवर्गयो' ॥  
 ( १ ) ॥२॥ पार्थे इति परिपार्थम् । विभक्तयश्चेत्ययीभाव  
 ( २१११६ ) । परिपार्थं वर्तते, इत्यर्थे 'परिसुखं च' ( ४१४  
 २९ ) इति चकाराङ् । सूर्यपार्थस्याना 'भाठरादित्रयाणां'  
 एवम् ॥

सूर्यसूतोऽरुणोऽनूदः काश्यपिर्नरडाग्रजः ।

सूर्येति ॥ सूर्यस्य सूत ॥ ( १ ) ॥२॥ अरुणो धर्मा-  
 ऽस्यास्ति । अच् ( ५१२१२७ ) । 'गुणः' ( वा० ५१२१४ )  
 इति मतुपो लुबा ॥ ( २ ) ॥२॥ अविपमानाङ्गु यस् ॥  
 ( ३ ) ॥२॥ नश्यपस्यापलम् । बाह्यादित्वात् ॥ ( ४११९६ )  
 इत् ॥ ( ४ ) ॥२॥ गदहस्याग्रज ॥ ( ५ ) ॥२॥ पथ  
 'सूर्यसाराथे' ॥

परिवेषस्तु परिधिरेवसूर्यकमण्डले ॥ ३२ ॥

परिवेष इति ॥ परितो विपत्येजेन । 'विप्लु व्याप्ता'  
 ( जु० उ० अ० ) । घञ् ( ३१३१८ ) । 'परिवेषः स्वाप-  
 रिषा परिवेषणे' इति मूर्धन्यान्ते रुद्र ॥२॥ 'विष प्रवेदने'  
 ( तु० प० अ० ) अस्माद्भिर् तु तात्पर्यान्त । 'वेदने परि-  
 वेष्टाः स्वाङ्गानो सविषमण्डले' इति तालन्यान्ते रभस ॥  
 ( १ ) ॥२॥ परितो धीयतेऽजेन । 'उप' ( ३१३१२ )  
 इति कि । ( 'परिधिर्मन्थितो दास्यमानुषसूर्ये' ) ॥  
 ( २ ) ॥२॥ उपगते सूर्यसुपसूर्यम् । आदिगमात् ( २१०  
 १८ ) । तात् क्यार्थे ऋञ् ( ५१३१६७ ) ॥ ( ३ ) ॥२॥ 'मदि  
 भूयायाम्' ( भ्वा० प० से० ) मन्दति । धृषादित्वात् ( उ०  
 १११९६ ) ऋत् ॥ ( ४ ) ॥२॥ 'मण्डले परिवेषथ परिधि-  
 थोरमूर्धकम्' इति मायुरि ॥ चकारि 'चन्द्रसूर्ययोदरपा-  
 तादिजातमण्डलस्य' ॥

किरणोऽक्षमयूषांशुगमस्तिपृष्णिपृष्णयः ।

भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दोषाधितिः स्त्रियां ३३  
 किरण इति ॥ कीर्यते । 'कृ मित्रे' ( तु० प० से० ) ।  
 'कृपृष्णि' ( उ० २१८१ ) इति षु ॥ ( १ ) ॥२॥ यमगति  
 रता धस्तिन् । 'यम निगमे' ( भ्वा० प० अ० ) । 'रतासि  
 तमि' ( उ० २११३ ) इति रत् । यत्तात्त्वात् । ( ६१११७ )  
 सेप्रगतरम् । 'न रपर' ( ८१३११० ) इति न ण्वम् ।  
 ( 'उर्यो एवे च किरणेऽमुष्मांशुपृष्णिप्रयो' ) ॥ ( २ )

१—'आरुणो दण्डाग्रज नामानरपाराधिरारण' । कर्मो-  
 रम् । '०७ एते बानवाश्च दण्डाग्रजो दण्डन दण्ड' । बहिर्गु द-  
 ण्डिने षथे दिक्षने बानवस्य स ॥ यमेऽवे दिक्षिणे षथे अवे-  
 भाठरादित्वात् । एवञ्च न सुदहस्तदुदहस्तद्व । तेषु प्राषादय  
 'रोडा' । इति शास्त्रिकृत् ॥

॥२॥ भिमिदे । 'माड ऊतो मय च' ( उ० ५१२५ ) इत्यु-  
 खप्रलयो मयादेश्च । एतेन मापयन् प्रमापयन् गगनभो-  
 खति गच्छति । 'मा माने' ( अ० प० अ० ) । 'उपउखि-'  
 ( भ्वा० प० से० ) इति दण्डकोको गत्यर्थ । अच् ( ३११  
 १३४ ) । धृषोदरादि ( ६१३१०९ ) इति मुकुट परास्त् ।  
 धातुसमुदायात्प्रत्ययानामविधानात् । धृषोदरादित्वात्प्रत्यय-  
 निर्मुलत्वाच्च । ( 'मयूरः किरणेऽपि च । उवालायामपि  
 शोमायाम्' ) ॥ ( ३ ) ॥२॥ असयति । 'अस निभाजने'  
 चुरादि । मृगप्यादित्वात् ( उ० ११३७ ) कृ । 'अंशुल्लेहे  
 रयौ रयौ' इति विध । 'अंशुः सूत्रादिसूत्रादौ किरणे  
 चण्डवीथिर्वा' ॥ ( ४ ) ॥२॥ गम्यते । 'अन्यत्राप्ति' ( वा०  
 ३१२१८ ) इति ट । गो द्वेयवर्ग । तं पभन्ति दीपयति ॥  
 गमसि । 'भस भस्तेनदीप्त्यो' ( जु० प० से० ) । जुहो-  
 त्यादि । 'किष्का च' ( ३१३१७४ ) इति किच् । एवं  
 च-गगने भसति दीप्यते । 'भस भस्तेनदीप्त्यो' । 'वसेसि'  
 ( उ० ४१८० ) इति बाहुलकात्प्रत्यय । धृषोदरादित्वात्  
 ( ६१३१०९ ) गमभागलोप- इति मुकुटकृतं हिष्टकल्पनम-  
 नुषादेशम् । भसतीति विष्णुकोषधातोरपत्यस्य प्रामादिकम् ।  
 ( 'गमस्तिः किरणे सूर्ये ना साहायो ॥ योपिति' ) ॥ ( ५ )  
 ॥२॥ जिषति । 'पृ धरणदीप्त्यो' ( जु० प० अ० ) पृही-  
 त्यादि । छन्दस्तस्यापि भाषाया प्रयोग-इति प्राथ । ऋत्-  
 तत्त्वात् परति । 'पृ ऐवने' ( भ्वा० प० अ० ) व्यादि ।  
 'पृष्णिपृष्णि' ( उ० ४१८२ ) इति निप्रत्ययो गुणाभावश्च निपा-  
 तित । ( 'पृष्णिः पुनः । अशुज्यालातरङ्गपु' ) ॥ ( ६ ) ॥२॥  
 पृष्णोति । 'विष्ठा प्रागर्भ्ये' ( स्वा० प० से० ) । 'पृष्णि-  
 पृष्णिभ्यां क्ति' इति नि ण्विच्-इति मुकुट । तप्त । तादृश  
 सूत्राभावात् । अतो बाहुलकात्, गुणाभावश्च ॥ २ ॥  
 'पृष्णि' इति पाठान्तरम् । 'पृष्ण ऐवने' ( भ्वा० प० से० ) ।  
 'पृष्णिभ्यां क्ति' ( उ० ४१८९ ) इति नि ण्विच् ॥२॥  
 'पृष्णि' इत्येव पेडु । ( 'पृष्ण संस्पर्शने' ) ( तु० प० अ० ) ।  
 अस्य सारलो गुणाभावाच्च 'पृष्णिपृष्णि' ( उ० ४१५२ ) इति  
 निपातित । परति । 'पृष्ण ऐवने' ( भ्वा० प० से० ) वा ॥  
 ( ७ ) ॥२॥ भाति । भानु ॥ ( ८ ) ॥२॥ कीर्यते । 'कृ रिशे' ( तु०  
 प० अ० से० ) । 'करीर' ( ३१३५७ ) । 'करो कर्षोपले रत्नां  
 पाणो प्रत्यागुण्डयो' ॥ ( ९ ) ॥२॥ म्रियते तमोऽस्मिन् ।  
 'मृकमिध्यामीचि' ( उ० ४१७० ) क्षोभुंसाधिकारे—'पृदि-  
 मर्ममरीचय' इति निद्रास्तानाम् । 'द्वयोमरीचि किरणो  
 भानुश्च कर पदम्' इति शब्दार्णव । 'मरीचिर्द्विनि  
 भेदे ना गमनावनपुमरम्' ॥ ( १० ) ॥२॥ दीर्घाति दीप्यते ।  
 दीर्घात् 'दासिदेवनयो' ( य० आ० से० ) किच् ( ३१३१७४ ) ।  
 'निज' ( अ० १९ ) इतीजिपेपत्तु न । 'अमहादीनाम्'

१—तात्पारा १ 'अशोऽनुपुष भयवरे करे मरीचिपुनः  
 शानुने गुणे' इति जानरीहरेष्वमरादि मुकुट ॥

इति वार्तिकान् । 'वीवर्णयोः-' (७।४।५३) इतीकारलो-  
पः । अयं त्रियामेव । 'दीधितिः त्रियाम्' इति लिङ्गाजु-  
शासनात् । काकाक्षिगोलकन्यायेन 'दीधितिः' इत्यत्र त्रिया-  
मिति संबध्यते । उत्तरत्रापि ॥ (११) ॥२॥ एकादश 'कि-  
रणानाम्' ॥

स्युः प्रभाकरमुचिस्त्विहभाभाश्छविद्युतिदीप्तयः ।  
रोचिः शोचिरुभे ह्येव

स्युति ॥ प्रभाति । 'आतथोपसर्गं' (३।१।१३६)  
इति कः ॥ (१) ॥२॥ रोचते । 'रुच दीर्घा' (भ्वा० आ०  
से०) । किप् (३।२।१७८) । ('रुक् शोभाकिरणेच्छासु') ॥  
(२) ॥३॥ 'इगुपधारिकन्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'रुचि-  
दीर्घा च शोभायामभिव्यक्त्यामिलापयोः' ॥ (३) ॥४॥ त्वेप-  
ति । 'त्विप दीर्घा' (भ्वा० उ० से०) । किप् (३।२।१७८) ।  
( 'त्विष्ट शोभायां जिगीषायां व्यवसाये रुचौ गिरे' )  
(४) ॥५॥ 'भा दीर्घा' (अ० प० से०) । दृशिप्रहणात्  
(वा० ३।२।१०९) डः । टाप् (४।१।१४) । 'भा भुव्यलंकृती  
दीर्घा त्रियां भाः किरणे धूर्ता' इति नानार्थलभाला । यद्वा  
किप् (३।२।१७८) । आवन्तलभाभावान् सुलोपादिः । भाः ।  
विश्वपावत् ॥ (५) ॥६॥ 'भास दीर्घा' (भ्वा० आ० से०) ।  
किप् (३।२।१७७) । भाः, भासौ । ('भाः प्रभाये मयूखे  
च') ॥ (६) ॥७॥ छपति छिनत्ति या तमः । 'कृविष्ट्वि-  
च्छवि-' (उ० ४।५६) इति किप्रन्तो निपातितः ॥ (७)  
॥८॥ 'द्युत दीर्घा' (भ्वा० आ० से०) द्योततेऽनया । 'इगु-  
पधारिकन्' (उ० ४।१२०) इतीन् ॥ (८) ॥९॥ दीप्यते-  
ऽनया । 'दीपी दीर्घा' (दि० आ० से०) । 'किप्रावादिभ्यः'  
(वा० ३।३।९४) ॥ (९) ॥१०॥ 'रुच दीर्घा' (भ्वा० आ० से०) ।  
रोचतेऽनेन । 'अर्विमुचि-' (उ० २।१०८) इति इति ।  
(१०) ॥११॥ 'इद्युचिर् पूतीभावे' । (दि० उ० से०) ।  
द्युच्यति पूतीभवत्यनेन । इतिः ॥ (११) ॥१२॥ एकादश  
'प्रभायाः' ॥

प्रकाशो द्योत आतपः ॥ ३३ ॥

(प्रकाश इति ॥) प्रकाशोद्योतामिति भावे (३।३।१८)  
कारणे (३।३।१९) वा घमन्ती । ('प्रकाशः स्फुटहामयीः ।  
उक्षोतेऽतिप्रसिद्धे च') ॥ (१) ॥२॥ (२) ॥३॥ आतपसु  
पचार्यन्तः ॥ (३) ॥४॥ त्रीणि 'आतपस्य' ॥

कोष्णं कयोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति ।

कोष्णमिति ॥ ईपदुष्णं कोष्णम् । 'ईपदर्थं च' (६।  
३।१०५) इति शब्देः ॥ (१) ॥२॥ 'कं चोष्णं' (६।३।  
१०७) इति कोः क्वादेशः ॥ (२) ॥३॥ क्वादेशात् ॥ (४)  
॥४॥ मन्दं च तदुष्णं च ॥ (३) ॥५॥ एते तुभे ह्येव ।

गुणिनि विसेप्यनिघ्नाः ॥ चत्वारि 'ईपदुष्णस्य' ॥  
तिग्मं तीक्ष्णं चरं तद्वत्

(तिग्ममिति ॥) तेजयति । 'तिज निधाने' (उ० प०  
से०) । 'युजिष्ठचित्तां कुश' (उ० १।१४६) इति भक् क-  
वर्गधान्तादेशः ॥ (१) ॥२॥ 'निजेदीर्घं' (उ० ३।१८)  
इति स्रज्जलये तीक्ष्णम् । 'तीक्ष्णं सामुद्रलवणे विप्लोहा-  
जिसुष्के' । ह्येवं यवाप्रके पुंसि तिग्माध्यागिनोत्रिषु ॥ (२)  
॥३॥ यमिन्द्रियं रात्रिभिमवति । 'रा दाने' (अ० प०  
अ०) । कः (३।२।३) । 'चरं स्यातीक्ष्णचर्मयोः । गदंभे-  
ऽग्री देवतावे' ॥ (३) ॥४॥ तद्वत्-गुणे ह्येवम्, तद्वति त्रिषु,  
इत्यर्थः । त्रीणि 'अत्युष्णस्य' । तीक्ष्णोऽसिः इत्यादायुप-  
चारतत्प्रयोगः ॥

मृगतृष्णा मरीचिका ॥ ३५ ॥

(मृगेति ॥) मृगाणां तृष्णास्तस्याम् । अदीर्घाश्च  
(५।२।१२७) ॥ (१) ॥२॥ मरीचिरिव । 'इये प्रतिकृती'  
(५।३।९६) इति कन् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'मृगतृष्णायाः' ॥

इति दिव्यवर्गविवरणम् ॥

कालो दिष्टोऽप्यनेहापि समयोऽपि

काल इति ॥ कल्पते । 'कल संत्यजे शब्दे च' (भ्वा०  
आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) कालयति सर्वम्,  
इति वा । प्यन्तात्पचायच् (३।१।१३४) । 'कालो गृह्यी  
महाकाले समये यमकृष्णयोः' ॥ (१) ॥२॥ दिष्टाति । 'दिश  
अतिपदं' (उ० उ० अ०) । 'किप्कां च संज्ञायाम्' (३।  
३।१७४) इति कः । 'दिष्टं दैवे पुमान्नाले' ॥ (२) ॥३॥  
नादन्ति नागच्छति, नाहन्यते, इति वा । 'मज्जाहन एह च'  
(उ० ४।२।२४) इत्यमुन्, एहादेशात् । सौ 'कदुदानम्-'  
(७।१।९४) इत्यनङ् । 'तन्माहुदवि' (६।३।७४) इति वृद्ध् ।  
यान्तः ॥ (३) ॥४॥ सञ्जम् एति । 'इण् गर्ता' (अ० प०  
अ०) पचायच् (३।१।१३४) । 'समयः नपथे भाषा-  
संपदोः कालस्यविदोः । विद्वान्ताचारधंकेतनियमावमरेण च ॥  
वियाकारे निदेशे च' ॥ (४) ॥५॥ चत्वारि 'सामान्य-  
कालस्य' ॥

अथ पशुतिः ।

प्रतिपद् द्वे इमे स्त्रीत्ये

(अथेति ॥) पश्याम मूलम् । 'पश्याति' (५।३।२५)  
'सर्वेनोऽक्षिप्रयोगम्' (वा० ४।१।४५) इति दीपि तु प-  
श्याती । 'पशुतिस्तु भवेत्पश्याते च प्रतिपत्तिर्वा' ॥ (१)  
॥२॥ प्रतिपद्यते उपक्रम्यतेऽनया मानादिः । घञ्देशादित्यात्  
(वा० ३।३।१०८) त्रिप् । दान्ता । 'प्रतिपत्त्यां निर्धा मती'  
॥ (२) ॥३॥ द्वे 'प्रतिपत्तिभ्यः' ॥

तदाद्यास्तिशयो ह्योः ॥ ६ ॥

(तदाद्या इति ॥) ना प्रतिपद् पाया माया दाः ।

( ५।२।१२७ ) । पित्रे वर्णं लातीति वा । क० ( ३।२।३ ) ॥  
 ( १ ) ॥-॥ दण्डोऽस्यास्ति । अच् ( ५।२।१२७ ) दण्डय-  
 तीति वा । ( 'दण्डः सैन्ये दमे यमे । मानव्यहृप्रभेदेव  
 श्रेयः' ) तु चरे मयि ॥ प्रकाण्डे लघुदेवोने चतुर्षोपायवर्गयो ॥  
 ( १ ) ॥-॥ पार्थे इति परिपार्थम् । विमलकयंऽव्ययीभाव  
 ( २।१।६ ) । परिपार्थं वतंते, इत्यर्थे 'परिमुख च' ( ४।४।  
 २९ ) इति चवारादृक् । सूर्यपार्थस्थाना 'भाठराद्रिजयाणां'  
 एषैकम् ॥

सूर्यस्तोऽरणोऽनूरुः काश्यपिर्गर्हाग्रजः ।

सूर्येति ॥ सूर्यस्य सूत ॥ ( १ ) ॥-॥ अरण्ये चणो  
 ऽस्यास्ति । अच् ( ५।२।१२७ ) । 'गुण-' ( वा० ५।२।९४ )  
 इति मनुष्ये लुब्बा ॥ ( २ ) ॥-॥ अविद्यमानावृक् यस्य ॥  
 ( ३ ) ॥-॥ वदयपस्पापस्यम् । बाह्यादित्वात् ॥ ( ४।१।९६ )  
 इन् ॥ ( ८ ) ॥-॥ गडडस्याग्र ॥ ( ५ ) ॥-॥ पञ्च  
 'सूर्यसारथेः' ॥

परिधेयस्तु परिधिरुपसूर्यरूपमण्डले ॥ ३२ ॥

परिधेय इति । परितो निष्कृतेऽनेन । 'विण्टु व्याप्तौ'  
 ( जु० उ० अ० ) । घञ् ( ३।३।१८ ) । 'परिधेयः स्वात्प  
 रिधा परिधेयने' इति मूषध्वान्ते रद ॥-॥ 'विश प्रवेशने'  
 ( तु० प० अ० ) अस्माद्धिनि तु तालव्यान्त । 'येदन्ते परि-  
 वेशः स्वाङ्गानो सविधमण्डले' इति तालव्यान्ते रभस ॥  
 ( १ ) ॥-॥ परितो धीयतेऽनेन । 'उव-' ( ३।३।१९ )  
 इति णि । ( 'परिधिर्यक्षितवतो शापायामुपसूर्यके' ) ॥  
 ( २ ) ॥-॥ उपगतं सूर्यमुपसूर्यम् । प्रादिसमाप्त ( २।१।  
 १८ ) । तत्त स्यात् घञ् ( ५।३।९७ ) ॥ ( ३ ) ॥-॥ 'मडि  
 भूपायाम्' ( भ्वा० प० से० ) मन्दति । वृषादित्वात् ( उ०  
 १।१०६ ) षलञ् ॥ ( ४ ) ॥-॥ 'मण्डले परिवेशश्च परिधि  
 धोपसूर्यकम्' इति भागुरि ॥ चवारे 'चन्द्रसूर्ययोस्तपा-  
 ताद्रिजातमण्डलस्य' ॥

किरणोऽक्षममूलांगमस्तिष्टृणिष्टृणयः ।

मानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दधितिः स्त्रियां ३३  
 किरण इति ॥ कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' ( तु० प० से० ) ।  
 'कृष्टृणि-' ( उ० २।८१ ) इति वयु ॥ ( १ ) ॥-॥ वसन्ति  
 रसा अस्मिन् । 'वस निवासि' ( भ्वा० प० अ० ) । 'रसायि  
 तयि' ( उ० २।१३ ) इति रक् । यज्ञादित्वात् । ( ६।१।१५ )  
 सप्रसारणम् । 'न रपर-' ( ८।३।११० ) इति न पत्वम् ।  
 ( 'उच्चो वृषे च किरणेऽप्युक्ताऽन्तुपचिनयो' ) ॥ ( ७ )

१-इन्द्रादयो ऋषादश नामा नैराजपरिवारका । कानी-  
 रम् । 'तत्र शक्तो वामराशे दण्डाकरो दण्डनायकः । बह्वि द-  
 क्षिणे पार्थे पित्रो वामनक्ष स ॥ यमेऽपि दक्षिणे पार्थे अवे-  
 श्मादरमवधवा । एवमेव मुहुरराट्परादय । तेषु माषा-शाप्र  
 योक्ता ।' इति १३।भिमुडुगे ॥

॥-॥ मिमीते । 'भाट ऊखो मय च' ( उ० ५।२५ ) इत्यु-  
 खप्रलयो मयादेशश्च । एतेन मापयन् प्रमापयन् गगनमो-  
 रयति गच्छति । 'मा माने' ( अ० प० अ० ) । 'उखउखि-'  
 ( भ्वा० प० से० ) इति दण्डवोको गत्यर्थ । अच् ( ३।१।  
 १२४ ) । वृषोदरादि ( ६।३।१०९ ) इति मुकुट परास्त् ।  
 धातुसमुदायात्प्रलयानामविधानात् । वृषोदरादित्वाधयण्य  
 निर्मूलवान् । 'मयूरः किरणेऽपि च । ज्वालायामपि  
 शोभायाम्' ॥ ( ३ ) ॥-॥ अजयति । 'अदा विभाजने'  
 उरादि । मृगप्यादित्वात् ( उ० १।२७ ) इ । 'अंशुर्लेशो  
 रत्वा रदमी' इति विथ । 'अंशुः मृनादिमृक्षारो किरणे  
 वण्डदोषितौ' ॥ ( ४ ) ॥-॥ गमयते । 'अन्यनापि' ( वा०  
 ३।२।४८ ) इति इ । गो ह्येववर्ग । त वमन्ति दीपयति ॥  
 गमस्ति । 'अय मर्त्तनदीप्त्यो' ( जु० प० से० ) । जुहो-  
 त्यादि । 'किञ्चो च-' ( ३।३।१७४ ) इति किञ् । एवं  
 च-गगने मसति दीप्यते । 'अस मर्त्तनदीप्त्यो' । 'वसेति'  
 ( उ० ४।१८० ) इति बाहुलकात्प्रत्यय । वृषोदरादित्वात्  
 ( ६।३।१०९ ) गतभागलोप - इति मुकुटकृत क्षिप्रलपनम-  
 नुयादेवम् । भवतिनि विष्टोऽक्षधातोर्हण्यसन् प्रमादिकम् ।  
 ( 'गमस्तिः किरणे सूर्ये ना स्वाहामा तु योयति' ) ॥ ( ५ )  
 ॥-॥ विधति । 'वृ क्षरणदीप्त्यो' ( जु० प० अ० ) जुहो-  
 त्यादि । छान्दसस्यापि भाषाया प्रयोग - इति प्राघ । वस्तु/  
 तस्य धरति । 'वृ सेवने' ( भ्वा० प० अ० ) भ्वादि ।  
 'वृणिष्टृणि-' ( उ० ४।५२ ) इति निप्रत्ययो गुणभावश्च निष्प-  
 न्ति । ( 'वृणिः पुनः । अमुज्वालातत्रेडु' ) ॥ ( ६ ) ॥-॥  
 वृणोति । 'विष्टृपा प्रागल्भ्ये' ( सा० प० से० ) । 'रुदि-  
 ध्विभ्या कित्' इति नि रिच - इति मुकुट । तम् । तादृश-  
 सूत्रभावात् । अतो बाहुलकात्, गुणभावश्च ॥ ॥  
 'वृणिः' इति पाठान्तरम् । 'वृषु सेवने' ( भ्वा० प० से० ) ।  
 'वृणिभ्या कित्' ( उ० ४।५९ ) इति नि पिच ॥-॥  
 'वृणिः' इत्येके पेडु । 'वृष्ट ससादने' ( तु० प० अ० ) ।  
 अस्य गतोषो गुणभावश्च 'वृणिष्टृणि-' ( उ० ४।५२ ) इति  
 निपातित । पठति । 'वृषु सेवने' ( भ्वा० प० से० ) वा ॥  
 ( ७ ) ॥-॥ भाति । भातु ॥ ( ८ ) ॥-॥ कीर्यते । 'कृ विक्षेपे'  
 ( तु० प० से० ) । 'अरोरप' ( ३।३।५७ ) । 'करो वयोपदे रत्नी  
 पाणौ प्रत्ययशुण्डयो' ॥ ( ९ ) ॥-॥ ध्रियते तमोऽस्मिन् ।  
 'मृक्णिभ्यामीपि' ( उ० ४।७० ) स्त्रीपुंसाधिकारे - 'वृदि-  
 मस्मिरीचय' इति स्त्रिपुंसास्यम् । 'द्वयोर्मरीचि द्विण्यो  
 भातुस्त्व कर पदम्' इति शब्दार्णव । 'मरीचिर्मुनि-  
 भेदे ना गगमापनपुत्रकम्' ॥ ( १० ) ॥-॥ दीधीते दीप्यते ।  
 दीधीत् दासिदेवयौ' ( अ० आ० से० ) किञ् ( ३।३।१७४ ) ।  
 'निवृत्त-' ( ७।२।९ ) इतीगिण्येपस्तु न । 'अयहादीनाम्'

१-तालवान् 'अधोऽनुश्रुय भयरे चरे महीपधीनष्टक-  
 रांशुने गुणे' इति जाननीद्वरे यमरादिति मुकुटः ॥



इति वार्तिकान् । 'धीवर्णयोः-' (७४।५३) इतीतरलो-  
पः । अयं त्रियामेव । 'दीधितिः क्षियाम्' इति लिङ्गानु-  
शासनात् । काकाक्षिगोलकन्यायेन 'दीधितिः' इत्यत्र त्रिया-  
मिति संबध्यते । उत्तरत्रापि ॥ (११) ॥५॥ एकादश 'कि-  
रणानाम्' ॥

स्युः प्रभासमुच्चिस्त्वहमासादलविद्युतिदीप्तयः ।  
रोचिः शोचिरुभे ह्यीये

स्युरिति ॥ प्रयाति । 'आतथोपसर्गे' (३।१।१३६)  
इति कः ॥ (१) ॥५॥ रोचते । 'रुच दीप्ता' (भ्वा० आ०  
से०) । किप् (३।२।१७८) । 'रुक् शोभाकिरणेच्छासु' ॥  
(२) ॥५॥ 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'रुचि-  
दांसी च शोभायामभिप्यज्ञामिलापयोः' ॥ (३) ॥५॥ रयेप-  
ति । 'रिप दीप्ता' (भ्वा० उ० से०) । किप् (३।२।१७८) ।  
'रिविद् शोभायां जिगीषायां व्यवसाये रुचौ गिरि' ॥  
(४) ॥५॥ 'भा दीप्ता' (अ० प० से०) । दशिप्रहणात्  
(वा० ३।२।१०१) उः । टाप् (४।१।४) । 'भा मुख्यलंकृता  
दीप्ता क्षिया भाः किरणे घृता' इति नानार्थरत्नमाला । यद्वा  
किप् (३।२।१७८) । आपन्तत्वाभावात् सुलोपादिः । भाः ।  
विशेषावत् ॥ (५) ॥५॥ 'भास दीप्ता' (भ्वा० आ० से०) ।  
किप् (३।२।१७७) । भाः, भासी । ('भाः प्रभाये समूले  
च') ॥ (६) ॥५॥ छपति छिनति धा तमः । 'कृविष्टृप्-  
च्छवि-' (उ० ४।५६) इति किन्नन्तो निपातितः ॥ (७)  
॥५॥ 'द्युत दीप्ता' (भ्वा० आ० से०) द्योततेऽनया । 'इगु-  
पधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् ॥ (८) ॥५॥ दीप्यते-  
नया । 'दीपी दीप्ता' (दि० आ० से०) । 'किन्नायादिभ्यः'  
(वा० ३।२।९४) ॥ (९) ॥५॥ 'ह्य दीप्ता' (भ्वा० आ० से०) ।  
रोचतेऽनेन । 'आर्चयिष्य-' (उ० २।१०८) इति इप्ति ॥  
(१०) ॥५॥ 'इशाचिद् द्युतीभावे' । 'दि० उ० से०' ।  
द्युच्यति द्युतीभवत्यनेन । इप्ति ॥ (११) ॥५॥ एकादश  
'प्रभायाः' ॥

प्रकाशो द्योत आतपः ॥ ३४ ॥

(प्रकाश इति) ॥ प्रकाशद्योतामिति भावे (३।२।१८)  
करणे (३।२।१९) वा घञन्तौ । ('प्रकाशः स्फुटहासयोः ।  
उद्भातेऽतिप्रसिद्धे च') ॥ (१) ॥५॥ (२) ॥५॥ आतपसु  
पचायैजन्तः ॥ (३) ॥५॥ त्रीणि 'आतपस्य' ॥

कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कटुष्णं त्रिषु तद्वति ।

कोष्णमिति ॥ ईपदुष्णं कोष्णम् । 'ईपदं च' (६।  
३।१०५) इति वादेशः ॥ (१) ॥५॥ 'कवं चोष्णे' (६।३।  
१०७) इति कौ. कवादेषः ॥ (२) ॥५॥ कवादेषश्च ॥ (४)  
॥५॥ मन्दं च तदुष्णं च ॥ (३) ॥५॥ एते शुणे ह्यीयाः ।

शुभिनि विशेष्यनिष्ठाः ॥ चत्वारि 'ईपदुष्णस्य' ॥  
तिग्मं तीक्ष्णं खरं तद्वत्

(तिग्ममिति) ॥ तेजयति । 'तिज निधाने' (उ० प०  
से०) । 'युजिश्चितिजां कुश्' (उ० १।१४६) इति मक् क-  
वर्गधान्तादेशः ॥ (१) ॥५॥ 'तिजेदं च' (उ० ३।१८८)  
इति झृक्प्रत्यये तीक्ष्णम् । 'तीक्ष्णं मासुलवणे विषलोहा-  
जिसुक्के' । झ्रिवं यवाप्रके सुंमि तिग्मार्धक्षामिनोऽत्रिषु ॥ (२)  
॥५॥ समिन्दित्र्यं रात्रिमिमवति । 'रा दाने' (अ० प०  
अ०) । कः (३।२।३) । 'खरं स्यातीक्ष्णपरमयोः । गर्दभे-  
ऽर्धो देवतासे' ॥ (३) ॥५॥ तद्वत्-शुणे ह्यीयम्, तद्वति त्रिषु,  
इत्यर्थः । त्रीणि 'अत्युष्णस्य' । तीक्ष्णोऽतिः इत्यादावुप-  
चारात्प्रयोगः ॥

मृगतृष्णा मरीचिका ॥ ३५ ॥

(मृगेति) ॥ मृगाणां तृष्णास्तस्याम् । अर्धाभायच्  
(५।२।१२७) ॥ (१) ॥५॥ मरीचिरिव । 'इवे प्रतिष्ठती'  
(५।३।१६) इति कन् ॥ (२) ॥५॥ द्वे 'मृगतृष्णायाः' ॥  
इति दिग्वर्गधियरणम् ॥

कालो विष्टोऽप्यनेहापि समयोऽपि

काल इति ॥ कल्पते । 'कल संख्यानि शब्दे च' (भ्वा०  
आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) कालमति सर्वम्,  
इति वा । ण्यन्तात्पचायच् (३।१।१३४) । 'कालो मृत्यो  
महाकाले समये समकल्पयोः' ॥ (१) ॥५॥ विराति । 'दित  
अतिसंज्ञे' (उ० उ० अ०) । 'किच्चां च संज्ञायाम्' (३।  
३।१७४) इति क्त्वा । 'विष्टं दैवे पुमान्काले' ॥ (२) ॥५॥  
नाहन्ति नागच्छति, नाहन्त्ये, इति वा । 'नव्याह्न एह च'  
(उ० ४।२।२४) इत्यमुन्, एहादेशश्च । सी 'ऋदुशनसु-'  
(५।२।१५४) इत्यह् । 'तस्मात्तुह्यि' (६।३।७४) इति तुह् ।  
सान्ता ॥ (३) ॥५॥ समय एति । 'इण् गती' (अ० प०  
अ०) पचायच् (३।१।१३४) । ('समयः शपथे भाषा-  
संपदोः कालसंविदोः । निदान्तात्वारसंकेतनियमानसरेषु च ॥  
क्रियाकारे निदेशे च') ॥ (४) ॥५॥ चत्वारि 'सामान्य-  
कालस्य' ॥

अथ पक्षतिः ।

प्रतिपद् द्वे इमे स्त्रीत्वे

(अथेति) ॥ पक्षस्य मूलम् । 'पक्षातिः' (५।२।२५)  
'सर्वतोऽपिक्रमार्थ-' (वा० ४।१।४५) इति दीपि तु प-  
क्षती । 'पक्षतिस्तु भवेत्पक्षमूले च प्रतिपत्तिर्वा' ॥ (१)  
॥५॥ प्रतिपद्यते उपकम्प्यतेऽनया सामादिः । संपदादिरवात्  
(वा० ३।३।१०८) किप् । दान्ता । 'प्रतिपत्तौ निर्वो मतो'  
॥ (२) ॥५॥ द्वे 'प्रतिपत्तिभ्यः' ॥

तदाद्यास्तिथयो द्वयोः ॥ १ ॥

(तदाद्या इति) ॥ सा प्रतिपद् आया यासां ताः ।

पक्षान्तौ पञ्चदशौ द्वे

(पक्षेति ॥) द्वे पक्षदशौ पूर्णिमाभावात्से पक्षस्यान्तौ ॥  
(१) ॥३॥ एकम् 'पक्षान्तस्य' ॥

पौर्णमासी तु पूर्णिमा ॥ ७ ॥

पौर्णंति ॥ पूर्णा मासोऽस्याम् । बहुमीहौ कृते स्थायेंऽण् ।  
प्रहादे. (५।४।२८) आकृतियणत्वात् । 'सासिन्गीर्णमासी'  
(४।१।२१) इति निर्दाहः । यद्वा माघन्द । पूर्णा सा  
पूर्णमा । तस्येयम् । यद्वा 'महाराजप्रोष्टपदाङ्ग' (४।२।१५)  
इति सूत्रे 'तदस्मिन्वर्तते' इत्यर्थे 'पूर्णमासादण' उपसर्ग्या  
नादण् । ('पौर्णमासः पुमान्यहभेदे स्त्री पूर्णिमानियो') ॥  
(१) ॥३॥ 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) । भावे क्त  
(३।३।१५४) पूर्ण चन्द्रस्य पूरणम् । तेन निर्गता पूर्णिमा ।  
भावप्रत्ययान्तात् 'तेन निर्गताम्' इत्यर्थे इमप् (वा० ४।४।२०)  
दाप् (४।१।४) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'पूर्णमायाः' ॥

कलाहीने सानुमतिः

कलेति ॥ सा पूर्णिमा उदयकाले प्रतिपद्योगारकलाहीने  
चन्द्रे । अनुमन्यते-अनुमति । कित् (३।३।१०४) । 'अमा  
नुमतिरनेन्दुपूर्णमासुहयोऽपि' ॥ (१) ॥३॥ एक 'सानु-  
मत्या' ॥

पूर्णे राका निशाकरे ।

पूर्ण इति ॥ चन्द्रे पूर्णे तु । राति शुभम् । 'रा दाने'  
(अ० प० अ०) । 'कुदाघाता' (उ० ३।४०) इति क  
बाहुलश्रुत्वात् । 'राका नयन्तरे चक्षुर्न नवनातरज वि-  
याम् । सपूर्णैन्दुतिथौ' ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'राकायाः' ॥  
अमाघास्या स्वमाघस्या दर्शः सूर्येन्दुसंगमः ॥ ८ ॥

(अमेति ॥) अमा सह वसतोऽस्या चन्द्रार्कौ । 'अमा-  
वस्यदन्यतरस्याम्' (३।१।१२२) इति ष्यत्, पक्षे वृजभाव-  
श्च निपात्यते ॥३॥ नामैकदेशे नामप्रहणात् 'अमा' अपि  
॥३॥ वसतेरिन्प्रत्यये (उ० ४।१।१८) ततो दीपि (ग० ४।  
१।४५) अमावसी ॥३॥ 'इणनादिभ्य' (वा० ३।३।१०८)  
इतीणि अमावासी ॥३॥ 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) ।  
अमा चन्द्रसूर्यौ साहचर्येण मस्यत परिच्छिन्तोऽस्या मावसम् ।  
अमावासी । इण् (वा० ३।३।१०८) ॥३॥ अमावसी । इण्  
(उ० ४।१।१८) ॥३॥ 'दर्शोमाऽमावसी च सात्' इति  
रमसः । अप्यमावस्यामावासी चामामस्यप्यमामसी'  
इति शब्दार्थवत् ॥ (१) ॥३॥ (२) ॥३॥ दृश्यते सायेण ।  
'सुंति सहायाम्' (३।३।११८) इति घ । 'पक्षान्तोऽथो  
दर्शने च दर्शः सूर्येन्दुसंगमे' ॥ (३) ॥३॥ सूर्येन्द्र संगच्छ  
तोऽस्मिन् । घ (३।३।११८) ॥ (४) ॥३॥ चलारि 'दर्शस्य' ॥  
सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली

सेति ॥ चतुर्दशीयोगादृचन्द्रा राती सा अमा सिनी-

वाली । एन विष्णुना सह वर्तते सा लक्ष्मी । तद्योगात् ।  
सिनी चन्द्रकला । श्रीहादिवात् (५।२।११६) इति । सिनी  
वर्तते धारयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) यत्तु—'त्रिया पुं-  
वन्'—(६।३।३४) इति न पुंत्वम् । 'सज्ञापूर्वयोध' (६।  
३।३८) इति निषेधात्—इति मुकुट । तत्र । सिनीवालीत्यत्र  
सामानाधिकरण्याभावात्, असज्ञात्वात्, अभाषितपुंस्त्व-  
त्वाच्च । यदपि—सिनी चन्द्रकला सा बालात्पात्र—इति तेन  
विग्रहीतम् । तदपि न । थालेयस्य विशेषणत्वेन पूर्वनिपात-  
प्रसङ्गात् । सामी तु—सिनी तिता बालास्तस्याम्—इत्याह ।  
तन । पुत्रद्वारप्रसङ्गात् । ('सिनीवाली तु दृष्टेन्दुकलामा-  
हुर्यो त्रियाम्') ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'सिनीवालयाः' ॥

सा नष्टेन्दुकला कुहः ।

(सेति ॥) उदये अमायोगानदृचन्द्रकला सा अमा कुहः ।  
कुहयति । 'कुह विस्मापने' (बु० उ० से०) उरादि । 'वृत्ति-  
शृण्वौ कृ' (उ० १।१।१) इति कृप्रत्ययो बाहुलकादिहापि  
॥३॥ स्युष्मादित्वाप्रसङ्गोऽपीत्यन्ये । पैतृशृङ्गकुहसुरयुत-  
वरेण स्रियाम्' इति विन्म्यवासी ॥३॥ 'कुहः स्त्री कोकि-  
लात्पात्रेन्दुकलदर्शयो' ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'कुहाः' ॥

उपरागो ग्रहः

उपराग इति ॥ उपरज्यतेऽनेन । 'रज रागे' (भ्वा०  
उ० अ०) । 'हलथ' (३।३।१२१) इति घञ् । 'घञि च  
भावकरणयो' (६।४।२७) इति नलोप । भावे वा घञ् ।  
(३।३।१८) । 'उपरागस्तु सुंति स्याद्गुहासेऽर्कचन्द्रयो ।  
दुर्नये ग्रहकाले व्यसनेऽपि निगद्यते' ॥ (१) ॥३॥ ग्रहणं  
ग्रह 'ग्रहरश्' (३।३।१५८) इत्यप् । 'ग्रहो निर्ग्रेहनिर्बन्ध-  
हणेषु रणोपये । सूर्योदौ पूतनादौ च संहिदेयोपरागयो'  
॥ (२) ॥३॥ द्वे 'ग्रहणस्य' ॥

राहुग्रस्ते त्विन्दौ च पूर्णि च ॥ ९ ॥

सोपग्रहोपरकी द्वौ

(राहिति ॥) 'उपग्रहः संहिकेये विग्रहोत्पातयोऽपि' ।  
सरोपग्रहेन । 'बोपसर्जवस्य' (६।३।८२) इति समाच्च ॥  
(१) ॥३॥ उपरज्यते स्म । कर्मणि क्त (३।२।१०२।४।७०) ।  
'उपरको व्यसनार्ते राहुग्रस्तेन्दुसूर्ययो' ॥ (२) ॥३॥ इमौ  
द्वौ 'राहुणा ग्रस्ते सूर्ये' च ॥

अभ्युत्पात उपाहितः ।

(अभ्युत्पात इति ॥) ओषेत्पतनम् उत्पत्तौ वैकृतम् ॥  
(१) ॥३॥ उप आसप्तम् आहितं फल यस्य । 'उपाहितो-  
जनरोत्पाते पुमानोपिते त्रिषु' ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'आका-  
शादिष्वप्रिविकारस्य' ॥

१—इममेधिनोरपि—अनुग्रह इति पाठो दृश्यते । व्याख्यात  
यानेकार्थेयत्वावरणौग्रहाम् 'अनुग्रहे मसादे ग्रहशब्द संलग्ना-  
भावा भावाऽशब्दत्वे' इति ॥

एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ ॥ १० ॥

(एकयेति ॥) 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०) । अवे घञ् (३।३।१८) । पुष्पो विकासः प्ररासश्च । तद्वन्तौ । गतुप् (५।२।९४) । एकयोक्त्या साधारणवचनेन । प्रत्येकं 'पुष्पवान्' इति न प्रयोक्तव्यमिति भावः । अकारान्तोऽपि पुष्पवन्तश्चन्दः । 'अव रक्षणे' (भ्या० प० से०) । 'जृवि-शिम्यां झच्' (उ० ३।१२६) इति बाहुलसादवतेरपि झच् । 'सोऽन्तः' (७।१।३) । पुष्पस्यावन्तौ इति विग्रहे शकन्वादिः (बा० ६।१।९४) । रविशशिर्ना पुष्पवन्ताप्यौ इति नाम-माला । 'पुष्पवन्ताभ्याम्, पुष्पवन्तयोः' इत्यादि । ('पुष्प-वन्तौ पुष्पवन्तावेनेत्या शशिभास्करौ' । 'पुष्पवन्तौ च चन्द्रार्कवेकोऽस्या' इति हेमन्तः 'पुष्पेदन्तौ' अपि बोध्यौ) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'समुचितसूर्यचन्द्रयोः' ॥

अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा

अष्टादशेति ॥ 'क्षणद्वयं लघुः प्रोक्तो निमेषस्तु लघ्व-यम्' इत्यादिशास्त्रविद्वान् निमेषः । तेऽष्टादश काष्ठा । काशते । 'हिनिकुपि-' (उ० २।२) इति कथम् । 'काष्ठा दाहहरिद्रायां कालमानप्रकर्षयोः । स्यादिशि स्थानमात्रे च 'काष्ठमाख्या-तमिन्द्रिये' इति विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'काष्ठायाम्' ॥

त्रिंशत्तु ताः कलाः ।

(त्रिंशदिति ॥) ताः काष्ठाः त्रिंशत् कलाः ॥ कलयति । 'कल संख्याने' (उ० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कला स्यात्कालशिल्पयोः' ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'क-लायाम्' ॥

तास्तु त्रिंशत्क्षणः

(ता इति ॥) ताः कलाः । क्षणेति । 'क्षुण् हिसायाम्' (त० उ० से०) । अच (३।१।१३४) । 'क्षणाः पर्व-तस्येऽपि स्यात्तथा मानेऽप्यनेहसः' ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'क्षणस्य' ॥

ते तु मुहूर्तौ द्वादशास्त्रियाम् ॥ ११ ॥

ते त्विति ॥ ते तु क्षणाः (द्वादश) 'हुच्छां कौटिल्ये' (भ्या० प० से०) । बाहुलकात् 'अजिघृषि-' (उ० ३।८९)

१—'देवताद्वे च' (६।३।२६) इति जानह् । तत्र 'आ-नङ्गो द्वन्द्वे' (६।३।२५) इत्यतो द्वन्द्वप्रत्ययेऽनुवर्तमाने पुनर्द्व-न्द्वप्रत्ययेन वेदलोकासञ्चितद्वन्द्वस्य प्रथमात् । अथ तु द्वन्द्वस्या-तथात्वात् । अत एव 'रविचन्द्रावपि नोपलक्षितौ' इति पटल-पर्वः—इति मुकुटः । २—'प्राक्प्रत्यङ्ग पराणीपरशिखरसितपु-ष्पव-ताभ्याम्' इत्याश्वमेधश्रवणदन्तवदर्थेनात्—इति मुकुटः ॥ ३—अनेकार्थकैरवाकौमुधा व्याख्यातं च । पुष्पे इव पुणे-दन्ताविव दन्तौ, पुष्पे च ते दन्तौ न पुष्पदन्तौ । यथा च । 'वि-श्वस्यास्य विलोचने निरग्रतो यदपुष्पदन्तौ तमः' इति ॥

इति को मुद्रागमश्च । 'राश्रोपः' (६।४।२९) इति छलोपः । 'हलि च' (८।२।७७) इति दीर्घः । 'लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके' (३।३।१६४) इति निर्देशाद्वा मुहूर्तः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'मुहूर्तस्य' ॥

ते तु त्रिंशद्द्वारात्रः

ते त्विति ॥ ते तु मुहूर्ताः । अहश्च रात्रिश्च तयोः समा-हारः । 'अह-सर्वकदेश-' (५।४।८७) इत्यच् । 'रात्राहाहः पुंसि' (२।४।२९) । यत्तु—'अहा सहिता रात्रिः' इति वि-ग्रहं प्रदर्श्य 'अहोरात्र-'—इत्युपन्यस्तं मुकुटेन । तत्र । तथा सत्यजभावप्रसङ्गात् । अह-पूर्वाद्वा निशब्दादेन्द्र एवाग्विधा-नात् । 'गगरात्रवदच्' इति दृष्टान्तोऽप्यसंमतः । चकारासं-ख्याव्यापारद्वेष्यविधानात् । अत्र तदादिवाभावात् यदपि-समाहारे स्त्रीबन्धयहोरात्रम्—इत्युक्तम् । तदपि न । समा-हारेऽपि 'रात्राहाहः पुंसि' (२।४।२९) इत्यनेन परत्वापु-स्तबविधानात् । यदपि—यामनलिङ्गातुशासने 'द्विरुपि पा-त्रायदन्तः' इति नपुंसकत्वेन 'अहोरात्रं द्विरात्रम्' इत्युदा-हृतम्—इति संमतिप्रदर्शनं कृतम् । तदपि न । 'रात्रं प्रा-क्संख्ययाम्बितम्' इति द्विरात्रस्य नपुंसकत्वेऽपि अहोरात्रस्य तदयोगात् ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'अहोरात्रस्य' ॥

पक्षस्ते दश पञ्च च ।

(पक्ष इति ॥) तेऽहोरात्राः । पक्ष्यते । 'पक्ष परिग्रहे' (भ्या०, उ० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) 'पक्षौ मासार्थके गेहे पार्थसाध्यविशेषयोः । केषादेः परतो धृन्वे घले सतिग्रहाययोः ॥ चुलीरन्त्रे पतत्रे च राजकुजपा-श्वयोः' ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'पक्षस्य' ॥

पक्षौ पूर्वापतौ शुक्लकृष्णौ

(पक्षाविति ॥) शुक्लपक्षः पूर्वसंहः ॥ (१) ॥ ॥ कृष्णप-क्षोऽपरसंहः ॥ (१) ॥ ॥ क्रमेणैकम् 'शुक्लकृष्णपक्षयोः' ॥

मासस्तु तापुमौ ॥ १२ ॥

(मास इति ॥) तौ पक्षौ । मस्यते परिमीयतेऽयम्, अनेन वा । 'मसी परिमाणे' (दि० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति वा ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'मासस्य' ॥

द्वौ द्वौ मार्गादिमासौ स्यादतुः

द्वाविति ॥ इयति, ऋच्छति वा । 'अर्तश्च-' (उ० १। ७२) इति तु । चात् क्तिवच् । ('क्रतुः स्त्रीकुचुमे मासि वसन्तादीपुष्यारयोः') ॥ ॥ मार्गादीनां युगेर्हमन्तादीन्तरवक्ष्यति । तदेकदेशमयनपरिच्छेदार्थमनुवदति द्वौ द्वाविति ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'क्रतोः' ॥

१—अत एव भाष्ये 'अवर्धयन् द्वन्द्वस्य दृष्टव्यम्' इत्युक्तम् ॥ २—तेऽहोरात्रा इत्युत्तरं 'दश पञ्च' इत्यपि दृश्यते ॥

तैरयनं त्रिभिः ।

(नैरिति ॥) तैर्मनुभिः । अयतेऽर्कोऽनेन । स्युद (३।३। ११७) । यत्तु—‘अयतेऽर्कोऽनेन’ इति विग्रहः ‘श्ण् गतो’ (अ० प० अ०) इति भातोऽप्यन्यसने—मुकुटेन कृतम् । तद-सगतम् । इति सष्टमेव । ‘अयने’ पथि, भानोऽप्युदग्दक्षि-णतो गतो’ ॥ (१) ॥३॥ एतम् ‘अयनस्य’ ॥

अयने द्वे गतिरुदग्दक्षिणाकस्य

(अयने इति ॥) अयने तु द्वे । अर्धसोत्तरा गतिः, दक्षिणा च उत्तरदक्षिणाख्ये द्वे अयने तु वत्सर—इति च-क्षव्ये ‘अनस्य’ इति ग्रहणे चान्द्रव्याहृत्यर्थम् । पञ्चादिकं तु चान्द्रमुक्तम् । अयने तु न चान्द्रं किं तु सौरमेव ॥ (१) ॥३॥ ‘अयनद्वयस्य’ एकैवम् ॥

वत्सरः ॥ १३ ॥

(वत्सर इति ॥) वसन्त्यस्मिन् । ‘वसेथ’ (उ० ३।७१) इति सप्तम्यस्य । ‘स. स्यार्थभातुके’ (७।४।६९) इति सप्त तः ॥

समरात्रिन्दिघे काले विषुवद्विषुवं च तत् ।

समेति ॥ रात्रिश्च दिवा च रात्रिन्दिघम् । ‘अवतुर—’ (५।४।७७) इत्यादिना साधु । तत् समं यस्मिन् तादृशे काले तुलानेपाद्यच्छिद्ये । विषु साम्येऽप्ययम् । ततो मनुष्य (५।२। १४) । ‘शशायाम्’ (८।२।११) इति वक्तव्यम् ॥ (१) ॥३॥ ‘वत्सरणेऽन्यत्राणि’ (५।२.१०९) इत्युक्तं । तेन विषु-वम् । ‘विषुवान् समरात्रिवासरः’ इति पुंस्काण्डे योष-क्षितः ॥३॥ विषुषोऽपि । विषु नानास्यं गमनं विष्वहः । तदस्माद्वीति विग्रहे ‘विष्वगिरियुगपदलोपाकृतसंघे’ (५। २।१००) इति पञ्चाद्यन्तर्गणसूत्रेण न प्रत्ययः । णत्वम् (८। ४।२) ॥ (२) ॥३॥ द्वे ‘समरात्रिन्दिघकालस्य’ ॥

मार्गशीर्षे सहा मार्गे आप्रहायणिकस्य सः ॥ १४ ॥

(मार्गेति ॥) मृगशिरसा युक्ता पौर्णमासी । ‘नक्षत्रेण युक्तः कालः’ (४।२।३) इत्यण् । ‘अधि शीर्षे’ (६।१।६२) । मार्गशीर्षी पौर्णमासीस्मिन्मासे । ‘सास्मिन्पौर्णमासी’ (४।२। २१) इत्यण् । एतेन ‘पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषो मासे तु यत्र सा । नाम्ना स पौषो माषायाधैवमेकादशापरं’ इति वृत्तिरपठमानं व्याख्यातम् ॥ (१) ॥३॥ सहते ‘वह मर्षणे’ (ध्वा० उ० अ०) अमुन् (उ० ४।१८९) सान्त्व । ‘सहो वले ज्योतिषि च सहा हेमन्तमार्गयोः’ ॥३॥ पञ्चादय-न्तोऽपि । ‘मार्गे सहः सहा’ इति द्रष्टव्यम् ॥ (२) ॥३॥ एकदेशप्रयोगान् मृगोऽपि । ‘मृगशिरा मृगः’ इति रुद्र-कोट । तस्युक्ता पौर्णमासी मार्गी । सास्मिन्पथि । ‘मार्गा मृगमदे मासे सौम्यर्होऽन्वेपणे पथि’ ॥ (३) ॥३॥ आप्र-

हायण्या युक्ता पौर्णमासीस्मिन् । ‘आप्रहायण्यधैव्याहृक्’ (४। २।२२) ॥३॥ ज्योतिषादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अपि ‘आप्रहायणः’ अपीति पुरुषोत्तमः ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि ‘मार्गशीर्षस्य’ ॥

पौषे तैषसहस्यौ द्वौ

पौष इति ॥ पुष्येण तिष्येण च युक्ता पौर्णमासीस्मिन् । ‘नक्षत्रेण—’ (४।२।३) इत्यण् । ‘तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि य-लोपः’ (वा० ६।४।१४९) ङीष् (४।१।१५) ततः ‘सास्मिन्’ (४।२।२१) इत्यण् । ‘पौषो मासप्रभेदे स्वात्योपे तु मह-युद्धयोः’ ॥ (१) ॥३॥ (२) ॥३॥ सहस्रि वले साधुः । ‘तत्र साधु’ (४।४।९८) इति यत् ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि ‘पौषस्य’ ॥

तथा माघे

(तथा इति ॥) वपन्त्यस्मिन् । अतुन् । (उ० ४।१८९) सान्त्व ‘तपो लोचान्तरेऽपि च । चान्द्रायणादौ धर्मे च पु-त्राय विधिरवापयो’ ॥ (१) ॥३॥ मघया युक्ता पौर्णमा-सीस्मिन् ॥ (२) ॥३॥ द्वे ‘माघमासस्य’ ॥

अथ फाल्गुने ।

स्यात्तपस्यः फाल्गुनिकः

(अथेति ॥) कलति निष्पादयति । ‘कल निष्पत्ती’ (ध्वा० प० से०) ‘कलेऽनुवच’ (उ० ३।५६) इत्युनन् युग्य-वमथ । ‘फाल्गुनस्त्वर्जुने मासे नक्षत्रे फाल्गुनी स्यता’ इति गोवर्धनानन्दः ॥३॥ प्रह्लादपि (५।४।३८) । इद्वि (७।२। ११७) ‘फाल्गुनस्त्वर्जुने मासे फाल्गुनी चास्य पूर्णिमा’ इति धरणि ॥३॥ फल्गुनीभिर्युक्ता पौर्णमासी फाल्गुनी । सास्मिन्पथि फाल्गुनः फाल्गुनिश्च । ‘फाल्गुनस्तु युजाकेसो नदीजार्जुनभूरुहे । तपस्यसहस्रमासे तत्पूर्णिमायां तु फाल्गुनी’ । ‘विभाषा फाल्गुनीध्रुवणाकार्तिकीचैत्रीन्य’ (४।२।२३) इति ङक् । पक्षेऽण् ॥ (१) ॥३॥ (३) ॥३॥ तपसि साधुः । ‘तत्र साधु’ (४।४।९८) इति यत् । ‘तपस्यः फ-ल्गुने मासे तपस्या नियमस्तिर्ता’ ॥ (२) ॥३॥ त्रीणि ‘फाल्गुनमासस्य’ ॥

स्याच्चैत्रे जैत्रिको मघुः ॥ १५ ॥

(स्यादिति ॥) चित्रया युक्ता पौर्णमासीस्मिन् । अण्-ठक् । (४।२।३३) । ‘चैत्रं सृजे देवकुले ना भूयमासमे-दयो’ (१) ॥३॥ (२) ॥३॥ मघ्यते एतं मघु । ‘मन-ज्ञाने’ (दि० वा० अ०) । ‘कठिपादि—’ (उ० १।१८) इ-त्युपधान्तादेशः । ‘मघु उपरस्ते शंदि मघे ना तु मघुदमे । वसन्तदेवभिर्घने-स्वामीवन्ता तु योषिति’ ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि ‘चैत्रस्य’ ॥

पेशाखे माघघो राधः

(पेशाख इति ॥) विशाखया युक्ता पौर्णमासीस्मि-

प्रति ॥ ('वैशाखः स्थानके मासे मन्थानेऽपि') ॥ (१) ॥॥ मधु मकरन्दः । सोऽस्मिन्नस्ति । 'मधोर्न च' (४।४।१२९) इति जः ॥ (२) ॥ राधा विशाखा । तद्वती पौर्णमासी राधी । सास्मिन्नस्ति ॥ (३) ॥ त्रीणि 'वैशाखस्य' ॥

### ज्येष्ठे शुक्रः

ज्येष्ठ इति ॥ पूर्ववदण्वेन ज्येष्ठः ॥॥ संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्बुद्धभावे ज्येष्ठोऽपि । 'ज्येष्ठो मासि च श्रद्धे च ज्येष्ठा च गृहगोथिका' इति त्रिकाण्डशेषः । ('ज्येष्ठः स्वादमज्ञे श्रेष्ठे मासभेदादित्यदयोः । ज्येष्ठा भे गृहगोथिकायाम्') ॥ (१) ॥॥ विरहिणः शोचन्त्यस्मिन् । 'शुच शोके' (भा० प० से०) 'कृत्रेन्द-' (उ० ३।२८) इति रक्, चकारस्य ककारश्च । 'शुक्रः स्याद्भार्गवे ज्येष्ठमासे वैश्वानरे पुमान् । रेतोऽक्षितमिन्द्रोः ह्रीवम्' ॥ (२) ॥॥ द्वे 'ज्येष्ठमासस्य' ॥

### शुचिस्त्वयम् ।

### आपादे

(शुचिरिति ॥) अयमिति शुचिः पुंस्त्वामित्यर्थम् । शोचन्ति विरहिणोऽस्मिन् । 'इयुपभाक्ति' (उ० ४।१२०) इतीन् क्रिञ् ॥ (१) ॥॥ अपाढया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । 'आपाढो व्रतिनां दण्डे मासे मलयपर्वते' । श्रीपौर्णमायाम् । 'आपाढाभिरालयतः, इति विग्रहे तु 'अपाढकः' अपि । आर्यान्यन्तात् (भा० ३।१।२६) 'हुन् शिल्पिसंहयो' (उ० ३।३९) । 'स्वादापादे त्वपाढकः' इति शब्दार्णवः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'आपाढस्य' ॥

### श्रावणे तु स्यान्नभाः श्रावणिकश्च सः ॥१६॥

(श्रावण इति ॥) 'स्त्रीपुंसयोर्द्वन्द्वभेदे श्रवणं श्रुतिकर्णयो' इति रभस । श्रवणेन युक्ता पौर्णमासी श्रवणा । 'लघुविशेषे' (४।१।४) इति प्राप्ते लृच् यवपि 'पौर्णमास्यां नेष्यते' इत्युत्सर्ग । 'विभाषा फाल्गुनी-' (४।२।२३) इति लिङ्गात् । तथापि श्रवणशब्दादिभ्यत एव । तत्रैव (४।३।२३) सूत्रे 'श्रवणा' इति निर्देशात् । 'अबाधकान्यपि निपातनानि' इति 'श्रावणी' इत्यपि । ततः 'सास्मिन्' (४।२।२१) इत्यणि श्रावण । 'श्रावणो मासि पाशण्डे दध्यात्मा श्रावणा मता' इति हेम ॥ (१) ॥॥ विरहिणो नम्यति, नभ्राति, नमते, वा नभाः । 'नम हिरायाम्' (भा० प० से०, दि० प० से०, फ्रा० आ० से०) । अमुन् (उ० ४।१८८) । स्वामी तु—न भासते मेघच्छन्नात्—इत्याह । तत्र । नभासां, नभासः, नभाभ्याम्, नभाभिः, नभा शु, इत्यादिरूपप्रसङ्गात् । 'नभः स्रं श्रावणो नभाः' इत्यनुपपत्तेश्च । हस्तदीर्घोपधयो शब्दभेदात् । 'भासते इत्यर्थक्यन-

मानम्' इत्यभिप्रेत्य 'भस दीर्घा' (जु० प० से०) इति जुहो-त्यादेः 'न बभसि' इति व्युत्पत्त्याश्रयेण तु 'श्रवणसन्तस्य-' (६।४।१४) इति दीर्घो न स्यात् । 'धनुर्वरे त्रिपु नभाः ह्रीव व्योम्नि पुमान्धने । घ्राणश्रावणवर्षासु विसतन्तौ पतद्भे' ॥ (२) ॥॥ 'विभाषा फाल्गुनी-' (४।२।२३) इति ठकि श्रावणिकः ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'श्रावणमासस्य' ॥

### स्युर्नमस्यग्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः समाः ।

स्युरिति ॥ नभा अग्रम् । तत्र साधुर्नमस्यः ॥ (१) ॥॥ श्रेष्ठपदमित्युक्ता श्रेष्ठपदी । भद्रा भद्रपदा । तामित्युक्ता भाद्री भाद्रपदी च पौर्णमासी । ततः 'सास्मिन्' (४।२।२१) इत्यण् ॥ (२) ॥॥ (३) ॥॥ (४) ॥॥ बलारि 'भाद्रपदमासस्य' ॥

### स्यादाश्विन इपोऽप्याश्वयुजोऽपि

(स्यादिति ॥) अश्विन्या युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्नस्ति ॥ (१) ॥॥ 'इप गती' (दि० प० से०) एषणमिद् यान्ना । किप् (३।२।१७८) सास्मिन्मासे जिगीषूनामिति । अर्धः आयच् (४।२।१२७) ॥ (२) ॥॥ अश्वयुजा युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । अश्वयम् (४।२।३।२१) ॥॥ संज्ञापूर्वकत्वाद्बुद्धभावे अश्वयुजोऽपि । 'आश्विनोऽश्वयुजयेपः' इत्यमरमाला ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'आश्विनमासस्य' ॥

### स्यानु कार्तिके ॥ १७ ॥

### याहुलोर्जां कार्तिकिकः

(स्यादिति ॥) कृतिकामित्युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् ॥ (१) ॥॥ बहुला कृतिका । अणुद्वयम् (४।२।३।२१) ॥ (२) ॥॥ ऊर्जयति उरसाहयति जिगीषून् । 'ऊर्ज चलप्राणनयोः' (जु० प० से०) ष्यन्तात् । (३।१।२६) पचाद्यच् (३।१।३४) । 'ऊर्जः कार्तिके बले' इति हेमः ॥ (३) ॥॥ 'विभाषा फाल्गुनी-' (४।२।२३) इति ठकि कार्तिकिकः ॥ (४) ॥॥ बलारि 'कार्तिकमासस्य' ॥

### हेमन्तः

(हेमन्त इति ॥) हन्ति । 'हन्तेमुद् हि च' (उ० ३।१०८) इति सञ्च हिरादेशो मुडागमः । गुणः (४।३।८४) ॥॥ 'हेमा' अपि । 'सर्वत्राण च-' (४।३।२२) इति सूत्रे यद्वाप्यम् 'हेमन्तस्य तलोपवचनार्थस्य हेमः प्रकृत्यन्तरस्य सत्त्वात्' इति । हिनोति वर्धयति बलम् । 'हि गतौ वृद्धौ च' (खा० प० अ०) । अन्तर्भावितव्यर्थात् 'अन्नेभ्योऽपि' (३।२।१७५) इति भविन् ॥ (१) ॥॥ 'मार्गपौपाभ्यां निष्पन्नस्य क्रतोः' एकम् ॥

## शिशिरोऽस्त्रियाम् ।

(शिशिर इति ॥) 'शश इत्यन्तरी' (भा० प० से०) 'अजिरिशिशिरः' (उ० ११५३) इति निरजन्तो निपातितः । शशन्ति भावन्ति यस्मिन्पथिवा । 'शिशिरः' स्यात्तोर्भेदे तुषारे शीतरेऽन्यवत् इति विश्व ॥ (१) ॥ एवम् 'मा-  
यफाल्गुनाभ्यामृतो' ॥  
यसन्ते पुष्पसमयः सुरभिः

(यसन्ते इति ॥) यसन्त्यत्र मदनोत्सवा । 'तृभूवहि  
वतिः' (उ० ३१३८) इति शब्दः ॥ (१) ॥ पुष्पाणा  
समयः ॥ (२) ॥ सुप्त रमन्ते रभसयुक्ता भवन्त्यत्र ।  
'रभ रभस्ये' (भा० आ० अ०) । इत् (उ० ४११८)  
'सुरभिर्हसि चम्पके जातीकले मातृभेदे रस्ये चैत्रवस  
न्तयो ॥ सुगन्धौ गवि शब्दक्याम्' इति हंम ॥ (३) ॥  
नीणि 'चैत्रवैशाखाभ्यामृतो' ॥

## ग्रीष्म ऊष्मकः ॥ १८ ॥

निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्मागमस्तपः ।

ग्रीष्म इति ॥ प्रसवे रसान् । 'प्रभु अदने' (भा०  
आ० अ०) । आतो मक्, धातोर्ग्रीष्माव, पुष्पागमस्य 'ग्री  
ष्म' (११५५) इत्युणादिसूत्रेण निपातितः । 'ग्रीष्म  
ऊष्मभेदयो' ॥ (१) ॥ ऊपति रुजति । 'ऊप रुचा  
याम्' (भा० प० से०) । 'अन्येभ्यः' (३१२७५) इति  
मनिन् । 'ऊष्माणस्त निदाघोष्णग्रीष्मा शपसरा अपि' ।  
शपादिवात् (५१४२९) कन् ॥-॥ मरि (बाहुलसात्)  
अदन्तोऽपि । 'ऊष्मो घर्मऽधुणि तथा ज्येष्ठे, ऊष्मा श्रिया  
त्वपि' इति बोधायनः ॥ (२) ॥-॥ नितरा दक्षतेऽन ।  
'दह भस्मीकरणे' (भा० प० अ०) । 'हृत्थ' (३१३१३१)  
इति धन् । न्यङ्ङादिलात् (५१३५३) क्लृप्तम् । 'निदाघो  
ग्रीष्मकाले स्यादुष्णस्वेदाम्बुनोरपि' ॥ (३) ॥ उष्णमुप  
गममन ॥ (४) ॥ ओपति । 'उप दाहे' (भा० प०  
से०) । 'इणसिजिदीर्घस्यभिम्यो नव्' (उ० ३१३) । 'ऊष्णो  
ग्रीष्मे पुमान्, दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गक' ॥ (५) ॥ 'ऊप  
रुचायाम्' (भा० प० से०) । मनिन् (३१०७०) आग  
च्छति । शपायन् (३१११३४) ऊष्मा तप आगमोऽन ॥-॥  
'ऊष्मा' अपि । 'ऊष्मातपनिदाघयो' इति नान्ते बोधा  
न्ति ॥ (६) ॥ तपति । पचायन् (३१११३४) ॥ (७)  
॥-॥ सप्त 'उपेष्टापादाभ्यामृतो' ॥

स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूस्ति धर्षा

स्त्रियामिति ॥ वर्षण इदं । 'रूप सेने' (भा० प०  
से०) । सपदादिलात् (वा० ३१३१०८) किल् । प्रष्टा  
पृष्टम् । नहिरिति- (६३११६६) इति दार्ष्ट ॥ (१) ॥  
वर्षे वर्षणमन्त्राभिः । अर्धआयन् (५१३१२७) । टाप् (५१

११४) । भूभिः, बहुत्वे । तेन निलबहुवचनान्त ॥ (२)  
॥-॥ वर्षतर्द्धि 'प्रावणमाद्राभ्यामृतो' ॥

अथ शरत्स्त्रियाम् ॥ १९ ॥

अथेति ॥ शीर्षन्तेऽस्या पाकेनापधय । 'शू हिसायाम्'  
(भा० प० से०) 'शूद्रमसोऽदि' (उ० १११३०) । ('शरत्  
स्त्री वत्सरेऽप्युत्तरी') ॥-॥ भागुरिमते टापि शरदा च । 'शर  
द्रवेषुऽनरदया प्राश्ट प्राशृपया सह' इति विश्व ॥ (१)  
॥ एवम् 'आश्विनकार्तिकाभ्यामृतो' ॥

पडमी ऋतयः पुंस्ति मार्गादीनां युगेः क्रमात् ।

पडिति ॥ अमी हेमन्तादयः । 'ऋ गती' 'अर्तश्च' (उ०  
११७२) इति तु, चारितम् । यत्तु सुवटेनोक्तम्-वेत्वादय  
इति पुन-इति । तप्त । गुणप्रसङ्गात्, अपाणिनीयत्वाच्च ॥  
(१) ॥-॥ 'हेमन्तादीनां पणाम्' एवम् ॥

संवत्सरो वत्सरोऽद्वी हायनोऽस्त्री शरत्समा २०

संवत्सर इति ॥ सबसन्त्युत्तरोऽन । 'घषेष्' (३१७१)  
'सपूर्वांश्चिन्' (उ० ३१७२) इति सरप्रत्ययः । 'स सार्धधा  
तुने' (५१४४९) इति त ॥ (१) ॥ एव वत्सरोऽपि ॥  
(२) ॥ आप्यते 'आस्तु व्यासी' (सा० प० अ०) ।  
'अन्वाद्यथ' (उ० ४१५८) इति दन् हस्तरथ च । 'अन्वृत्  
सवत्सरे चारिवाहसुखकयो पुमान्' ॥ (३) ॥ भाषाय  
हाति, निहीते वा । 'हृथ ग्रीहिबालयो' । (३११४८) इति  
शुट । 'हायन स्म' इति पाठ शरदा सम-थ । 'हायनो  
न श्रिया वर्ष पुर्साचिमीदिभेदयो' ॥ (४) ॥-॥ शृणानि ।  
'शू हिसायाम्' (भा० प० से०) 'शूद्रमसोऽदि' (उ० ११  
१३०) इत्यादि ॥ प्रज्ञायणि (५१४३६) शारदोऽपि ।  
'समायोपिति, शारद्' इति रत्नकोष ॥ (५) ॥-॥ 'पम  
प्रम वैहज्ये' (भा० प० से०) । समाति विह्व कुवन्ति  
सर्वम् । पचायचि (३१११३४) टाप् (५११४) । बहुव-  
चननिदशाऽप्रायेणाय बहुवचनान्तः इति ध्वनयति । द्वचि  
द्वचनान्तरमपि । 'समा समा विनायते' (५१३१२३) इति  
सूत्रात् । 'समाया समायाम्' इति तत्र भाष्याच्च । समाति  
सह वर्तन्ते ऋतवोऽस्यामिति वा । मा माने' (अ० प०  
अ०) । 'आतथोपसर्गे' (३१३१०६) इत्यष्ट । 'समा स-  
माम्' (५१०१२) इति निदेशात्मकोऽपि । 'समा सवत्सरे

१- 'ननु देवने वगर' इत्युक्तम् । तत्रैव वत्सरेष्वंया  
यकमुच्यते । सत्यम् । पूर्वमवन्तपुररारणेभ्योक्तम् । तत्र मा-  
यादि सौरो व मर, अत्र तु हेमन्तादिपुररारण मार्गादिशास्त्र  
सव सर, इति न वीरुचयम् । लोकेषु 'शरदसमामा सवत्सरे'  
इति यासपुररारणेन प्रयुज्यते' इति धीवृन्धारया ।

त्रियाम् । सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादभिधेयवत् ॥ (६)  
॥॥ पट् 'संवत्सरस्य' ॥

मासेन स्याद्दहोरात्र. पेन

मासेनेति ॥ नृणा मासेन । पितृणामय पैत्रोद्दोरात्र  
तत्र दृष्ट्वाप्यथो दिनम् । शुभ्यक्षो रात्रि ॥

चपेण देवत ।

(चपेणेति ॥) नृणा चपेण । देवतानामय देवतोद्दो  
रात्र । तत्रोत्तरार्धेन दिनम् । दक्षिणायन रात्रि ॥

दैवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्म.

(दैव इति ॥) देवाना युगसहस्रद्वयेन ब्रह्मणोऽयम् 'वा  
ह्योऽप्राती' (६।४।१७७) ब्राह्मोद्दोरात्र । दैवं पञ्चधिकै  
विमिरहोरात्रार्तदिव्य वषम् । तद्वांशशभि सहस्रमांशुष च  
तुंयुगम् । तच्च देवानामेव युगम् । तत्सहस्र ब्रह्मणो दिन  
भूताना स्थितिराल । तात्पत्रेव रात्रि प्रलयकाल ॥

कटपो नु तो नृणाम् ॥२१॥

कटपाविति ॥ ये दैवे युगसहस्रे तौ । कल्पयत स्थिति  
प्रलय च । 'कृपू सामर्थ्य' (ध्वा० आ० से०) । प्यन्तात्  
(३।१।१११) पचायच (३।१।१३४) । 'कटप. पात्रे विधौ  
न्याये सर्वत ब्रह्मणो दिने' ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'ब्रह्मणो  
'देनस्य' ॥

१—'मन्वशात्रु' इति पाठ । २—दद च मनुक्रमवि निशी  
धतो दिना तरप्रतिमित । बलुनसु कृष्णाष्टम्ये सुवोदय,  
अमान्ते मध्याह्न, सुडाष्टम्ये सूर्यास्त, पूर्णिमान्त निशीथ  
विष्णु भवति ॥ ३—इदमपि तथैव । देवाना सर्वोदयो  
मप्येयुव, मध्याह्नो मिथुनान्ते, स्यास्तधुलाविपुव, निशीथो  
धनुत त भवति ॥ ४—'श्रुत व्रता क्षापर च वलिक्षेति चतुर्धु  
गम् । श्रोयते तत्सहस्र तु ब्रह्मणो दिनमुच्यत ॥' इति  
विष्णुपुराणो युगाना नामानि ज्ञयानि । तन्मान च मनु  
न धमसिद्धिन्—'बलावाहं सहस्राणि वर्षाणा तु क्रुत युगम् ।  
तस्य तादृच्छ्री सरपा सध्याशब्द तथाविध ॥ शतरपु  
ससध्वपु ससध्याशेषु च त्रिपु । एवापायेन वतस सहस्राणि  
शयानि च ॥ एतद्वादशसाहस्र देवाना युगमुच्यते । दैविकाना  
युगाना तु सहस्र परिसरयय । आक्रमक्रमश्चैव तावती रात्रि-  
मव च ॥' इति । अस्य निष्पद्योऽप्यत्र 'कुनयुगमान देववर्षे  
४८००, वर्षेदिन ३६०० युगित जात मानुषवर्षमानम् १७२८००० ।  
जेता दिव्यवर्ष ३६०० मानुषे १२९६००० । क्षापर दिने  
२४००, मानुषे ८६४००० । कश्चिद्व्ये १२०० मानुषे  
४३२०००० । चतुर्गुण दिव्ये १२००० मानुषे ४३२००००० ।  
प्रकादिन दिव्ये १२०००००० मानुषे ४३२००००००००  
१२मवसेय ॥

मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्तति ।

मन्वन्तरमिति ॥ 'मनोरन्तरमवकाश' इति विग्रह  
॥ ॥ एवाधिरा सप्तति । सा च त्रिचिदधिकेति बोध्यम् ।  
एकम् 'मन्वन्तरस्य' ॥

संवर्तः प्रलय. कल्प क्षय कल्पान्त इत्यपि ॥२२॥

संवर्त इति ॥ सवर्तते जगद्न । 'हलक्ष' (३।१।१११)  
इति पट् । 'संवर्त प्रलयेऽक्षद्वौ' इति हैम ॥ (१) ॥ ॥  
प्रलीयतेऽन 'लीर् स्तेपणे' (दि० आ० अ०) 'एरच्' (३।३।  
५६) 'प्रलयो मूर्त्ति । सहारे नष्टवेष्टवे इति हैम ॥ (२)  
॥ ॥ 'कृपू सामर्थ्य' (ध्वा० आ० से०) कल्पयन्ते विरुद्ध  
लक्षणया खीयन्तेऽन । 'गुप्ति—' (३।३।११८) इति प ।  
'कल्पो विक्रमे कल्पद्वौ सवर्तं ब्रह्मवासरे । क्षाले न्याये  
विधौ' इति हैमचन्द्र ॥ (३) ॥ ॥ क्षीयन्ते प्राणिनोऽन ।  
'क्षि क्षये' (ध्वा० प० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) 'गुप्ति'  
(३।३।११८) इति बो धा । 'क्षयो मेहे च कल्पान्ते  
ऽपचये क्षि' इति हैम ॥ (४) ॥ ॥ कल्पस्यान्तोऽवधि ।  
'कटप क्षाले विधौ न्याये सवर्तं ब्रह्मणो दिने' इति शाश्वत ॥  
(५) ॥ ॥ पच 'प्रलयस्य' ॥

अस्त्री पटुं पुमान्पाप्मा पापं किति उपकलमपम् ।

कलुषं वृजिननोघमंहोदुरितवुष्कतम् ॥२३॥

अस्त्रीति ॥ पच्यते तु समनेन । 'पचि व्यक्तीकरणे, वि-  
स्तारे वा' (ध्वा० आ० से०) । करणे घञ् (३।३।१५)  
कुलम् (७।३।५२) । यद्वा—पचन पटो व्यक्तीकरणम्, वि-  
स्तारो वा । त करोति । 'तरकरोति—' (ध्वा० ३।१।२६)  
इति णिच् । तत पचायच् (३।१।१३४) । 'पटोऽपे कर्त्तुं'  
इति हैम ॥ (१) ॥ ॥ आप्रोति व्याप्रीति लोकात् । 'आहृ  
व्याप्ती' (स्वा० प० अ०) 'नामन्सीमन्—' (उ० ४।१।५१)  
इति सूत्रेण निपातित ॥ (२) ॥ ॥ पान्त्वत्सादात्मानम् ।  
'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पानीविपिन्य प' (उ०  
३।१३) । भीमादिलात् (३।४।७४) अपादाने । यद्वा पिचति

१—मनवो ब्रह्मसुताश्चतुर्दशैव । तथा च विष्णुपुराण—'मनु  
सायजुषो नाम मनु स्वापोचिब्रह्मणा । औत्तमिल्लामलिक्षेव रेव-  
तश्चाष्टपञ्चथा ॥ पत तु मनवोऽसीता सप्तमस्तु रवे सुत । वे-  
वन्ततोऽव वसैतत् सप्तमो बतैव युगम् ॥ साविर्दिक्षसावर्णो ब्रह्म-  
सावर्ण इत्यपि । धमसावर्णरुद्रस्तु सावर्णो रौच्यभौलवत् ॥' इति  
म व तरमानानयन । नामनिधाने सवकश्रीनारायणचरणा—दैनि-  
काना युगाना तु सहस्र ब्रह्मणो दिनम् । मन्वन्तर तथैवेक तस्य  
सागाश्चतुर्दश ॥' इत्यनेन स्फुम्मेवोक्तवन्त । तथा चैकत्रय मन्व-  
न्तरस्य ४०८५७३४२८ वर्षाणि, ६ मासा, २५ दिनानि, ४२  
पटिका, साप्ताण्यकषाशत पलानि भवन्तीति—मुकुटाशय ॥  
२ 'क्षुदे' इति पाठ ॥

भक्षयति कर्ताम् । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) ॥ (३)  
 ॥३॥ केलयति क्रीडयति विपयेषु । 'किल खेल्यक्रीडनयो'  
 (हु० प० से०) । 'विलेनुक्च' (उ० ११५०) इति टिप्प  
 शुगागमथ । 'किलियं पापयोग्यो । अपराधेऽपि' ॥  
 (४) ॥३॥ शुभ कर्म स्यति समाप्त करोति । 'पोऽन्तकर्मणि'  
 (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति क ।  
 पृषोदरादित्वात् (६४११०९) क्तवपरत्वे । 'कलमयं नि  
 ल्वये क्रीड पुलि स्यान्नरान्तरे' ॥ (५) ॥३॥ कलयति  
 वशीकरोति । 'कल गती, सरयाने' (बु० उ० से०) । 'पू  
 हिरुलिभ्य उषष्' (उ० ४१७५) । 'कलुषं स्वाविले पापे' ॥  
 (६) ॥३॥ वृज्यते । 'वृजी वज्जेने' (अ० आ० से०) । 'वृजे  
 रिच' (उ० १४७७) इतीन्व । 'वृजिनं कामये क्रीव केरो  
 ना कुडिले निवु' ॥ (७) ॥३॥ यन्त्रयोऽनेन । एति भच्छति प्राय  
 धितेनेति वा । 'इण गती' (अ० प० से०) । 'इण आपसि'  
 (उ० ४१९८) इत्यमुन्, शुडागमथ । 'एनः पापापरा  
 धयो' ॥ (८) ॥३॥ अद्घते गच्छति दानादिना । 'अधि  
 गती' (भ्वा० आ० अ०) । पचावष् (३१११३४) आगम-  
 शास्त्रानिल्वारान् अमु । 'अघं दु खे व्यसनेमसो' इति  
 हैम ॥ (९) ॥३॥ अमति गच्छति । 'अम गत्यादिषु'  
 (भ्वा० प० से०) । 'अनेहुक्च' (उ० ४१२१३) इत्यमुन्,  
 शुगागमथ । यद्वा अहति । 'अहि गती' (भ्वा० प० से०) ।  
 अमुन् (उ० ४१२८९) 'अह' इति केचित्पठन्ति । तत्र  
 'अधि गती' (भ्वा० आ० से०) धातुर्वाच्य ॥ (१०) ॥३॥  
 इणो भावे क (३१११३४) । इट्मिति यमनमनेन ॥ (११)  
 ॥३॥ इट् कृत करणमनेन । 'इडुपधस्य-' (८१३४१) इति  
 प ॥ (१२) ॥३॥ द्वादश 'पापस्य' ॥  
 स्यात्कर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः ।

स्यादिति ॥ धरति विक्षम् । 'धन् धारणे' (भ्वा० उ०  
 से०) । 'अतिस्तुप्त-' (उ० ११२४०) इत्यादिना मन् ।  
 'धर्मोऽस्त्री पुण्य आचारे स्वभावोपमयो कर्ता । अहिंसी  
 पण्डितश्चाप्ये ना धनुर्यमसोमये' ॥ (१) ॥३॥ पुनाति । 'पूने  
 यण् शुक् हस्य' (उ० ५११५) इति यत् शुक् हस्यथ ।  
 यद्वा पुगति । 'पुण कर्मणि शुभे' (हु० प० से०) । 'इणु-  
 पध-' (३१११३५) इति क । पुणमहेति । तत्र माधुर्व ।  
 यत् (५१३६६) । 'पुण्यं तु सुन्दरे । सुकृते पावने धर्मे'  
 ॥ (२) ॥३॥ अतिशयेन प्रशस्यम् । 'दिवचन-' (५१३५७)  
 इतीयमुन् । 'प्रशस्य' अ' (५१३६०) । 'श्रेयो शुची  
 धर्मेऽतिप्रशस्ते च वाच्यवत्' ॥ (३) ॥३॥ मुहु कृतम् ।  
 प्रादित्वात् (३१२११८) । 'सुकृतं तु शुभे पुण्ये क्रीव सुनिहिते  
 निवु' ॥ (४) ॥३॥ वर्पति कल्म । 'वृप सेचने' (भ्वा० प०  
 से०) । इणुपधलक्षण (३१११३५) क । 'वृपो यव्याद्युपमयो ।  
 पुराणिमेदयो शुक्लपा वासके शुक्लेऽपि च ॥ श्रेष्ठे स्यादुत्त-  
 रस्य' इति हैम ॥ (५) ॥३॥ पय 'धर्मस्य' ॥

मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षप्रमोदामोदममदाः ॥ २४ ॥  
 स्यादानन्दधुरानन्दशर्मसातसुखानि च ।

मुदिति ॥ मोदनम् । मुद । 'मुद हर्ष' (भ्वा० आ०  
 से०) । सपदादि (वा० ३१३१०८) ॥ (१) ॥३॥ 'प्रीम्  
 तर्पणे' (यया० उ० से०) । भावे चिन् (३१३१५४) ।  
 'प्रीतियोगान्तरे प्रेमिणि मरपक्षोमुदो द्वियाम्' ॥ (२)  
 ॥३॥ 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । 'प्रमदमदी हर्षे' (३१  
 ३१६८) इत्यप् । 'प्रमदः समदे मते त्रियामुन्मदयोपिनि' ॥  
 (३) ॥३॥ (७) ॥३॥ 'हर्ष तुष्टी' (दि० प० से०) । पन् ।  
 (३१३१८) ॥ (४) ॥३॥ प्रमोदामोदी घनन्ती । 'आमोदो  
 गन्धहर्षयो' ॥ (५) ॥३॥ (६) ॥३॥ 'दुनदि समुदी'  
 (भ्वा० प० से०) । 'द्वितोऽधु' (३१३१८९) ॥ (८) ॥३॥  
 आनन्दो घान्त ॥ (९) ॥३॥ दृगाल्लुगम् । 'दृ हिमा-  
 याम्' (यया० प० से०) । 'सर्वपातुभ्यो मनिन्' (उ० ४१  
 १४५) । मवे वा ॥ (१०) ॥३॥ इयति दुग्म् । 'शो  
 तन्नुत्तरणे' (दि० प० अ०) । बाहुल्लालन् (उ० ३१८५)  
 भावे वा । यत्तु—इत्येतेः सौनात् इत्युक्त मुकुटेन तत्र ।  
 तस्य गणपठितत्वात् । सौनस्य तस्यादर्शनात् ॥३॥ 'अनु-  
 पसर्गाहिम्प-' (३१११३८) इति सूत्रपठितात् 'सावे'  
 पचावधि (३१११३४) 'सातम्' देस्यादि । यत्तु—तिनो  
 ल्लुगम् । सातम् । 'दे धावे' (भ्वा० प० अ०)—इत्युक्तं  
 मुकुटेन । तत्र । तिनोर्कति विष्णोर्कधातुन्यासस्य  
 रदत्वात् । यदपि—स्यति दु खम् । सातम् । 'पोऽन्तकर्मणि'  
 (दि० प० अ०)—इति खामिनेकम् । तदपि न । स्यते  
 के 'यनिस्यति-' (५४४४०) इतीत्यसंज्ञात् । तन्मूलवि-  
 धानात् । बाहुल्लस्य लगतिक्कतित्वात् । अत्र तूकगते-  
 सरवात् ॥ (११) ॥३॥ बोभनानि खान्यनेन । 'सुख, दु ख,  
 तद्विषयाम्' (बु० उ० से०) । भावेऽप् (३१३१५६) वा ।  
 'सुखं शर्मणि नाके च सुखा पुयां प्रचेतस' ॥ (१२)  
 ॥३॥ द्वादश 'आनन्दस्य' ॥

अथ श्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं महलं शुभम् ॥ २५ ॥  
 भावुकं भविकं भन्यं कुशलं क्षेममस्त्रियाम् ।  
 शस्तं च

(अथ श्रेयसमिति ॥) अ आगाति श्रेयोऽत्र । अ धेय-  
 सम् । 'शसो वसीय श्रेयस' (५४४८०) इत्यच् समा-  
 सान्त । 'अथ श्रेयस तु कल्याणे परमात्मनि शर्मणि' ॥३॥  
 श्वोवसीयसमपि बोध्यम् ॥ (१) ॥३॥ शेतोऽनेन ।  
 शिवम् । 'शीड खो' (अ० आ० से०) । 'सर्वनिष्पन्न-'  
 (उ० ११५३३) इति वन्, हस्यथ निपातित । 'शिवं ॥  
 मोक्षे क्षेमे सुखे जले । शिवो योगान्तरे धेदे गुरुलो'

१—तथा च देवीयगके अनुलोमप्रतिलोमदमाम् 'सात'  
 वामाननस्यारहसिहिरस्त्राननमोदवत्ता' इति—मुकुट. ॥



बालके हरे । पुण्डरीकद्वये कीले ॥ (२) ॥ ॥ भन्दते  
 'भदि कल्याणे' (भ्वा० आ० से०) । 'कृञ्जन्' (उ० २।  
 २८) इति रनि निपात्यते । 'भद्र क्षिये रज्जरीटे रूपमे च  
 वदम्बके । करिनातिविशेषे ना हीय मङ्गलमुख्यो ॥ वाधने  
 च क्षिया रासाकृष्णव्योमनदीपु च । तिथिभेदे प्रसारिण्या  
 कृष्णलानन्तर्योरपि ॥ त्रिपु ध्ये च साधो च न पुष्टि करणा  
 न्तरे' ॥ ॥ पचायचि (३।१।१३४) भन्दम् । 'भन्दं भद्र  
 शिष्यं तथा' इति त्रिकाण्डशेष । ('भ-न् कल्याणे सौरये  
 च') ॥ (३) ॥ ॥ कल्य नीरुतत्वमाणयति । 'कर्मण्यण्'  
 (३।२।१) । कल्ये प्रात काले अण्यते । 'अण शब्दे' (भ्वा०  
 प० से०) । 'अन्तरे' (३।३।१९) इति घञ्वा । 'कल्याणं  
 हेति मङ्गले' ॥ (४) ॥ ॥ 'मणि सर्पणे' (भ्वा० प० से०) ।  
 मङ्गति, मङ्गल्ये वा 'मङ्गेरलच्' (उ० ५।७०) । 'मङ्गलं  
 पुन । कल्याणे, मङ्गलो भौमे मङ्गला श्वेतद्विका' ॥  
 (५) ॥ ॥ शोभते । 'शुभ शोभायाम्' (भ्वा० आ० से०) ।  
 'इदुपध-' (३।१।१३४) इति क ॥ ॥ शु पृथित भाति ।  
 'आत -' (३।२।३) इति को वा । 'जन्त्यभ्योऽङि-' (वा०  
 ३।२।१०९) इति डो वा । 'शुभो योगे शुभं भवे' ॥ (६)  
 ॥ ॥ भवनशीलम् । 'भू प्राप्ते' (उ० आ० से०) । 'एप  
 पतपद-' (३।२।१५४) इत्युन् । (७) ॥ ॥ 'भवो भ  
 द्रासितसत्यो' इत्यनय । भवो भद्राप्तिरनास्ति । 'अत इनि  
 ङी' (५।२।१५५) ॥ (८) ॥ ॥ भवति । 'भज्यगेय-' (३।  
 ५।९८) इति ताडु । ('भज्यं शुभे च सत्ये च योग्ये भा-  
 विनि वृ त्रिपु । कर्मक्षतरौ पुष्टि क्षिया करिणोमयो ।  
 क्षीयमस्थनि') ॥ (९) ॥ ॥ कृतित शक्ते सृजोति । 'शल  
 चलने सवरणे च' (भ्वा० आ० से०) । पचायच् (३।१।  
 १३४) 'कुशलं क्षेमपुण्ययो । पचायते कुशलोऽभिहे' ॥  
 (१०) ॥ ॥ क्षयस्यशुभम् । 'क्षि दये' (भ्वा० प० अ०) ।  
 मन् (उ० १।१४०) । अक्षियामिति क्षेममात्रान्वयि ।  
 यत्तु—क्षिणोत्थशुभमिति विष्टल 'क्षि दये इति धातोर्ह  
 न्यसर्ग मुकुटेन कृतम् । तदसगतम् । 'क्षेमस्तु मङ्गले ।  
 लब्धसंरक्षणे मोक्षे क्षेमोमाधनहर्षयि' ॥ (११) ॥ ॥ 'शसु  
 स्तुती' (भ्वा० प० से०) शस्यते स्म । च (३।२।१०२) ।—  
 शस्यते । भावे क्त (३।३।११४)—इति सुवट । 'शस्तं  
 क्षेमे प्रशस्ते च' ॥ (१२) ॥ ॥ द्वादश 'कल्याणमात्रस्य' ॥

अथ त्रिपु द्रव्ये पापं पुण्य सुखादि च ॥ २६ ॥

अथेति ॥ पापपुण्यशब्दौ सुखादि च शशान्त शब्द

जात द्रव्ये वर्तमान त्रिपु बोध्यम् । तत्र क्षिया कल्याणी ।  
 अन्ये टावन्ता ॥

मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्रतल्लजौ ।

प्रशस्तवाचकान्यमृति

मतल्लिकेति ॥ मतल्लिमादयो नियतल्लिङ्गा, अव्युत्प-  
 नाधेति प्राथ । व्युत्पत्तिरपि सम्भवति । मत मतिमल्लति ।  
 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) ण्वल् (३।१।१३३),  
 हुन् (उ० २।३२) वा । ण्वोदरादिलात् (६।३।१०९) अस्य  
 ल ॥ (१) ॥ ॥ म मृन् चर्चति । 'चर्च अध्ययने' (उ०  
 उ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) हुन् (उ० २।३८) वा ।  
 'म पुन क्षमो' इति हैम ॥ (२) ॥ ॥ प्रकृष्ट काण्डमय-  
 सरो, रसो वास । प्रगत काण्डो धर्मोऽस्मादिति वा । 'प्र-  
 काण्डो त्रिपुषे शस्ते मूलस्फुन्धान्तरे तरो' इति विश्व ॥  
 (३) ॥ ॥ उद्गच्छदस्तु 'सचोद्धो गणप्रशस्तयो' (३।३।८६)  
 इति निपातित । उ० पूर्वाङ्गन्तरेण, ण्विोप, परं च निपा-  
 ल्यते । 'उद्धो हस्तपुटे वही श्वाघाया देहजागिरे' इति हैम ॥  
 (४) ॥ ॥ प्रशस्त पुरुष = पुरुषमतल्लिका । ब्राह्मणमचर्चिका ।  
 गोप्रशान्तम् । मनुष्योद्ध ॥—॥ लज्जतीति लज्ज । 'लज्ज फा-  
 न्ता' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । तद्वज्ज  
 तल्लज्ज । कुमारीतल्लज्ज ॥ (५) ॥ ॥ प्रकाण्ड पुस्तपि ।  
 'अस्त्री प्रकाण्डो विष्टये तरुस्फुन्धप्रशस्तयो' । मतल्लिका-  
 दीना हडिश्चन्दलात् 'प्रशसायचर्चय' (२।१।६६) इति स-  
 मास । कृष्णसर्पावाप्यथादिवदेते नित्यसमासा । उद्गच्छदस्य  
 मत्तोऽपीति स्वाम्यादय ॥ पथ 'प्रशस्तस्य' ॥

अथ शुभावहो विधिः ॥ २७ ॥

अथ इति ॥ एत्यनेन सुखम् । 'इण् गती' (१) ॥ ॥  
 से० 'पुष्टि सत्रायाम्' (३।३।११८) इति य ॥ (५०) ।  
 एकम् 'शुभावहविधेः' ॥ ॥ १॥

दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः । दाप्

दैवमिति ॥ देवादायतम् । 'तत आगत' (५।३।१॥

हस्य ॥ (१) ॥ ॥ दिश्यते उपदिश्यते स्म । 'दिश अति  
 सर्पने' (हु० उ० अ०) । क्त (३।२।१०२) ॥ ॥ 'भाय्ये  
 वदेशयोर्भाय' इति ह्र । भाग एव । 'भागरूपनामभ्यो  
 धेय' (वा० ५।४।३५) । 'भागधेयं मतं भाग्ये भागप्र-  
 लययो पुमान्' ॥ (३) ॥ ॥ भज्यते । 'भज सेवायाम्'  
 (भ्वा० उ० अ०) । 'कृहलोर्णय' (३।१।१२४) । 'चजो -'  
 (७।३।५२) इति कुलम् ।—'भागादय' (५।१।४९) इति  
 स्वामी । 'भाग्यं कर्म शुभाशुभम्' ॥ (४) ॥ ॥ नियम्यते-  
 जन्या । चिन् (३।३।९४) । नियच्छति । 'किञ्चौ च-'  
 (३।३।१०४) इति किञ्ज वा । अत एव 'स्त्री' इति विधान  
 सार्थम् । 'नियतिर्नियमे दैवे' इति विध ॥ (५) ॥ ॥ ॥

१ इत्युत्तर 'ननु विज्ञेयता' इति पुस्तका तरे पाठ ॥

१—पचायच् इत्युत्तर 'यदा—कुवयति । कुञ्ज सरेपण' 'यथा  
 दिवाह किलच्' इत्यपि पाठ ॥ २—कुशलं तालं यमभ्यम् ।  
 'कुशलवर्धित' इति विदग्धमुच्यमण्डनम् । 'कुशलवयो रूपो  
 च्छाय' इति वासवदत्ताशेष । 'कुप निधयै' इत्यतो मूर्ध-  
 न्यमध्योऽपि, इत्यल्यारोऽमूल—इति मुकुट । पीयूषकृता उ  
 डुपल मूर्ध यमध्यमपि—इत्यु ॥ ॥

विधायतेऽनेन । दुष्प्राप 'उपसर्गं धो ति' (३।३।१२०) ।  
'विधिद्विधाविधानयो । विधिधानं च दैवे च प्रसारे वाक-  
कृतयो' ॥ (६) ॥ पद 'प्राक्तनशुभाशुभकर्मणः' ॥

हेतुर्ना कारणं वीजम्

हेतुरिति ॥ हिनेति व्याप्ति कार्यम् । 'हि गती' (खा०  
प० अ०) । 'कमिमिन्-' (उ० १।७३) इति तुन् ॥ (१)  
॥— कार्यतेऽनेन । ष्यन्तायुद् (३।३।११७) ॥—रतेतीति  
'त्युद् च' (३।३।११५) इति चपास्युद्-इति मुकुटस्यच  
गत । 'कारणं घातने हेतौ कारणे, कारणाय पुन । घातना  
कर्मणं मन्त्रादियोगे कर्मकारणे' इति हैम ॥ (३) ॥ ५॥ वि-  
क्षेपेण जायतेऽनेन । 'उपसर्गं च सहायाम्' (३।२।१५९) इति  
उ । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घ । यद्वा वीय-  
ते । 'येन सवर्णे' (भ्या० उ० अ०) । सपदादि हिप्  
(घा० ३।३।१०८) विध सृजत जायते जनयति । अन्तर्भा-  
वित्पथं । 'अन्येष्वपि-' (३।३।१०९) इति उ । विशेषे  
पेण ए कमात्, इना वा जायते । विशिष्टा है लक्ष्मीर्नाय-  
तेऽस्मादिति वा । वजति कार्यं गच्छति । 'वज्र गती' ।  
(भ्या० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । प्रोपदरादिल्लत्  
(६।३।१०९) इलम् । ववोरभेदाद्धीजम् । 'वीज तु रेतसि ।  
स्यादाधाने च तत्त्वे च हेतावद्धारणे' इति हैम ॥ (३)  
॥ ॥ नीति 'कारणस्य' ॥

निदानं त्वादिकारणम् ॥ २८ ॥

निदानमिति ॥ निरत शीयतेऽसाधारणतया जन्यते-  
पन्नेन । 'इदानी' (उ० उ० अ०) । 'करणा-' (३।३।११७)  
स्याद्धर्मः । 'निदानं कारणं शुद्धी तपस फलयाचने । व-  
त्तत्त्वे च' ॥ (१) ॥ आदिमुत्पत्त्य कारणम् ॥  
स्या ॥ है 'मुख्यकारणस्य' ॥  
से०)

'धर्मो' आत्मा पुरुषः

पनिपत्प्रल इति ॥ क्षीयते इति शेन क्षीरम् । तन्मानाति ।  
वृणा अधवोधने' (म्या० प० अ०) । 'जातोऽनुप-' (३।२।  
यहे) इति क । यत्तु—क्षेत्रे जानाति-इति मुकुट । तप्त ।  
—रतयो वेति—'इति प्रागुपन्यस्तगीतामिरेषात् । 'क्षेत्रज्ञा  
वामनिपुणौ' इति हैम ॥ (१) ॥ अतति । 'अत सात  
लगमने' (भ्या० प० से०) । 'सातिभ्या मनिन्यनिर्णा'  
(उ० ४।१५३) इति मनिण् । ('आत्मा चिते प्रती भजे  
धिपणया क्लेश्वरे । परमात्मनि जीवेऽर्कं द्रुतात्मनममीरयो  
स्वभावे' ॥ (३) ॥ ॥ ॥ पुरणि । 'पुर अप्रगमने' (उ० प०  
से०) । 'पुर इपत्' (उ० ४।१४४) । 'अन्येषामपि-' (६।  
३।३।३७) इति दीर्घत्वे 'पुरप' अपि । पूरयति । 'पूरी  
आप्यायने' (दि० आ० से०) । बाहुल्यत्वात्पुन ।

'पुरुषस्वात्मनि नरे पुनागे च' इति हैम ॥ (३) ॥ ॥  
प्राणि 'आत्मनः' ॥

प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम् ।

प्रधानमिति ॥ प्रधतेऽन सर्मम् । ल्युट् (३।३।११७),  
प्रधते सर्वमात्मनीति वा । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८)  
इति युच् । प्रकृष्ट धानमनेन वा । 'प्रधानं प्रकृतिं मुदा-  
नुत्तमे परमात्मनि । महामात्रे' इति हैम ॥ (१) ॥ ॥ प्र-  
कृष्टा कृति कार्यं यस्या, प्रकृतेतीति वा । किच् (३।३।  
१७४) । 'प्रकृतिगुणनाम्ये स्यादमात्रादिवभावयो । योर्ना  
लिङ्गे पारस्ये' ॥ (२) ॥ ॥ है 'मायायाः' ॥

विशेषः कालिकोऽवस्था

विशेष इति ॥ कालकृतो धर्मो यौवनादिविशेषोऽवस्था ।  
कारेण निहत । 'निर्दिष्टधर्मादिभ्य' (४।४।१९) इति  
ठच् । अवपूर्वातिष्ठतेरच् (३।३।१०६) । 'व्यवस्थायाम्' (१।  
१।३४) इति ज्ञापस्तत् ॥ (१) ॥ ॥ पदम् 'कालावस्थायाम्' ॥

गुणाः सरनं रजस्तमः ॥ २९ ॥

गुणा इति ॥ सत्तां भाव सत्त्वम् । सीदन्त्यन्मिन् गुणा-  
दय इति वा । संदेस्तन् (उ० ४।१०५) 'सत्त्व' इत्ये गुणे  
चिते अवस्थासम्भावयो । पित्रावादावात्मभावे धत्ते प्राणिषु  
जन्मुषु ॥ (१) ॥ ॥ रचयति । 'भूतजिभ्या चित्' (उ० ४।  
२।७) इत्यसुन् । ('रजो रेणुपरागयो । क्षीपुष्वे गुणमेक-  
च') ॥ (१) ॥ ॥ ताम्बलनेन । 'तमु गलनी' (दि० प०  
से०) । असुन् ॥ ॥ कप्रत्यये 'रजतेर्मा' अदन्तपुनित्वापि ।  
'गुणे वेत्ते गुणे वैव रजोऽय रजसा सह' इत्युत्पत्तिनी ।  
'रजोऽय रजसा सार्धं क्षीपुष्वगुणधूरिषु' इत्यपय ॥ (१)  
॥ ॥ 'प्रवाणां गुणानामपि' एकैकम् ॥

अनुर्जनवज्जमानि जनिरपत्तिरुद्भवः ।

अनुरिति ॥ जननम् । 'जनौ प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०)  
'जनेदमि' (उ० २।३।१५) ॥ (१) ॥ ॥ ल्युटि (३।३।११५)  
जननम् । यत्तु—'जन जनने' (उ० प० से०)—इति मुकु-  
टेनोक्तम् । तप्त । तस्य छान्दसत्वात् । ('जननी तु दयामा-  
नोर्जननं वक्षजन्मनो') ॥ (२) ॥ ॥ मनिनि (उ० ४।  
१५५) जन्म ॥ 'इषियुमीप्थि-' (उ० १।१४५) इति  
मनि जन्मशब्दोऽदन्त पुलिङ्ग । 'क्षीयोऽपि' इत्युज्ज्वल-  
त् ॥ (३) ॥ ॥ 'जनविधिमन्यामिण्' (उ० ४।१३०) । 'ज-  
निवधोय' (७।३।३५) इति वृद्धिनिषय । उपपत्तिसाहचर्या-  
जने स्वीतम् ॥ (४) ॥ ॥ उपपदनम् । 'पद गती' (दि०

आ० अ०) । किन् (३११९४) ॥ (५) ॥२॥ उद्भवन्म् ।  
'नृदोरप्' (३११५७) ॥ (६) ॥ पद् 'जननस्य' ॥

प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्तुशरीरिणः ॥ ३० ॥

प्राणीति ॥ प्राणाः सन्त्यस्य । 'अत इनि-' (५१२११५)  
इतीतिः ॥ (१) ॥२॥ चेतयते, चेतति वा । नन्वादिः (३१  
११३४) । ('चेतनः स्यात्सहृदयप्राणिनोश्चेतना तु धीः')  
॥ (२) ॥ जन्मास्यास्ति । 'अत इनि-' (५१२११५) ।  
मान्तात्तु मोहादिलात् (५१२११६) ॥ (३) ॥ जायते ।  
'कमिमभिजनि-' (उ० ११७३) इति तुन् ॥ (४) ॥२॥ 'य-  
जिमनि-' (उ० ३१२०) इति युच् । ('जन्त्युः स्वान्जन्माने  
च पावके परमेष्ठिनि') ॥ (५) ॥२॥ जन्त्यु शरीरमस्यास्ति ।  
इनिः (५१२११५) ॥ (६) ॥२॥ पद् 'प्राणिनः' ॥

जातिर्जातं च सामान्यम्

जातिरिति ॥ जायते । 'जनी प्राहुर्भावं' (दि० आ०  
से०) । 'किञ्चर्का च-' (३१३१७४) इति किच् । 'जन-  
तन-' (६१४४२) इत्यादिनात्यम् । 'तितुन-' (७१२१९) इति  
नेट् । 'जातिः सामान्यगोत्रयोः । मातृश्यामामलक्ष्या च  
बुद्ध्या कम्पिष्ठजन्मनोः । जातीफले छन्दसि च' इति हेमः ॥  
(१) ॥२॥ के (३१३१७४) ज्ञातम् । 'आतं व्येकांथजन्म-  
सु । क्रीवं, त्रिलिङ्गमुपपत्ते' ॥ (२) ॥२॥ समानाना भावः ।  
'पुणवचन-' (५१११२४) इति प्यन् ॥ (३) ॥२॥ ग्रीणि  
'घटत्वादिजातेः' ॥

व्यक्तिस्तु पृथगात्मता ।

(व्यक्तिरिति ॥) व्यज्यतेऽनया । 'अङ्ग व्यक्त्यादी' (ह० प० से०) । 'क्षिया किन्' (३१३१९४) । व्यनक्ति वा ।  
किच् (३१३१७४) ॥ (१) ॥२॥ पृथगात्मा यस्य तस्य  
भावः । तल् (५११११०) ॥ (२) ॥२॥ द्वे 'घटादि-  
व्यक्तेः' ॥

चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं ह्यमानसं मनः ॥ ३१ ॥

चित्तमिति ॥ 'चित्ती सन्नाने' (भा० प० से०) ।  
भावे क्त (३१३११४) । 'क्षीदित -' (७१२१४) इतीष्-  
निपेयः ॥ (१) ॥२॥ अमुनि (उ० ४१९८९) चेतः ॥ (२)  
॥२॥ हियते विपयै 'रहो पुगुर्का च' (उ० ४१९००) इति  
क्यन् दुगागमश्च । हरति आहरति विषयानिति वा । ('हृदयं  
वक्षति स्वान्ते बुक्तायाम्') ॥ (३) ॥२॥ 'स्वन शब्दे' (भा०  
प० से०) । स्वन्त्यते स्म । 'धुष्यस्वान्त-' (७०११८) इति  
मनसि निपातितम् । ('स्वान्तं चेतसि गह्वरे') ॥ (४) ॥२॥  
हृदयस्य 'पदन्तम्-' (६११६३) इति हृदादेशः । प्रवृत्ति-  
ग्रहणस्य प्रसारादिलात्कचित्त्वादपि । हरते किप् (३१२

१७८) । हृह् (६११७१) । व्यत्ययेन तस्य द इत्यन्ये ।  
(‘हृत् क्रीवं बुक्चित्तयोः’) ॥ (५) ॥२॥ मन्यतेऽनेन ।  
अमुन् (उ० ४१९८९) । प्रज्ञायणि (५१४१३८) मानसम् ।  
(‘मानसं स्वान्तसरसोः’) ॥ (६) ॥२॥ तदभावे मनः ।  
(‘मनश्चिते मनीषायाम्’) । अर्धर्वादिः (३१४३९) अयम्-  
इत्येके । तदा 'मनाः' इत्यपि ॥ (७) सप्त 'मनसः' ॥

॥ इति कालवर्गविवरणम् ॥

बुद्धिर्मनीषा धियणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः ।

प्रेक्षोपलब्धिश्चित्तं चित्प्रतिपदज्ञितिचेतनाः ॥ १ ॥

बुद्धिरिति ॥ बुध्यतेऽनया । बोधनं वा । किन् (३१  
३१९४) ॥ (१) ॥२॥ 'इष गतिर्हिंसादर्शनेषु' (भा० आ०  
से०) । 'गुरोश्च हलः' (३१३१०३) इत्यप्रत्ययः । मनस ईषा ।  
शकन्वादिनात् (वा० ६११९४) टेः परत्पम् ॥ (२) ॥२॥  
पृणुवन्त्यनया । 'मिश्रया प्रागल्भ्ये' (खा० प० से०) 'धृषे-  
धिप् च संज्ञायाम्' (उ० २०८२) इति युच् ॥ (३) ॥२॥  
प्यायत्यनया । ध्यानं वा । 'ध्यायते सप्रसारणं च' (वा०  
३१३१७८) इति किप् । 'हल' (६१४१२) इति दीर्घः ।  
(‘धीर्ज्ञानं ज्ञानभेदेऽपि’) ॥ (४) ॥२॥ प्रज्ञायतेऽनया ।  
प्रज्ञानं वा । 'ज्ञावबोधने' (प्रया० प० अ०) । 'आतधोप-  
सर्गं' (३१३१०६) इत्यङ् । ('प्रहृष्ट पण्डिते वाच्यलिङ्गो,  
बुद्धौ तु योषिति') ॥ ॥२॥ श्रद्धापि । 'प्रज्ञा श्रद्धा धरा शक्तिः  
पण्डा संवेदनं विदा' इति शब्दार्णवात् ॥ (५) ॥२॥  
शेते । शेः विच् (३१३१७५) । मोहः । तं सुष्णाति । शेमुषी ।  
'सुप स्तेवे' (स्य० प० से०) मूलविभुजादिलात् (वा० ३१  
२१५) क । गौरादिलात् (४११४१) डीप् ॥ (६) ॥२॥  
मन्यतेऽनया । मननं वा । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) ।  
किन् (३१३१९४) । ('मतिर्बुद्धीच्छयोः') ॥ (७) ॥२॥  
प्रकृष्टमीक्षणम् । अनया 'गुरोध-' (३१३१०३) इत्यः टाप्  
(४११४४) । 'प्रेक्षापीरीक्षणं वृत्तम्' इति हेमः ॥ (८) ॥२॥  
उपलम्भनम् । उपलभ्यतेऽनया वा । 'उलभप् प्राप्ता' (भा०  
आ० अ०) । पित्वात् (३१३१०४) अङि प्राप्ते आधादि-  
लात् (वा० ३१३१९४) बाहुलमाद्वा किन् । ('उपलब्धि-  
मती प्राप्ता') ॥ (९) ॥२॥ 'चित्ती संज्ञाने' (भा० प० से०)  
संपदादित्वात् (३१३१०८) किप् । चित् तान्ता ॥ (१०)  
संवेदनम् । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । ('संचित्  
सभाषणे ज्ञाने सप्रामे नास्ति तोषणे । क्रियाकारे प्रतिज्ञाया  
संकेतान्तरयोरपि') (११) ॥२॥ प्रतिपदनम् । 'पद गती'  
(दि० आ० से) । संपदादित्वात् (वा० ३१३१०८) । किप् ।  
वर्णने वा ॥ (१२) ॥२॥ 'क्षप मिच' (उ० प० से०)  
चुरादिः । ण्यन्तत्वाद्युचि (३१३१०७) प्राप्ते आधादित्वात्  
(वा० ३१३१९४) बाहुलमाद्वा किन् । यदा तु चुरादीनां  
गिजभावे सामान्यापेक्षं ज्ञापकम् । तदा किन् न्याय्य

१—हेमं तु 'जात्योष' इति पठितम् । जातिः सामान्यम् । वन  
यथा 'रत्न मुजात कनकावदात्म' इत्यनेनार्थैकैवाकत्वोपेक्षी ॥

एव । 'तितुष्व-' (७३१९) इति नेट् ॥ (१३) ॥-॥ 'चित्त  
सचेतने' (बु० आ० से०) चुरादि । 'व्यासप्रत्य-' (३।  
३।१०७) इति युच् । 'चेतना सविदि त्रियाम् । बाध्य  
त्प्राणयुगे' ॥ (१४) ॥-॥ चतुर्दश 'बुद्धेः' ॥

**धीधारणावती मेधा**

धीरिति ॥ भारणाशक्तियुक्ता धी । 'मेधु समये' (भ्या०  
उ० से०) मेधते समच्छते सर्वमस्याम् । 'गुरोष्व-' (३।३।  
१०३) इत्यकार । 'मेधा बुद्धौ कृतौ पुमान्' ॥ (१)  
॥-॥ एकम् 'धारणावहृद्धेः' ॥

**संरूपः कर्म मानसम् ।**

संरूप इति ॥ इदमिदं द्रव्यमिति मनस कर्म व्या  
पार । संरूपनम् । 'कृप् सामर्थ्य' (भ्या० आ० से०) ।  
भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥-॥ एकम् 'मनोव्या  
पारस्य' ॥

**चित्ताभोगो मनस्कार**

चित्तेति ॥ चित्तस्य मनस आभोगस्तदेकप्रवणता पूर्णता  
वा 'आभोगो वारणच्छेदे पूर्णतायज्ञयोरपि' । 'पुन पाल  
नाभ्यवहारयो' (इ० प० अ०) । भावे घञ् (३।३।१८) ॥  
(१) ॥-॥ मनस कारो व्यापारविशेष । 'कृन्' (त०  
उ० अ०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'अत कृन्मि-'  
(८।३।४६) इति सत्वम् ॥ (२) ॥-॥ द्वे 'मनस सुखादौ  
तत्परत्वस्य' ॥

**चर्चा संख्या विचारणा ॥२॥**

चर्चेति ॥ 'चर्च अभ्ययने' (बु० उ० से०) चुरादि  
ष्यन्ताद्भावे 'चिन्तिपूजि-' (३।३।१०५) इत्यङ् । 'चर्चा  
स्वाकर्षमुण्डाया चिन्तास्वास्तकयोरपि' ॥ (१) ॥-॥ संख्या  
नम् । 'वक्षिड व्यान्' । (२।४।५४) । 'आतथ-' (३।३।  
१०६) इत्यङ् । 'संख्यैकार्दा विचारे च' ॥ (२) ॥-॥ 'चर  
असशये' (बु० उ० से०) चुरादि । 'व्यास-' (३।३।१०७)  
इति युच् ॥ (३) ॥-॥ त्रीणि 'विचारणस्य' ॥

**अध्याहारस्तर्क ऊहः**

अध्याहार इति ॥ अध्याहरणम् । अध्यागपूर्वो ह ।  
(भ्या० उ० अ०) भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥-॥  
अपूर्वोत्प्रेक्षण तर्केणम् । 'तर्क भाषार्थ' चुरादौ 'पठयुच्'-  
इति दण्डके पठित । भावे घञ् (३।३।१८) कृन्तनि, ऊ  
न्तते वा अच् (३।१।१३४) घर्णा (३।३।१९९) । श्रुयोदरा  
दित्वात् (६।३।१०९) वर्णविपर्यय । 'कर्को मितर्कं बाह्य  
यामुह्यमविशेषयो' इति हेम ॥ (२) ॥-॥ ऊहनम् 'ऊह  
वितर्क' (भ्या० आ० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (३)  
त्रीणि 'तर्कस्य' ॥

**विचिकित्सा तु संशयः ।**

**संदेहद्वयापरो च**

विचिकित्सेति ॥ 'रित सशये' (भ्या० प० से०) ।  
'शुसिन्मित्र सन्' (३।१।५) । 'अ प्रत्ययान्' (३।३।  
१०२) । विचिकित्सा ॥ (१) ॥-॥ 'शौट्' (अ० आ०  
से०) । 'एरच्' (३।३।५६) । सशय ॥ (२) ॥-॥ 'दिह  
उपचये' (अ० उ० अ०) । सदेहनम् । घञ् (३।३।१८)  
॥ (३) ॥-॥ द्वौ परौ प्रकारौ यस्य । 'तदेनामसत्ययो'-  
(वा० २।३।३५) इति द्विसन्दस्य पूर्वनिपात । श्रुयोदरादि  
त्वात् (६।३।१०९) आत्वम् । 'द्विपरं सशये युगे' ॥  
॥-॥ चत्वारि 'एकधर्मिणि विरुद्धान्तककोट्यवगाहि-  
ज्ञानस्य' ॥

**अथ समो निर्णयनिश्चयो ॥ ३ ॥**

अयेति ॥ 'णीन् प्रापणे' (भ्या० उ० अ०) । निर्णय-  
नम् । 'एरच्' (३।३।५६) । 'उपरागादसमासेऽपि-' (८।  
४।१४४) इति णत्वम् ॥ (१) ॥-॥ 'चिन् चयने' (स्त्रा० उ०  
अ०) निश्चयनम् । 'महृद्' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (२) ॥-॥  
द्वे 'निश्चयस्य' ॥

**मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता**

मिथ्येति ॥ 'मिथ्या' इत्यपहवे । तद्विपरिणो दृष्टि ॥  
(१) ॥-॥ नास्ति परलोक इति मतिरस्य । 'अस्तित्वास्तदि-  
ष्टमति' (४।४।६०) इति ठक् । तस्य भावो नास्तिकता ॥  
(२) ॥-॥ द्वे 'परलोको नास्तीत्यादिवुद्धेः' ॥

**व्यापादो द्रोहचिन्तनम् ।**

व्यापाद इति ॥ 'पद गती' (दि० आ० अ०) व्या-  
हृपूर्व । व्यापादनम् । ष्यन्तान् (३।१।२६) घञ् (३।३।  
१८) ॥ (१) ॥-॥ द्रोहस्य चिन्तनम् । 'रुद्व च' (३।३।  
११५) ॥ बाहुलकात्पुन-इति मुकुट । तप्त । स्तौत्वविशिष्टे  
भावे अड (३।३।१०५) विहितत्वेन नपुनक्तविशिष्टे भावे  
ल्युटो निरपवादत्वात् ॥ (२) ॥-॥ द्वे 'द्रोहचिन्तनस्य' ॥

**समौ सिद्धान्तराद्धान्तो**

समाधिति ॥ सिद्धोऽन्तो निधयो यस्मिन् ॥ (१)  
॥-॥ राद सिद्धोऽन्तो निधयोऽस्मिन् ॥ (२) ॥-॥ द्वे  
'सिद्धान्तस्य' ॥

**आन्तिर्मिथ्यामतिर्भ्रमः ॥३॥**

आन्तिरिति ॥ 'भ्रम चलनं' (भ्या० प० से०) ।  
भावे चिन् (३।३।१४) 'अनुनामिस्य-' (६।४।१५) इति  
दोर्ष । 'आन्तिरनवस्थिता । मिथ्याभता च भ्रमणे' ॥  
(१) ॥-॥ 'मिथ्या' इत्यव्ययम् । तेन कर्मधारय ॥  
(२) ॥-॥ भावे घञ् (३।३।१८) भ्रम । 'नोदातोप-  
देस-' (७।३।३४) इति न रुद्धि । 'भ्रमोऽप्युनिर्गणे भ्रान्तौ  
उन्धभ्रमणयोरपि' ॥ (३) ॥-॥ त्रीणि 'अतस्मिन्तज्ज्ञानस्य' ॥

संविदागूः प्रतिज्ञानं नियमाश्रय-संश्रवाः ।

अङ्गीकाराभ्युपगम-प्रतिश्रव-समाधयः ॥ ५ ॥

संविदिति ॥ संवेदनम् । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) ।  
संपदादिस्तात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् ॥ (१) ॥\*॥ आ-  
गमनम् । आगू । 'गमेः' इत्यनुवर्तमाने 'प्रमेध इ' (उ०  
२।६८) । दिव्यादिलोपः (६।४।१४३) । वधूशब्दवत् ।  
यदा तु क्तिपि (वा० ३।३।१०८) 'गमः कौ' (६।४।४०)  
इत्यन्तलोपे 'ऊङ् च गमादीनाम्' (वा० ६।४।४०) इत्यु-  
कारादेशः । तदा 'ओः सुप्ति' (६।४।८३) इति यमि अमि  
शक्ति च 'आनवम्, आनव' इति विशेषः । 'गुप्ति उच्यमाने'  
(तु० आ० से०) । अस्मात् क्तिपि (वा० ३।३।१०८) तु  
आगूः, आगुरौ, आगुरः, इति धूर्त्वं ॥ (२) ॥\*॥ जाना-  
तेल्युद् (३।३।११५) ॥ (३) ॥\*॥ 'यमः समुपनिविषु च'  
(३।३।६३) इत्यप् । 'नियमो यज्जगत्या च प्रतिज्ञानियय-  
मते' ॥ (४) ॥\*॥ आहपूर्वाच्छ्रुणोतेः 'कृदोः' (३।३।५७)  
इत्यप् । 'आश्रयोऽङ्गीकृतौ हेतौ नान्यवद्वचनस्थिते' ॥ (५)  
॥\*॥ एवं संश्रव (६) प्रतिश्रवौ (९) ॥\*॥ 'अङ्गी' इति  
व्यन्तमव्ययम् । तत्पूर्वात्कृणोते भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (७)  
॥\*॥ 'अभ्युप' इत्युपसर्गद्वयपूर्वक्रमेः 'प्रहृष्ट' (३।३।५८)  
इत्यप् । 'अभ्युपगमस्तु पुंसि स्त्रीकारे निकटगमने च' ॥  
(८) ॥\*॥ समाहपूर्वादागो भावे किः (३।३।९२) । 'समा-  
धिरा समर्थते । ध्याने वैरस्यनियमे काव्यस्य च गुणा-  
न्तरैः' ॥ (१०) ॥\*॥ दश 'अङ्गीकारस्य' ॥

मोक्षे धीर्ज्ञानम्

मोक्षे इति ॥ मोक्षकलिका धीर्ज्ञानम् ॥ (१) ॥\*॥ एकं  
'मोक्षोपयोगिबुद्धेः' ॥

अन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः ।

अन्यत्रेति ॥ अन्यकलिका शिल्पे शास्त्रे च या भी. सा  
विज्ञानम् । 'विज्ञानं कार्मणं ज्ञाने' इति हैम । मुकुटस्तु—  
'मोक्ष इति निमित्तसप्तमी । मोक्षनिमित्तं शिल्पशास्त्रयोर्धा-  
नमुच्यते । अन्यनिमित्तं या तयोर्धा. सा विज्ञानम्' इति  
व्याख्यत् । 'तत्र । शिल्पज्ञानस्य मोक्षेऽनुपयोगात्' ॥ (१)  
॥\*॥ एकम् 'शिल्पादिविषयकबुद्धेः' ।

मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतम् ॥ ६ ॥

मोक्षोऽपवर्गः

मुक्तिरिति ॥ मोचनम् । 'मुच्छ मोक्षणे' (तु० उ०  
अ०) । किन् (३।३।९४) । 'मुक्तिसौचनमोक्षयोः' इति  
हैमः ॥ (१) ॥\*॥ बन्धविरहात्कैवल्यस्य भावः । 'गुणव-  
चन' (५।१।१२४) इति घञ् ॥ (२) ॥\*॥ निर्वाणस्य ।  
भावे वा । 'कोऽधिकरणे च' (३।४।७६) इति 'नपुंसके भावे

(३।३।११४) इति वा कः । 'निर्वाणोऽवाते' (८।२।५०)  
इति निष्ठावत्वम् । यद्वा अधिकरणे भावे वा ल्युट् । बन्धाभि-  
गमनमित्यर्थः । 'निर्वाणं मोक्षनिर्लोर्विधाने करिमज्जने'  
इति हैमः ॥ (३) ॥\*॥ अतिशयेन प्रशंस्य श्रेयः । 'श्रेयो  
शुको शुभे धर्मेऽतिप्रशस्ते तु वाच्यवत्' ॥ (४) ॥\*॥ नि-  
तरं श्रेयः निःश्रेयसम् । 'अचतुर' (५।४।७७) इति निपा-  
तितम् । 'निःश्रेयसं तु कल्याणमोक्षयोः शंकरे पुमान्' ॥  
(५) ॥\*॥ अवियमानं यत् मरणमत्र । 'अमृतं यश्शेषे  
स्यात्पीयूषे सखिले घृते । अयाचिते च मोक्षे य ना धन्व-  
न्तरिदेवयोः' ॥ (६) ॥\*॥ 'मोक्ष अवसाने' (तु० उ०  
से०) अवसानं क्षेपः । जुरादिः । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ्  
(३।३।१८) वा । 'मोक्षो निःश्रेयसे वृक्षविशेषे मोचने घृतौ'  
इति हैमः ॥ (७) ॥\*॥ अपवर्जनम् । 'वृजी वर्जने' (अ०  
आ० से०) । घञ् 'अपवर्गस्यागमोक्षयोः । कियावसाने  
साकल्ये' इति हैमः ॥ (८) ॥\*॥ अथौ 'मोक्षस्य' ॥

अथाज्ञानमविद्याहमितिः स्त्रियाम् ।

(अथेति ॥) ज्ञानविरुद्धम् । ज्ञाननिवर्त्यत्वात् ॥ (१)  
॥\*॥ 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । वेदनम् 'संज्ञाया  
समज' (३।३।९५) इति ण्यप् । अविद्या विद्याविरुद्धा ॥  
(२) ॥\*॥ अहमिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमईकारार्थम् ।  
अहंप्रधाना मतिः ॥ (३) ॥\*॥ श्रोणि 'अज्ञानस्य' ॥  
रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विधया अमी ॥ ७ ॥  
गोचरा इन्द्रियार्थाश्च

रूपमिति ॥ रोपयति विमोहयति । 'रुप विमोहने'  
(दि० प० से०) । अच् (३।३।१३४) । 'अन्येषामपि-'  
(६।३।१३७) इति दीर्घः । यद्वा 'रूप रूपकरणे' (तु० उ०  
से०) इति चौरादिकस्यायमव्ययः । यद्वा ह्यते स्तुयते ।  
'ह शब्दे' (अ० प० अ०) । 'खण्डशिल्प' (उ० ३।२८)  
इति प्रत्यये दीर्घश्च निपातितः । 'रूपं तु श्लोकशब्दयोः ।  
पद्यावाकाशे सोमर्द्ये, नाणके नाटकादिके ॥ ग्रन्थादितौ  
स्वभावे च' इति हैमः ॥ (१) ॥\*॥ शब्दो आकृश्यते ।  
'खण आकरोते' (भ्वा०, दि० उ० अ०) 'शास्त्राभिध्यां द-  
नौ' (उ० ४।९७) इति दन् । 'शब्दोऽक्षरे यशोगीत्यो-  
र्वाक्ये खे श्रवणे ध्वनौ' इति हैमः ॥ (१) ॥\*॥ गन्धयति ।  
'गन्ध अर्द्धे' (तु० आ० से०) । अच् (३।३।१३४) ।  
'गन्धः संवन्धलेखयोः । गन्धकामोदगन्धे' इति हैमः ॥  
(१) ॥\*॥ रसयते । 'रस आस्वादने' (तु० प० से०)  
जुरादिः । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१८) वा ।  
'रसो गन्धरसे जले । शृङ्गारादौ विषे वीर्ये तिकादौ द्व-  
रागयोः ॥ देहघातुप्रमेदे च पारदस्वादयोः पुमान्' इति  
हैमः ॥ (१) ॥\*॥ 'स्पृष्ट संस्पर्शने' (तु० प० से०) ।

‘अकर्तारि च’ (३।३।१९) इति षप् । ‘स्पृशो वैशांशरे दाने स्पृशने स्पृशके रुजि’ इति हेम ॥ (१) ॥॥ विधि वन्ति निबध्नन्तीन्द्रियाणि । ‘पिप् बन्धने’ (स्वा० उ० अ०) । पचायच् (३।३।१३४) । ‘परिनिवि-’ (८।३।१७०) इति परवम् । ‘विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र गोचरदेशयो । शब्दादी जनपदे च’ इति हेम ॥ (१) ॥॥ गात्र इन्द्रियाणि चरन्त्येषु । ‘करणाधिकरणयो’ इत्यधिकारे ‘गोचर सचर-’ (३।३।१९९) इति निपातित ॥ (२) ॥॥ इन्द्रि यैरभ्यन्ते । ‘अर्थं याच्यायाम्’ (बु० शा० से०) । कर्मणि षच् (३।३।१९९) ॥ (३) ॥॥ पचानामपि प्रत्येक त्रीणि ‘विषयाणाम्’ ॥

### हृषीकं विषयीन्द्रियम् ।

हृषीकमिति ॥ हृष्यन्त्यनेन । ‘हृषु अलीके’ (भ्या० ष० से०) । ‘अलिहृषिभ्या कित्’ (उ० ४।१।७) इति करणे ईकच् ॥ (१) ॥॥ विषयोऽस्मात्ति । इति (५।२।१९५) । ‘विषयी विषयासक्तं काच्यवत्, हृषीमिन्द्रिये । पुंसि स्या भ्रूपतो काभ्रवेवे वैषयिवेऽपि च’ ॥ (२) ॥॥ इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गम् । ‘इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम्’ (५।२।१९३) इत्यादिना षच् निपातित । ‘इन्द्रियं तु चक्षुरादियु रेतसि इति हेम ॥ (३) ॥॥ त्रीणि ‘इन्द्रियाणाम्’ ॥

### कर्मैन्द्रियं तु पाच्यादि

कर्मैति ॥ कर्मसाधकमिन्द्रिय कर्मैन्द्रियमुच्यते ॥ (१) ॥॥ पायति शोषयति तैलमिति पायु । ‘षे शोषणे’ (भ्या० ष० अ०) ‘कृवापाजि-’ (उ० १।१) इत्युण् । ‘आतो युक्-’ (७।३।३३) ‘पायूपत्ये पाणिपादो कावचेतीन्द्रियसमूह । उत्तरगानन्दनादानगलापाद्य तत्किंया’ इति कामन्दकीये ॥ एक ‘गुह्यादीन्द्रियस्य’ ॥

### मनोनेत्रादि धीन्द्रियम् ॥ ८ ॥

मन इति ॥ धीसाधनमिन्द्रिय धीन्द्रियम् ॥ (१) ॥॥ ‘मन कर्णो तथा नेत्र रसना च रचना सह । नासिका चेति षट् तानि धीन्द्रियाणि प्रवक्षते’ ॥ एकम् ‘ज्ञानेन्द्रियस्य’ ॥

### तुवरस्तु कपायोऽश्ली

तुवर इति ॥ ‘तु’ सौत्रो धातु । तवीति हिनस्ति से गान् । ‘छिलरस्तवर-’ (उ० ३।१) इत्यादिना चरच् । ‘तुवरस्तु कपाने स्नातकास्यादक्योस्तुचर्यापि’ ॥॥ धी धारिणि । ‘नरेऽमधुनि वृक्षाभ्यां रहिते गवि तुवर । चाते प्राप्त कपाये च रसे पुण्यधने च्युते’ इत्युत्पत्तिनी ।

‘नापि कपायस्तुवर’ इति बोधान्ति । ‘पुंसि कपायस्तुवरम्’ इति ह्रिवकाण्डे रसकोप ॥ (१) ॥॥ कपति कण्डम् । ‘कप हिंसायाम्’ (भ्या० ष० से०) । बाहुल्वादाय । ‘कपाय सुरभौ रसे । रागवस्तुनि निर्यासे क्रोधादियु विलेपने’ इति हेम ॥ (२) ॥॥ अश्लीत्युभयान्वयि । उक्तोपाभ्याम् । ‘कुवरस्तु कपायोऽश्ली’ इत्येके पठन्ति ॥ द्वे ‘कपायरसस्य’ ॥

### मधुरो

मधुर इति ॥ मधु माधुर्यमस्यानि । ‘ऊपसुपि-’ (५।२।१००) इति र । ‘मधुरं विदे’ । मधुरस्तु प्रिये स्वादी रसे च रसवत्सपि । मधुरा मधुरापुर्या यद्यनेदासधूलिषु । मधुजुक्तिकाया च मिश्रेयास्तत्पुष्पयो’ इति हेम (१) ॥॥ एक ‘मधुरस्य’ ॥

### लवण

लवण इति ॥ लुनाति जाव्यम् । ‘लृन् छेदने’ (भ्या० उ० से०) । गन्धादित्यु (३।१।१३४) । लवणादुक् (४।५।१४) इति लिङ्गाण्णत्वम् । ‘लवणो राक्षसे रसे । अस्थि भेदे लवणा त्विद् इति हेम ॥ (१) ॥॥ एकम् ‘लवणस्य’ ॥

### कटु ।

(कटुरिति ॥) कटुसाधुगोति तीक्ष्णतया मुखम् । ‘कटो वर्षावरणयो’ (भ्या० ष० से०) । ‘कटिदिदिभ्या च्’ (उ० १।८) इत्यु । ‘कटुकार्ये मरसरे च द्रुपणे च कटु’ रसे । तिक्ते प्रियहृमुत्तरी कटुका राजिकाशपि’ इति हेम ॥ (१) ॥॥ एक ‘कटो’ ॥

### तिक्त

तिक्त इति ॥ वेजयति स्म । ‘तिज निशाने’ (बु० ष० से०) । सामान्यापेक्षया कपापुपदीना गिजभावे ‘गल्यार्थः कर्मक-’ (३।४।७२) इति च् । पक्षातरे तु सहापूर्वक लाहुणामाव । ‘तिजस्तु सुरभौ रसे । निक्ता तु कटुरो हिष्या तित्त पर्यटकापथे’ इति हेम ॥ (१) ॥॥ एकम् ‘तिक्तस्य’ ॥

### अम्लश्च

अम्ल इति ॥ अम्यते शक्यते भोक्तुमि । ‘अवि शब्दे’ (भ्या० ष० से०) । ‘मूत्रकयविभ्य ङ्’ (उ० ४।१०८) । अम्ल ॥॥ ‘अम रोगे’ (बु० उ० से०) । अमति कलसधिम । बाहुलकात् अम्लोऽपि । ‘अम्लो रसेऽम्ल वेतसे । (अम्ली चातिशयम्)’ इति हेम ॥ (१) ॥॥ एकम् ‘अम्लस्य’ ॥

१—अत्र दीर्घे लार्थोऽग्नौ स्वात्—रति मुकुट ॥ २—अस्ति भवो मात्तकणान्तराणि । तत्र यथा प्रयोग । ‘शृणाति लवणा पात’ इत्यनेकाप्यैरवकाचोऽसौ ॥

## रसा. पुंस्ति

रसा इति ॥ 'रस आस्वादने' (उ० उ० से०) अ-  
दन्त । रसन्ते आस्वाद्यन्ते । 'एरन्' (३१३५६) घन्  
(३१३१९) वा । सुवरादय पद रसशब्दवाच्या । तत्र  
सुवरादययोरस्त्रीत्वस्योक्तवादितरेषा लिङ्निर्णयमाह—'पुंस्ति'  
इति । 'गुणमात्रे वर्तमाना मधुरादय पञ्च पुंस्ति' इत्यर्थः ॥

तद्वत्सु पडमी त्रिषु ॥१॥

तद्वत्स्विति ॥ अमी पट । पणामपि तानकास्तुवरा-  
दय सप्तपि पुंस्तिनि लिङ्गता इत्यर्थः । वदुश्चद्वान्नियाम्  
'वोतो गुण-' (४११४४) इति वा दीप् ॥

विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे ।

विमर्दोत्थ इति ॥ सुरतादिविमर्दोत्थे माल्यादिगन्धे,  
धर्पणसमुद्भवे चन्दनादिगन्धे, च जनाना मनोहरे, परिमल ।  
'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । मल्यते । कर्मणि घञ्  
(३१३१९) । सज्ञापूर्वकमाहुदपभावा । 'जनो घ च'  
(३१३१२५) इति चो वर । चित्करणत्वात् 'अन्येभ्योऽपि'  
इत्यभ्युपगमात् । यद्वा मलते धारयति जनमनासि पचायन्  
(३१३१३४) । 'स्यात्परिमलो विमर्दोत्तिमनोहरगन्धयो  
धापि । सुरतोपमर्दविकसच्छरीरसद्भादिसौरभे पुंस्ति' ॥ (१)  
॥॥ एकम् 'परिमलस्य' ॥

आमोदः सोऽतिनिर्हारी

आमोद इति ॥ स परिमलोऽतिनिर्हारी अत्यन्तमनो-  
हरश्चेत् । आसमन्तान्मोदयति, इत्यामोद । 'मुद हर्षे'  
(भ्वा० आ० से०) प्वन्त । अच् (३१११३४) । 'आमोदो  
गन्धहर्षयो' ॥ (१) ॥॥ एक 'सुगन्धस्य' ॥

घाच्यलिङ्गत्वमागुणात् ॥ १० ॥

घाच्येति ॥ आगुणात् 'गुणे शुक्लादय पुंस्ति' इत्यत  
प्राक् । अत परं 'घाच्यलिङ्गता' इत्यधिक्रियते ॥

समाकर्षी तु निर्हारी

समाकर्षीति ॥ समाकर्षणवदय मन 'आवश्यक'-  
(३१३१७१) इति णिनि । यद्वा समाकर्षणशील । 'सुप्य  
जाती-' (३१३१७८) इति णिनि ॥ (१) ॥॥ एव निर्हारी  
॥ (२) ॥॥ द्वे 'दूरगामिगन्धस्य' ॥

सुरभिर्माणतर्पणः ।

इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यात्

सुरभिरिति ॥ सुषु रगन्तेऽत्र सुरभिः । इन् (उ०  
४१११८) ॥ (१) ॥॥ प्राण तर्पयति । नन्द्यादित्यु (३१  
११३३४) ॥ (२) ॥॥ इष्टो गन्धोऽयम् । 'इष्टगन्धः सु-  
गन्धौ स्यान्निषु श्लोव तु बाळके' ॥ (३) ॥॥ सुषु गन्धो  
ऽयम् । 'गन्धस्येत्' (५१४१३५) इति समासान्त इकार ।  
'सुगन्धिः स्यादिष्टगन्धे त्रिषु क्षीरे नपुंसकम्' ॥ (४) ॥॥  
चत्वारि 'इष्टगन्धस्य' ॥

आमोदी मुखवासनः ॥ ११ ॥

आमोदीति ॥ आमोदयति । 'सुप्यजाती-' (३१३१७८)  
इति णिनि ॥ (१) ॥॥ मुख वासयति । नन्द्यादित्यु (३११  
१३४) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'मुखवासनगुटिकादे' ॥

पूतिगन्धिस्तु दुर्गन्धः

पूतीति ॥ 'पूमी विशरणे दुर्गन्धे च' (भ्वा० आ०  
से०) । पूयते । पूति । क्तिन् (३१३१५४) । पूतिर्दुधे  
गन्धोऽयम् 'गन्धस्येत्' (५१४१३५) इतीकार ॥ (१)  
॥॥ दुर्गन्धे त्विकारो नेति विशेषः ॥ (२) ॥॥ द्वे  
'दुर्गन्धस्य' ॥

विस्त्रं स्यादामगन्धि यत् ।

विस्त्रमिति ॥ विस्त्रति । 'विस प्रेरणे' (दि० प०  
से०) 'स्फासि-' (उ० २११३) इति बाहुलकाद्रू । 'विस उ  
त्सर्गे' इति तु मट । 'विस्त्रसते' इति वा 'अन्येभ्योऽपि-'  
(वा० ३१३१७९) इति व । वैचयोरभेदः ॥ (१) ॥॥  
आमोऽपको मल । तस्येव गन्धोऽयम् । 'उपमानाच' (५१  
४१३३६) इति समासान्त इत् (२) ॥॥ द्वे अपकमांसा  
दिगन्धस्य' ॥

धन्दाण्ये ॥ 'कस्तूरिकायामामोद कर्पूरे मुखवासन ।  
बकुले स्यात्परिमलधन्पके सुरभिस्तथा' इति ॥

शुक्लशुभ्रशुचिभ्वेतविशद्व्येतपाण्डराः ॥ १२ ॥

अथदातः सितो गौरो बलक्षो धवलोऽर्जुनः ।

शुक्लेति ॥ शोकति मनोसिन् । 'शुक्ल गतौ' (भ्वा प०  
से०) । 'कप्रेन्द्र-' (उ० २१२८) इति निपातितः । 'शुक्लो  
योगान्तरे सिते । नपुंसक ॥ रजते' ॥ (१) ॥॥ शोभते ।  
'शुभ दीप्तौ, शोभाया वा' (भ्वा० आ० से०) । 'स्फासि-'  
(उ० २११३) इति रक् । 'शुभ्रं दीप्तेऽभ्रके सिते' इति हेम  
॥ (२) ॥॥ 'शुच दीप्तौ' (\*) । इक् (वा० ३१३१७८)  
॥ (३) ॥॥ 'मिथिता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) भ्वादि ।  
श्वेतम् । घञ् (३१३१८) । 'श्वेतौ द्वीपादिभेदयो । श्वेतां  
वराटिकाकाष्ठपाटलासङ्घिनौपु च । श्लोव रूप्ये (उच्यवच्छुक्ले)  
॥ (४) ॥॥ विशीयते । 'शुद्ध सातने' (भ्वा०, उ० प०

१—'गन्धस्येत्' (५१४१३५) इति यत्र दुरोऽपाठात् ।

केचित्तु मत्वर्थेयत्वं त पठित्वा कर्मधारयादिनि भ्याचक्षते । तत्र ।  
'कर्मधारयमत्वर्थीयान्वा बहुमीदिरपेक्षे लाववात्' इति कात्याय-  
नोक्तं । अपरे तु लाववगनाद्वत् मत्वर्थीयमित्युच्यते । 'विसृक्लिबच्छे-  
दभाषेयवन्त' इतिवत् । प्रयोगश्च 'यदुर्गन्धि मदाविल मलशतैर्-  
त्युत्तिनाडीमयम्' इति शङ्खारप्रकाशः । इति उपमनोहरादयाम् ॥

२—विस दन्तोष्ठयादि । 'विस्त्रज्जालोपम' इति दम-  
यतीश्वरात् ॥ ३—ताड्यवश्च 'श्वेतो भावति' इति महाभाष्य-  
श्वरात् ॥

अ० । अच् (३।१।१३४) । 'विशदः पाण्डुरे व्यके' इति हैम ॥ (५) ॥\*॥ श्यायते । 'श्वेद् गतौ' (श्वा० आ० अ०) । 'हृदयाभ्यामितन्' (उणा० ३।१३) ॥ (६) ॥\*॥ पण्डते मनोस्मिन् । 'पण्डि गतौ' (श्वा० आ० से०) बाहुलकादौ दीर्घश्च ॥ (७) ॥\*॥ अवदायते स्म । 'दिप् शोधने' (श्वा० प० अ०) । 'वर्मणि क' (३।१।१३५) । 'अघदातं तु विमले मनोते सितपीतयो' इति हैम ॥ (८) ॥\*॥ सिनोति मन । 'पिम् वन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'अञि वृत्तिभ्य क' (उ० ३।८९) । 'सितैस्त्वचलिते वदे वर्णे सितता तु शर्करा' इति हैम ॥ (९) ॥\*॥ युते उधुदे मनोऽस्मिन् । 'गुरी उद्यमने' (गु० आ० से०) । 'कञ्जेन्' (उ० ३।२८) इति निपातित । 'गौरः श्वेतोऽरुने पीते विशुद्धे चन्द्रमस्यपि । विशदे गौरं तु श्वेतसर्पे पद्मनेचरे' इति हैम । यत्तु—'गोरते' इति स्वामी, 'गोरति' इति मुकुटश्च तत्र । 'गुरी उद्यमने' इति धातुमुपन्यस्योक्तलोपन्यासस्यासम्भवात् ॥ (१०) ॥\*॥ अवलक्ष्यते । घञ् (३।३।१९५) । 'वृष्टि भागुरि -' इत्यालोप । यद्वा वललि । 'वल चलने' (श्वा० प० से०) । किप् (३।२।१७८) । वल् । अल न्यस्यति । 'अध् व्याप्ती सपाते च' (श्वा० प० से०) घञ् (३।३।१९५) वल् चासी अक्षश्च । यद्वा वल क्षायति । 'लै क्षये' (श्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।१।३) इति क ॥ (११) ॥\*॥ घावति मनोऽन । 'घावु गतिशुद्धयो' (श्वा० उ० से०) । घृपादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । बाहुलकादत्र । यद्वा धवनं धव 'धूस् धम्पने' (मया० उ० से०) । 'श्वदोष्-' (३।३।१५७) धव लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क । 'अध धयलौ महोक्षे मुन्दरे सिते । धयली गी' इति हैम ॥ (१२) ॥\*॥ अजयते । 'अनं अर्जने' (श्वा० प० से०) । 'अर्जेर्णिस्तृच्' (उ० ३।५१) इत्युवन् । 'अर्जुनः ककुभे पायं कार्तवीर्यमयूरयो । मातुरेकमुतेऽपि स्यादवले पुनरन्य वत् ॥ मपुसक तुणे नेत्रतोमे स्यादर्जुनी गवि ॥ (१३) ॥\*॥ प्रयोदश 'शुक्रवर्णस्य' ॥

शब्दार्थे तु 'श्वेतस्तु समपीतोऽसी रक्तेतरुणास्ति । घलक्षस्तु सितश्याव कदलीकुसुमोपम । अर्जुनस्तु सित कृष्णवेशवान्कुमुदन्त्यपि' इत्युक्तम् ॥

शुद्धशब्दोऽप्यत्र । तथा च धरणि । 'शुद्धः शुद्धे च पूते च केवले च प्रयुज्यते' इति ॥

१—ताश्च श्वश 'विशश्विशदाभयशरसे शारस जल' इति दण्डिवमकाय । २—दन्तादि 'निवसित सितम्' इति कौषिकवधयमकाय । ३—वपसोपगान् 'अव च वलक्षोयानां पतिरिव' इति वृद्धाचनकयाव इति मुकुट ॥

हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः

हरिण इति ॥ हरति मन । 'इयास्त्याह्विभ्य इनच्' (उ० २।४६) । 'हरिणी पाण्डुसारत्री हरिणी चारुयो-पिति । सुवर्णप्रतिमाया च हरिताम्रसंभेदयो' इति हैम ॥ (१) ॥\*॥ पाण्डुत्वमस्यास्ति । 'नेगपासुपाण्डुभ्यो र' । 'पाण्डुरो वर्णतद्वतो । पाण्डुरं तु मरुवके' इति हैम ॥ (२) ॥\*॥ पण्ड्यसे ज्ञायते । 'पण्डि गतौ' (श्वा० आ० से०) घृगव्यादित्वात् (उ० १।३७) क् । घृपोदादित्वात् (६।३।१०५) दीर्घः । 'पाण्डुस्तु पीतमगार्धं केतरीधूलिस्त्रिभि' इति शब्दार्णव । 'पाण्डुः कुन्तोपतौ मित्रे' इति हैम ॥ (३) ॥\*॥ ग्रीणि 'पीतसंचलितशुद्धस्य' ॥

इत्पाण्डुस्तु धूसरः ॥ ३३ ॥

इत्पदिति ॥ घृनोति चेत । 'धू विघृन्ने' (स्वा० आ० से०) । 'कृधूमदिभ्य कसर' (उ० ३।७३) । बाहुलकादप-सम् । यद्वा धूसनम् । 'धूस कान्ती' (उ० प० से०) जु-रादि । 'एरच्' (३।३।५६) । धूस राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क । 'धूसरी किनरीभेदे, ना खरे, निपु पाण्डुरे' । 'धूसरस्तु सित पीत-रेशवान्वकुलच्छवि' इति शब्दार्णव ॥ (१) ॥\*॥ एक 'धूसरवर्णस्य' ॥

कृष्णे नीलासितइयामकालइयामलमेचकाः ।

कृष्ण इति ॥ कर्पति घन । 'कृपेवर्णे' (उ० ३।४) इति नक् । 'कृष्ण' कर्के पिके वर्णे विष्णी व्यासिर्जुने क्ली । कृष्णा तु नीत्या दीपया पिप्पलीद्राक्षयोऽपि ॥ कृष्णं तु मरिचे लोहे' इति हैम ॥ (१) ॥\*॥ नीलति । 'नील वर्ण' (श्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति क । 'नीलो वर्णे मणौ वीले तिथिवानरभेदयो । नीलयोऽप्य्या लाम्ब्ये च' इति हैम ॥ (२) ॥\*॥ सितविरुद्धोऽसितः । (३) ॥\*॥ श्यायते मनोऽस्मात् । 'श्वेद् गतौ' (श्वा० आ० अ०) । 'इपियुयीन्धि-' (उ० १।१४५) इति मक् । 'इयामोऽनुवे शितौ । हरिते प्रयागवृटे कोकिले वृद्धदाहके । इयामं सैन्यवे मरिचे श्यामा सोमलतानिसौ' इति हैम ॥ (४) ॥\*॥ कत्यते । काल । 'कल सहजाने' (श्वा० आ० से०) घञ् (३।३।१९५) । 'कालः पुन कृष्णवर्णे महाकाल कृतान्तयो ॥ मरणानेदसौ काली कालिकाक्षीरकीटयो । मातृभेदोमयोरन्यमेर्षाघपरिवादयो ॥ काला कृष्णनिर्ग्री स्तोऽर्जुनाम्' इति हैम ॥ (५) ॥\*॥ इयाम इयामरवम-स्यास्तीति । सिध्मादित्वात् (५।२।१७) लच् । 'इयामलः पिप्पले इयामे' इति हैम ॥ (६) ॥\*॥ मचति मिश्रीमचति

१—भ्यारण्या 'तरोक्तमपीदमर्कदेशानुसत्वा 'मगाध' (वा० ५।२।२०७) इति वार्तिकानुगतमेव प्रथमादिशब्धानादित्वात् ॥ २—कालः पादे इति पाठः ।



वर्णान्तरेण । 'मच मुचि कल्कने' (भ्वा० आ० से०) ।  
'कृमादिभ्य सञ्ज्ञायां धुन्' (५।३।५) । 'पचिमच्योरिचोप  
धायाः' (उ० ५।३।७) इतीत्वे लघुपधगुण (७।३।८६) ।  
'मेचक इयामले कृष्णे तिमिरे वहिचन्द्रके' इति हैम ॥  
(७) ॥\*॥ सप्त 'कृष्णस्य' । शब्दान्वये तु 'मेचकः कृष्ण-  
नील स्यादतसीपुष्पसनिभ' इत्युक्तम् ॥

पीतो गौरो हरिद्राभः

पीत इति ॥ पीयते पिबति वर्णान्तरम् । औणादिक  
क (बाहुलकात् ३।८९) । 'पीतं पाने हरिद्राया खिया,  
गौरेऽभिव्यवत्' । यस्तु—पीयते वर्णान् । पातेर्बाहुलकात्  
'अक्षिपुपिभ्य क' (उ० ३।८९) 'धुमास्यागा-' (६।४।  
६६) इत्यादिना ईजम्—इति अनुजेनेत्यम् । लङ्ङ्यङ्ङिणि  
स्फुटयेव ॥ (१) ॥\*॥ (२) ॥\*॥ हरिद्रवाभा दीप्तिरस्य ॥  
(३) ॥\*॥ नीणि 'पीतवर्णस्य' ॥

पालाशो हरितो हरित् ॥ १४ ॥

पालाश इति ॥ पलाशस्य पत्रस्यायम् । 'तत्सेदम्'  
(४।३।१२०) इत्यण् ॥\*॥ 'पत्र पलाशं ना रक्ष शठीहरि  
तक्षिण्युके' इति रुद्राद्रस्त्रादिरपि । तत्र सञ्ज्ञापूर्वत्वाद्वाच्य  
भाव यद्वा पलमभ्राति । 'अन्न भोजने' (प्रया० प० से०) ।  
'कर्मण्यण्' (३।२।१) । तत्र प्रज्ञायण् (५।४।३८) ।  
'पालाशः क्षिण्युके शब्दा' । हैरिद्राणां राक्षसध पलाशं छन्दसे  
'मृतम्' इति हैम ॥\*॥ 'क्षेपे' (४।३।९२) इत्यस्य विपिला  
क्षीकारादण्—इत्याहु । तत्र । 'तत्सेदम्' इति सिद्धे क्षेपला  
भावात् ॥ (१) ॥\*॥ हरति । 'हस्याभ्यामितन्' (उ० ३।  
९३) । 'हरिता स्त्री च दूर्वाया हरिद्राण्युत्पेऽन्यवत्' ॥ (२)  
॥\*॥ 'हृष्टरहिपुपिभ्य इति' (उ० १।९।७) । हरित् ।  
'हरिदिशि खिया पुति ह्यवर्णविशेषो । अखिया स्या-  
त्तुगे च' ॥ (३) ॥\*॥ नीणि 'हरितवर्णस्य' ॥

रोहितो लोहितो रक्तः

रोहित इति ॥ रोहति । 'रह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे  
च' (भ्वा० प० अ०) । 'रहे रथ खे वा' (उ० ३।९।४)  
इतीतन् ॥ (१) ॥\*॥ 'लोहितो मङ्गले नदे । वर्णभेदे  
लोहितं ॥ कुङ्कुमे रक्तचन्दने ॥ गोदीपं रुधिरं युदे' इति  
हैम ॥ (२) ॥\*॥ रजति स्य । 'रक्ष रागे' (भ्वा० उ० अ०) ।  
क (३।२।१०२) । यद्वा रच्यते स्य । 'रच प्रतियगे'  
(उ० उ० से०) । 'अतिल्पण्यन्ताधुरादय' इति भिजभावे  
क (३।२।१०२) । 'अतो लोप' (६।४।४८) । 'चो कु'  
(८।२।३०) । 'रक्त नील्यादिरजिते । कुङ्कुमेऽऽज्यनुराचे

प्राचीनामलकेऽरुणे' इति हैम ॥ (३) ॥\*॥ नीणि 'रक्त-  
वर्णस्य' ॥

शोणं कोकनदच्छविः ।

शोण इति ॥ शोणयति । 'शोणं वर्णं' (भ्वा० प० से०) ।  
पचायच् (३।१।१३४) । 'शोणः वृश्चानो स्योनाके लोहि-  
तागे नदे पुमान् । निपु कोकनदच्छाये' ॥ (१) ॥\*॥  
कोकनद रक्षोत्पलमिव छविर्यस्य ॥ (२) ॥\*॥ द्वे 'शोण-  
वर्णस्य' ॥

अव्यक्तरागस्त्यरुणः

अव्यकेति ॥ अव्यक्तो रागो यस्य । कियित्तेहित ॥  
(१) ॥\*॥ ऋच्छति । 'ऋ गती' (भ्वा० प० अ०) 'अतं-  
रुद' (उ० ३।६०) । 'अरुणः कृष्णलोहित' इत्यमर  
माला । 'अरुणोऽव्यक्तरागेऽर्कं सध्यारागेऽर्कसारथी ।  
नि शब्दे कपिले कुष्ठभेदे ना, गुणिनि निपु ॥ अरुणाऽति-  
विपाद्यामामभिष्ठात्रित्तासु च' ॥ (२) ॥\*॥ द्वे 'अरुण-  
वर्णस्य' ॥

श्वेतरक्तस्तु पाटलः ॥ १५ ॥

श्वेतेति ॥ श्वेतरक्त (१) ॥\*॥ पाटयति । 'पट गती'  
(भ्वा० प० से०) ष्यन्ताद्वादिवात् (उ० १।१०६) कलच् ।  
पाटलाकुसुमाभ पाटल । 'पाटलं तु कुङ्कुमश्वेतरक्तयो ।  
पाटलः स्यादाशुभीहो पाटला पाटलिहमे' इति हैम ॥ (२)  
॥\*॥ द्वे 'श्वेतरक्तवर्णस्य' ॥

इयावः स्यात्कपिशः

इयाव इति ॥ इयावे । 'इयैह गती' (भ्वा० आ०  
अ०) बाहुलकात् 'कृष्टशब्दो व' (उ० १।१।५५) ॥ (१)  
॥\*॥ कपिर्वर्णविशेष । सोऽस्यास्ति । लोमादिवात् (५।२।  
१००) श । कपिर्वन्द । तद्वर्णत्वादिति धा । 'कपिश-  
क्षिपु इयामे, स्त्री माधव्या, सिंहके पुमान्' ॥ (२) ॥\*॥  
'कृष्णपीतस्य' द्वे ॥

धूम्रधूमली कृष्णलोहिते ।

धूमेति ॥ धूमं रानि । क (३।२।३) । धूपोदरादि  
(६।३।१०९) ॥ (१) ॥\*॥ धूम लाति । 'रा, ला, आ  
दाने' (अ० प० अ०) । क (३।२।३) ॥ (२) ॥\*॥ कृष्ण-  
मित्रो लोहित ॥ (३) ॥\*॥ नीणि 'कृष्णलोहितस्य' ॥

कडारः कपिलः पिङ्गपिङ्गद्वौ कटुपिङ्गली ॥ १६ ॥

कडार इति ॥ गडति । 'गड सेचने' (भ्वा० प० से०)  
'गढे कड च' (उ० ३।१।३२) इत्यारम् । यद्वा कटनम् ।

१—विश्वकोपसोऽय पाठ ॥ २—हैमे तु जोषभ्यने ॥  
३—मेदिन्यामुपलभ्यते ॥ ४—हैमे तु 'पालाश किङ्कजम्' ।  
रोहिते वलाश' इत्ये' स्वप पाठ ॥

१—वाल्भान्त 'राजन्कपिशतादीर्णे' इति द्विषधानशेषात्  
'कपिशन् विविधं मदनमित्रा' इति माधवा ॥ २—वाल्भ्यमध्य ।  
तथा च माये 'पदिपारपिशङ्गलतारनसारोपक्षनासि कपिशं  
गलता' इति—इति मुकुट ॥

कट् । 'यनो घ च' (३१३१२५) इति घ । कट्मुच्छति ।  
 'ऋ गतौ' (भ्या० प० अ०) 'वर्मव्यण्' (३१३१३) ।  
 ('कडारः पित्रले दासे') ॥ (१) ॥\*॥ 'वयु वयें' (भ्या०  
 आ० से०) । 'ववे यध' (उ० ११५५) इति इल्वप्रत्यय ।  
 पदाधान्तादेश । वयि वयं स्थातीति वा । 'पुण्डरीक-  
 रिण्या तु शिक्षिपागोविशेषयो । श्री रेणुकाया कपिलवर्णं  
 ना कुकुरे सुनौ ॥ अन्ते वायुदेवे च कपिलः परिकीर्तित' ॥  
 (२) ॥\*॥ पित्रयति । 'मित्रि वर्णे' (अ० आ० से०) । अच्  
 (३१११३४) । न्यङ्कादि (७३१५३) । 'पिङ्गा गोरच-  
 नादिह्नाडिकाचण्डिकासु च । पिङ्गी शम्बा पित्रने ना वाक्के  
 हु नपुंसकम्' ॥ (३) ॥\*॥ पेशति । 'पिदा अवयवे' (उ०  
 उ० से०) 'विडादिभ्य कित्' (उ० ११२१) इत्यङ् ॥  
 (४) ॥\*॥ कन्दति । 'कदि आहाने रोदने च' (भ्या० प०  
 से०) । घृणादिवादाद् (उ० ११३७) साधु । 'कनुमिपु  
 स्वपिङ्गे मागाना मातरे त्रियाम्' ॥ (५) ॥\*॥ पित्रति ।  
 'पित्रि वर्णे' (अ० आ० से०) । घृणादिवाद् (उ० ११३६)  
 कञ् । 'न्यङ्कादीना व' (७३१५३) इति क्तवम् । पिङ्  
 स्थातीति वा । 'पिङ्गलः कपिले वम्री खेडं पारिपार्थिके ।  
 कनी सुनौ निधेर्भेदे पिङ्गला कुमुदविद्याम्' ॥ (६) ॥\*॥  
 पद् 'कपिलवर्णस्य' ॥

शब्दार्णवे तु 'सितपीतहरीदृक् कडारस्तृणवहिवत् ।  
 अयं वृक्षिपीताह कपिलो गोविभूषण ॥ हरितासेऽधि  
 केसौ तु पिशङ्गः पद्मभूषितः । पिशङ्गस्त्वसितावैसात  
 पिङ्गो दीपशिखादिषु ॥ पिङ्गलस्य परच्छात्रः पिङ्गे शुक्रा-  
 दण्डवत्' इति ॥

चित्रं किर्मोरकलमापशब्दलैताश्च कर्तुरे ।

चित्रमिति ॥ चीवते । 'चिन् चयने' (भ्या० उ० अ०)  
 'अमिचिमिदि-' (उ० ४११५४) इति क । चित् प्रायते  
 वा । 'शैङ्ग पालने' (भ्या० आ० अ०) । क (३१३१३) ।  
 'चित्रकिर्मोर-' इति समासमकृत्वा घृणप्रभेददर्शने 'गुणे  
 शुक्रादय पुंसि' इत्यस्य वाचनार्थम् । 'चित्रावुपार्णोड्ड  
 म्यानुमद्रादन्तिवाङ् च । माकावा सयंनक्षत्रनदीभेदे च  
 त्रियाम् । तिष्ठकालेख्ययो ह्रीवं कर्तुराहुतयोरेपि । तद्युक्-  
 योस्त्वन्मिन्द्रम्' । नामलिङ्गानुसारेण तु नानार्थपुंस्कारण-  
 ड्य षष्ठि । नदनुरोधेनेहापि 'चित्रकिर्मोर-' इति समस्तं  
 केचित्पठन्ति ॥ (१) ॥\*॥ कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (उ० प०  
 से०) । 'गम्भीरादयध' इति क्तिरुत्पील, सुहायम् ।  
 'किर्मोरौ ना नागरे (कर्तुरे राक्षसान्तरे)' ॥ (२) ॥\*॥  
 कलयति बिप् (३१३११७८) । वल् । मापयस्यमिवानति  
 वर्णान् । माप । 'माप हिंसायाम्' (भ्या० प० से०) ।

१—'एक वेत्ताय चित्र विष भेदेकता कुत' इति भर्गदी  
 निमेषोपश्लेषवन्ते । अडि मुकुटपञ्चनोदरे ॥

'हन्त्यर्थाय' इति जुरादी पाठव गिच् । वल् चार्ता मा-  
 पय । 'कलमायः कर्तुरे कृण्वे' इति मूर्धन्यान्ते रभस ।  
 'कलमाये राधसे कृण्वे शवरेऽपि' इति हेम ॥ (३) ॥\*॥  
 शपलाक्रोधाति वर्णान् । 'शप आक्रोहे' (भ्या० उ० अ०) ।  
 'अपेर्बध' (उ० १११०५) इति वल्, वत्वं च ॥ (४) ॥\*॥  
 एति वर्णान् । एतेर्वर्णे तन् (उ० ३१८६) । 'एतः ववुर  
 आगते' ॥ (५) ॥\*॥ 'वर्व हिंसायाम्' (भ्या० प० से०) ।  
 'नद्रादयध' (उ० ११४१) इति निपातनात्कर्तृच् । वययो-  
 रभेदात्कर्तुरे । 'कर्तुरे सन्निधे हेरि कर्तुरे पापरक्षते ।  
 कर्तुरे कृण्वन्तमा शवले पुनरन्यवत्' (६) ॥\*॥ पद्  
 'नानाचर्णस्य' ॥

गुणे शुक्रादयः पुंसि

गुण इति ॥ यद्यपि 'शुङ्गं रूपम्' इत्यादौ विशेष्यनि-  
 श्रतैवेष्यते । तथापि विशेष्यानुपादाने प्राप्तस्य 'सामान्ये  
 नपुंसकम्' इत्यस्यैवावोऽयम् । पठस्य शुङ्ग इत्यादि यो-  
 च्यम् ॥

अपवादान्तरमाह—

गुणिलिङ्गास्तु तद्वति ॥ १७ ॥

गुणीति ॥ विशेष्यस्यानुपादाने यदेव यत्किं प्रतिपि-  
 पादमपिपितम्, तल्लिङ्गा इत्यर्थः । यथा शुङ्गम्, शुङ्ग, शुङ्ग-  
 इत्यादि ॥

इति धीवर्गविधरणम् ॥

ग्राही तु भारती भाषा गीर्वाण्वाणी स्वस्वती ।

ग्राहीत्यादि ॥ ग्राहण इयम् । 'ग्राहोऽगता' (६१४  
 १७१) इति टिलोपे 'दिङ्वा-' (४१११५) इति टोप् ।  
 'ग्राही तु भारती । शाकभेद पङ्कगदी इजिका सोमव-  
 ह्वपि । ग्राहयति' इति हेम ॥ (१) ॥\*॥ विभर्ति ।  
 'व्यवृत्ति-' (उ० ३११००) इत्यवच् । तत् प्रहायणि  
 (५१४१२८) टोप् (४१११५) । भरतस्येममिति वा ।  
 'अथ भारती । वचने च सरस्वत्या पश्चिदतिप्रभेदयो'  
 ॥ (२) ॥\*॥ भाष्यते । 'भाष व्यकावा याचि' (भ्या०  
 आ० से०) । 'गुतोय हल' (३१३१०३) इत्यप्रत्यय ॥  
 (३) ॥\*॥ शुण्वन्तेताम् । 'यृ शब्दे' (भ्या० प० से०) ।  
 सण्डलितान् (वा० (३१३१०८) क्तिप् । 'गोः श्री भाषा-  
 सारस्वत्यो' ॥\*॥ भाषुरियते विराति । 'ग्राह्याणी यचनं  
 वाचा अलितं गदितं गिरा' इति शब्दार्णव (४) ॥\*॥  
 उच्यते । वाक् 'वच् परिभाषणे' (अ० प० अ०) । 'कि-  
 न्वचि-' (वा० (३१३१०८) इत्यादिना क्तिप्, दीर्घोऽस-  
 प्रसारण च । 'वाग्वाचे भारत्या वचने त्रियौ' ॥ (५)  
 ॥\*॥ वण्वते 'वण शब्दे' (भ्या० प० से०) । इन् (वा०

१—'ग्राही गोर्वाणी' इति भविष्यत्. इति मुषमनोहरा ॥

(३।३।१०८) । ('वाणिज्यमुदे । च्यूतो मूल्ये सरस्वत्याम्' इति हेम । 'वाणिः स्याद्वृत्तिभारत्योर्वाणि मूल्ये बलाहके' इति विश्व) । 'रुदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति दीर्घः । घञि (३।३।१९) गौरादित्वात् (४।१।४९) वा ॥ (६) ॥\*॥ सरोऽस्त्यस्या । भतुप् (५।३।९४) 'सरस्वती सरिद्धिदि । वाच्यापयाया खीरेणे गोवादेवतयोरपि' इति हेम ॥ (७) ॥\*॥ सत् 'अधिष्ठातृदेवतायाः' ॥

व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं घञनं घञः ॥ १ ॥

व्याहार इति ॥ व्याहरणम् । व्याहृपूर्वाद्धो भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥\*॥ 'यच्च परिभाषणे' (अ० प० अ०) । किन् (३।३।९४) । सप्रसारणम् (६।१।१५) ॥ (२) ॥\*॥ 'लप व्याख्या वाचि' (भ्या० प० से०) । भावे क (३।३।११४) ॥ (३) ॥\*॥ 'भाप व्याख्या वाचि' (भ्या० आ० से०) । भाषण भाषितम् । भावे क (३।३।११४) ॥ (४) ॥\*॥ वचैर्भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (५) ॥\*॥ अनुनि (उ० ४।१।९९) वच ॥ (६) ॥\*॥ पठ् 'भाषणस्य' ॥

केचित्तु 'ब्राह्मणाद्यान्त्रयोदश (वननस्य) पर्याया' इत्याहुः ॥ अपभ्रंशोऽपशब्दः स्यात्

अपभ्रंश इति ॥ सक्तृतादपभ्रश्रयति । 'ब्रुह् अप पतने' (दि० प० से०) । यचाद्यच् (३।१।१२४) । ('अप भ्रंशस्तु पतने भाषाभेदापशब्दयोः') ॥ (१) ॥\*॥ अप भ्रष्ट शब्दोऽपशब्दः ॥ (२) ॥\*॥ द्वे 'व्याकरणानिष्पन्नस्य गावीत्यादेः' ॥

शास्त्रे शब्दस्तु वाचकः ।

शास्त्र इति ॥ शास्त्रे व्याकरणादौ यो वाचक साधु स शब्द स एव लिख्यपदेन शब्दशब्देन व्यवहियते ॥ एकम् 'वाचकस्य' ॥

तिङ्मुच्यन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता ॥ २ ॥

तिङ्ङिति ॥ तिङ्गताना चय 'पचति पश्य' 'पचति भवति' पाको भवतीत्यर्थः । सुचन्ताना चय । 'प्रकृतिस्त्रिद्विदि हि महारमनाम्' इत्यादि । 'भवति' इत्यध्याहारस्य

१—'मेण्टे सादिरदाधिरोगिणि, वश याते सुवन्धौ विधे शाते हन्त च भारवौ विपठिते बाणे विपादयुष । वाग्देवा विरमन्तु मन्तुविपुला द्रग्दृष्टयथेष्टे शिष्ट कथन स प्रसादयति तां यदाणिस्त्रिद्विदिनी ।' २।५३ श्रीकण्ठचरिताद्व्याख्यानो वाणि शब्दः ॥ २—'वलीवर्दपक्षिणि सगामुर्वा वाणी मनोरति' इति दमयन्तीशेषादीर्घां-तोऽपि वाणीशब्दः ॥

भाष्यकारमते आवश्यकरत्वाभावात्स वाक्यम् । क्रियेत्यादि । वाशब्द समुच्चये । 'कारकान्वितक्रियाबोधकम् 'घटमानय' इत्यादि तिङ्मुपचयात्मकमपि वाक्यम्' इत्यर्थः ।

१—'एद च 'अनभिहिते' (२।३।१) इति सूत्रव्याख्यावसरे 'नीलमिद, न तु रक्तम्' इत्यादौ विशेषणान्तरनिवृत्ततात्पर्य-कैऽस्ति क्रियाया अवाच्यकत्वात्' इति मनोरमाया भाष्यभा-न्या ॥ भाष्ये ॥ प्रत्युत 'तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा' इत्युक्त्वा 'वृश्' इत्यादौ तिङोऽप्रयोगे प्रथमास्तिश्रयम् 'अस्ति भवन्तीपर प्रथमप्रत्ययेऽप्रत्ययमानोपपत्ति' इति वृश् वृश् 'अस्ति' इति गम्यते' इत्येवोक्तम् ॥ अध्याहार विना एत प्रथमैव न स्यात् ॥ 'शब्दाध्ययनयानामितरेतराध्यायमासक्तं तत्प्रविभागस्यमासक्तवधू-तत्तत्तद्वानम्' इति विभूतिपादीये योगमते भाष्यकृच्छ्रीवैद्व्यासीऽपि 'सर्वपदेषु चास्ति वाक्यशक्तिः । 'वृश्' इत्युक्ते 'अस्ति' इति गम्यते । 'न सत्ता पदार्थो 'अभिचरति' । इत्युक्तवान् ॥ तस्मात् क्रियाध्याहार आवश्यक एव ॥ 'नय काला' इत्यत्रापि 'सन्ति' इत्येवाध्याहारम् इति 'अतीतानागत स्वरूपतोऽस्त्यन्वयेदाद्वानोणम्' इति कैवल्यपादीययोगमन्त्रभाष्ये 'यत्कम् ॥ अत एव पुष्पमनो-हरारयध्यार्यायामपि 'तिङ्मुच्यन्तचय' 'चैत्र पचति' इत्यादि ॥ 'पाको भवति' इत्याद्यर्थक 'पचति भवति' इत्यदावप्यतिराह—

क्रिया वेति । 'कारकविशिष्टक्रियाबोधक शब्दशत वाक्यम्' इत्यर्थः । विस्तरोऽयम् । 'क्रियारहिते तदध्याहार आवश्यक' इत्युक्तम् ॥

२—'अत्र वाशब्दश्चेदर्थे । बोध्या' इति शेषः । 'कारका-न्वितक्रियाबोधकमुत्तिङ्गतचय' इत्यर्थः । सुप च तिङ् च सुप्ति । सुप्तिविशिष्ट तिङ् सुप्ति । तयोरेकशेषेऽपशब्देन समासः ॥ तेन सुवन्तचय—तिङन्तचय—सुतिङन्तचयाना त्रयाणामपि लाभः । तत्र सुवन्तचय—'चैत्रेण शयित-यम्' इति । तिङन्तचय—'पचति भवति' इत्यादि । अन्त्य—'चैत्र पचति' इत्यादि । 'क्रिया वा' इत्यनेन निरुधरपदसमुदाय-व्यावृत्तिः । सुतिङन्तचयपदेन केवलस्य 'पचति' इत्यादर्थावृत्तिः । तस्यापि 'वन्नादिविशिष्टक्रियाबोधकरत्वात्' इति मञ्जूषोक्तदिशा एवमेव वाक्यलक्षणमिदम् ॥ अत एव समर्थ (३।२।१) सूत्रभाष्ये वातिककृतापि 'आख्यात समिधेषण वाक्यम्' इति वाक्यलक्षणमुक्तम् ॥ असत्त्वभाष्यश्रवणात्तानाम-प्यारयातत्वेन ॥ अत एव हेमचन्द्रेणापि नाममालायाम् 'सवि-शेषणमारयात वाक्यम्' इत्यमेव वाक्यलक्षणमुक्त्वा 'प्रत्यु-य मानमप्रत्युज्यमान-प्यारयात प्रत्युज्यमानेप्रत्युज्यमानैर्वा वन्नादि-भिर्निशेषणे संहित वाक्यमुच्यते । तथा 'धर्मो वो रक्षतु' । अप्रत्यु-ज्यमानमारयात यथा 'शील ते स्वम्' । अत्र 'अस्ति' इति गम्यते । अप्रत्युज्यमानविशेषण यथा—'प्रविश' । अत्र 'गृहम्' इति गम्यते । अनयोर्वात्यपरवाणाम् आरयातोदरेणमादप्रयोगः । 'आरयातम्' इत्यत्र चैकत्वस्य विवक्षितत्वात् 'भोदन पच तव मविपत्ति' इत्यादौ वाक्यभेदः इति स्वयमेवाभिधानाधिन्यतामणो-प्यारयातम् इति दिक् ॥

केचित्तु—भाष्यकारमतेन प्रथमं पक्षं 'एकतिद् वाक्यम्' (भा० ३।१।१) इति वार्तिकमिप्रायेणापरा इत्याहुः । यत्तु—पूर्वं शब्दात्मकस्य वाक्यस्य स्थानम् । 'किया—' इत्यादि त्वयात्मकस्य—इत्याहुः । तत्तु 'बन्धोऽशब्दसङ्ग्राह्याम्' (७।३।६७) 'इति कृतनिर्देशकसूत्रस्याननुगुणम्' । 'उच्यते' इति वाक्यम् । वचं (अ० प० अ०) ष्यत् (३।१।१२४) । 'वचो—' (७।३।१२) इति वृत्त शब्दसङ्ग्राह्याम् । अन्यत्र तु वाच्यम् । ('वाच्यं तु कृतिसते हीने वचनाहं च वाच्यं घट्') ॥ (१) ॥\*॥ एकम् 'वाक्यस्य' ॥

श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायस्त्रयी

श्रुतिरिति ॥ श्रूयते । 'श्रु धवणे' (भा० प० अ०) । 'कर्मणि क्तिन्' (३।३।१५४) । 'श्रूयते धर्मोऽनया' इति वा । 'श्रूयतीप्सुभ्य कर्णे' (वा० ३।३।१५४) इति क्तिन् । 'श्रुतिः धोने च तत्कर्मण्याप्रायवार्तयो ज्ञियाम्' ॥ (१) ॥\*॥ विद्वन्त्यनेन धर्मम् 'विद् ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'हृलृध' (३।३।२२१) इति घञ् । 'वेदः श्रुती च विती च' ॥ (२) ॥\*॥ आम्नायते अभ्यस्यते । 'आ अभ्यासे' (भा० प० अ०) । 'कर्मणि घञ्' (३।३।१५५) 'आमनस्यु पठिष्यति धर्माधर्मौ' इति वा । 'इयाधया'—(३।१।१४१) इति ण । 'आम्नाय वृत्त आगमे । उपदेशे च' इति हेम ॥ (२) ॥\*॥ (यसु)—श्रीणि वेदस्य । त्रयीति । त्रय्या धर्मस्त्रयीधर्मः । तया त्रय्या विधिविधीयमानो यज्ञा दित्वादिति । 'विधाममृग्यलु सात्रा त्रयीधर्मं विदुर्बुधा' । एकम् ।—इति सुकट । तत्र । 'तानि धर्माणि' 'धर्मं पा पमपदुदति', 'वेदोऽखिलो धर्ममूल धर्ममूलमिदं स्मृतम्', 'अथातो धर्मजिज्ञासा', 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः', 'श्रेया म्नाधर्मः', 'धर्मधेने क्रुदक्षेत्रे' 'धर्मं श्रोतिगतवैतन', 'धर्मं स्य ह्यापवर्गस्य', 'धनं च धर्मकफलम्', 'धर्मादर्थश्च', 'धर्मो रक्षति रक्षित', 'धर्माधर्मौ तद्विपाका', 'धर्मं जिज्ञासमानेन' इत्यादिषु बहुषु प्रत्येपु धर्मशब्दस्यैव प्रयोगदर्शनात् । देवदत्तो दत्त, इतिवदेते प्रयोगा रणित्वि चेत । न । वै पम्मात् । देवदत्तसाम्प्रदानेकस्थले प्रयोगो दृष्ट । अचित्त शब्दस्यापि प्रयोगे दृष्टे पूर्वपदलोपादिकं कल्प्यते । प्रकृते तु धर्मशब्दस्यैव प्रयोगो दृष्ट । 'एव त्रयीधर्मम्' इत्यादौ च

कचित्रयीधर्मशब्दस्यापि प्रयोगे लभ्ये पटीसमाप्तं कल्प्यते । प्रतिपादप्रतिपादकभावः सवन्धः पक्षार्थः । तात्त्रिकसौ- यतादिष्वर्थाव्यावृत्त्यर्थमिदं धर्मस्य विरोधेण संगच्छते । 'धर्मस्य च चतुर्दश' इति नियमात् । अतश्च यन्तानि चत्वारि वेदस्य नामानि । न च 'वेदास्त्रयस्त्रयी' इत्यनेन पौनरुक्त्यं बाह्यम् । सामान्यविरोधरूपेणोभयसम्भवात् । 'ब्राह्मणक्षत्रिय वैद्या द्विजा, विप्रोऽपि द्विज' इति यथा । न च 'धर्ममात्रियाम्' इत्यनेन पौनरुक्त्यम् । तत्र धर्मपर्यायाणामभिधानात् । इह तु धर्मस्वरूपस्य धर्मप्रमाणस्य चाभिधानात् । यदपि—समाप्ते गुणोभूतस्यापि त्रयीशब्दस्य बहुविधत्वावशात्तच्छब्देन परा- मर्शः—इत्युक्तम् । तदपि न । तन्मते त्रयीधर्मशब्दस्य विधेयत्वात्तदेकदेशस्य त्रयीशब्दस्यानुवाच्यत्वासम्भवात् । वेद- स्यैव तच्छब्देन परामर्शसम्भवाच्च । यदपि—यथा शब्दानु- शासनम्—इति दृष्टान्तप्रदर्शनम् । तदप्येतेन प्रत्युक्तम् । वेदस्यैव परामर्शसम्भवात् ॥ श्रीणि 'वेदस्य' ॥

धर्मस्तु तद्विधिः ।

धर्म इति ॥ तेन वेदेन विधीयते यज्ञादि । एतेन वेद- विहितत्वं धर्मत्वम्, वेदस्य धर्मं प्रमाणम्—इत्युक्तम् । घाति लोकात् । ध्रियते वा जनेरिति धर्मं 'अर्तिस्तुतु' (उ० १।१।४०) इत्यादिना धृतो मन् ॥ (१) ॥\*॥ (एकं 'वेदवि- हितकर्मणः') ॥

स्त्रियामृक् सामयजुषी

स्त्रियामिति ॥ ऋचन्ते सत्यन्ते देवा अनया । 'ऋच स्तुती' (उ० प० से०) । क्तिप् (वा० ३।३।१०८ ॥ (१) ॥\*॥ स्यति पापम् । 'योऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) मनिन् (उ० ४।१।५३, ३।२।७४) । 'साम ऋचसुपायस्य भेदे वेदान्तरेऽपि च' ॥ (१) ॥\*॥ इज्यतेऽनेन । 'अर्तिपूर्वादि' (उ० ३।१।७०) इत्युक् ॥ (१) ॥\*॥ 'वेदानां' प्रत्येकमे- केकम् ॥

इति वेदास्त्रयस्त्रयी ॥ ३ ॥

इतीति ॥ इति एते त्रयो वेदास्त्रयी । त्रयोऽवयवा यस्या सा संहति । त्रिष्वन्दात् 'सख्याया अवयवे तयप्' (५।३।४२) । 'द्वित्रिभ्या तयस्य—' (५।३।४३) इत्ययच् । 'टिष्ठा—' (५।१।१५) इति ङीप् । 'त्रयीं निवेद्या त्रितवे पुरीषा सुभतावपि' इति हेम ॥ (१) ॥\*॥ 'वेदत्रयसं- घातस्य' एकम् ॥

शिक्षेत्यादि श्रुतेरङ्गम्

शिक्षेति ॥ श्रुतेर्वेदस्य शिक्षेत्याङ्गम् । 'शिक्षा क्त्यो व्याकरण निरुक् ज्योतिषा गति । छन्दोविचितिरित्येते पदतो

१—रह्यलुचोऽपि वैदिक एव, वेदमूलकत्वात्सूचीनाम् इति क्षीरस्वामी । २—आवर्षणस्तु त्रय्यनुवादं धेति स्वामी ॥

३—कश्मीरलिखितपुस्तकं तु यजुस्यधर्म-धर्मो रक्षणीत्यादौ तु सामयामतिव पूर्वपरमोरो द्रष्टव्यं । नम्पारु त्रयी, इत्यन्तं बहुवच्यं वेदसामान्यस्य नाम । त्रयीशब्दो नदसामान्ये त्रिवेधा च धेनौ । (यथा) द्वित्रिभ्याम्नाय विवर्ण्य च । त्रयीधर्मः, इत्यन्ती मन्था धर्मस्त्रयीधर्म इति विग्रहो बोधः । त्रयीविशेषस्य स्वागमादिशब्दाश्चर्यम् । आगमादिप्रोक्तस्य धर्मवाक्यान्—इत्याहुः । एकम् । 'कच स्तुती' । कच्यत् पठ्यन्ते देवा अनया—इति पाठ उपपन्नः ॥

वेद उच्यते । शिक्षयते स्थानादिकमनया । 'शिक्ष विद्योपादाने' (भ्वा०आ०से०) 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यप्रत्यय ॥३॥ अङ्गयते ज्ञायतेऽनेन । 'अग्निं गतौ' (भ्वा०प०से०) । घ (३।३।११८) च (३।३।१२१) वा ॥ (१) ॥३॥ एक 'वेदाङ्गस्य' ॥

अङ्कारप्रणवौ समौ ।

अङ्कारेति ॥ अवति । 'अवतेष्टिलोपश्च' (उ० १।१४२) इति मन्त्रप्रत्ययस्येव टिलोप 'अवत्स्वर' (६।४।२०) इत्यटौ । गुण (७।३।८४) । 'वपद्वार' (१।२।३५) इति लिङ्गात्सप्तुदायादपि कारप्रत्यय (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥३॥ प्रणयते स्तूयते । 'पु स्तुतौ' (अ०प०अ०) । 'श्रुदोरप्' (३।३।५७) । 'उपसर्गात्' (८।४।१४) इति णसम् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'अङ्कारस्य' ॥

इतिहासः पुरावृत्तम्

इतीति ॥ 'इतिह' इति पारम्पर्यापदेशेऽव्ययम् । तदा स्तेऽस्मिन् । 'आस उपवेशने' (अ०अ०से०) । 'हलश्च' ३।३।१२१ इति घ् ॥ (१) ॥३॥ पुरावृत्तमात्रेण पुरावृत्तम् । आख्यानप्यन्तात् (वा० ३।३।२६) पचायच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥३॥ 'पूर्वाचरितप्रतिपादकग्रन्थस्य' द्वे ॥

उदात्ताद्याख्यः खराः ॥ ४ ॥

उदात्तेति ॥ 'उदात्तधातुदात्तश्च खरितश्च खराख्यः । अतुर्थं प्रचितो मोक्षो यतोऽसीत् छान्दसः स्मृतः' । खरन्ति शब्दायन्ते । 'रुट् शब्दोपतापयो' (भ्वा०प०अ०) । पचायच् (३।१।१३४) । यद्वा—खरन्ते अर्वा एणि । 'पुष्टि' (३।३।११८) इति घ । यद्वा—स्वेन राजन्ते । 'राजु दीप्ति' (भ्वा०उ०से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।३।१०१) इति ङ । खरा अच । तद्धर्मलाडुदात्तादयोऽपि । 'खरो नासासमीरे स्थानमध्यमादिनिष्करे । उदात्तादावकारादौ पङ्गादौ च ध्वनी पुमान्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥३॥ उत् उभैरादीयते उच्चार्यते स्म च (३।३।१०२) । 'अच उ पसर्गात्' (७।४।४७) । 'उदात्तो दातुमहतोहंश्च खरमिचपि' इति हैम ॥३॥ एकम् 'खराणाम्' ॥

आन्वीक्षिकी दण्डनीतिस्तर्कविचार्यशास्त्रयोः ।

आन्वीक्षिकीति ॥ अनु श्रवणोत्तरीक्षण परीक्षणम्—आन्वीक्षा । सा प्रयोजनमस्या 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठक् ॥ (१) ॥३॥ दण्ड्येऽनेन । 'दम् उपशमे' (दि० प०से०) । 'अमन्ताड्' (उ० १।१।१४) दण्डो नीयते वोध्यतेऽनया दण्डनीति । किन् (३।३।१५४) यद्वा दण्ड उच्यते । 'दण्ड्याप्रति प्रापयति । किच् (३।३।१७४) आन्वीक्षिकीसा हेचर्यात्सीलम् ॥ (१) ॥३॥ एतौ द्वौ क्रमात्तर्कविद्याया न्यायरूपायाम्, अर्थशास्त्रे च वर्तते । अर्थते गम्यते । 'नृ

गता' (भ्वा०प०अ०) । 'उपिकुपि'—(उ० २।३) इति घन् । अर्थस्य भूम्यादेः शास्त्रम् । एकैकम् 'दण्डनीतिः' ॥

आख्यायिकोपलब्धार्था

आख्येति ॥ आचष्टे । 'चक्षिड ख्यान्' (२।४।५४) प्लुट् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥३॥ उपलब्धो ज्ञातोऽर्थो यस्या सा । एक 'ज्ञातसत्यार्थभूतायाः कथायाः' ॥

पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ ५ ॥

पुराणमिति ॥ पुरा भवम् । 'सार्यचिरम्' (४।३।२३) इति व्युट्शुभौ । 'पूर्वकालिक' (२।१।४९) इति सूत्रे निपातनासुडभावः । यद्वा पुरापि नव पुराणम् । 'पुराणप्रोक्तु' (४।३।१०५) इति सूत्रे निपातितम् । 'यद्वा पुरा अतीतागतवर्थावर्णति । 'अण शब्दे' (भ्वा०प०से०) । पचायच् । 'पुराणं पञ्चलक्षणे । षण्णै पुष्टि, त्रिपु षत्रे' ॥ (१) ॥३॥ पञ्च लक्षणान्यस्य । 'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशी मन्वन्तराणि च । भूम्यादेथैव सस्यान पुराण पञ्चलक्षणम्' । क्वचिदिह 'वशानुचरित चैव' इति तृतीयपादे पाठान्तरम् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'व्यासादिप्रणीतमत्स्यपुराणादेः' ॥

प्रबन्धकल्पना कथा

प्रबन्धेति ॥ प्रबन्धस्य कल्पना रचना स्तोकसत्या ॥ (१) ॥३॥ 'कथ वाक्यप्रबन्धे' (उ०उ०से०) । 'चिन्तिपुजिचि'—(३।३।११५) इत्यङ् । कथा कादम्बर्यादि ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'कथायाः' ॥

प्रवर्हिहका प्रहेलिका ।

प्रवेति ॥ प्रवहते आच्छादयति । 'वहं बहव परिभाषा' । 'वर्हिहाच्छादनेषु' (भ्वा०आ०से०) । दन्त्योष्मादिर्हान्तः 'कुन् शिल्पिचङ्गयो'—(उ० २।३२) । प्लुट् (३।१।१३३) वा ॥ (१) ॥३॥ प्रहेल्यति अभिप्राय सूचयति । 'हिह भावकरणे' (तु०प०से०) । प्लुट् (३।१।११३) । 'व्यप्ता' कृत्वा कमप्यर्थं स्वरूपायस्य गोपनात् । यत्र बाह्यार्थसंबन्ध कथ्यते सा 'प्रहेलिका' ॥३॥ यद्वा प्रवहतेतिनि (उ० ४।१।१८) प्रवर्हिह तत 'कुदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति टोप । उभाभ्यां स्वार्थे कन् । प्रहेलिका प्रवहन्ती च प्रश्नद्वयी विपादिका' इत्युत्पत्तिनी ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'दुर्विज्ञानार्थस्य प्रश्नस्य' ॥

स्मृतिस्तु धर्मसंहिता

स्मृतिरिति ॥ वेदार्थस्मरणपूर्वकं रचितलात्स्मृति । 'स्मृतिर्धर्मशास्त्रस्मरणयो ज्ञियाम्' ॥ (१) ॥३॥ धर्मवैधर्म्यं रचिता सहिता । संपूर्वाद्भाते कर्मणि के 'दधातेर्हि' (७।४।४२) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'मन्वादिस्मृतेः' ॥

१—हेमकोशे तु योऽव्ययस्य पुराणसत्तामिहिता । 'यदाह—योऽव्ययस्य पुराण पणो भवत्कामिणी चतुष्केण—इति' इत्यनेनाथैरन्वकारैरुपुष्टौ ॥

समाह्वतिस्तु संग्रहः ॥ ६ ॥

अथाह्वयः ॥ ७ ॥

समेति ॥ समाहरणम् । किन् (३११५४) ॥ (१) ॥ संग्रहणम् । 'प्रहृष्ट' (३११५८) इत्यप् । 'विस्तरेणो-  
पदिष्टानामर्थानां सूत्रभाष्ययो । निबन्धो य समासेन स-  
ग्रहं स विदुर्बुधा' 'संग्रहो बृहद्ब्रह्मे गुणधर्मेष्वयोरपि' इति  
मेदिनी ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'संग्रहस्य' ॥

समस्या तु समासायां

समेति ॥ समसनम् । 'अनु क्षेपणे' (दि० प० से०) ।  
ण्यत् (३११५२४) । सत्पूर्वकलाद्व्यभाव । यद्वा सम  
कृतम् । तद्विपर्ययीच्छा समस्या । तत्रयोन्यत्वाच्छब्दोऽपि  
सा । समस्याद्वारक्यचि (३११८) 'सर्वप्रातिपदिकेभ्य'  
(वा० ५११५१) इति मुगणमे 'अ प्रत्ययात्' (३१३१०२)  
इत्य् टाप् (४११४) ॥ (१) ॥ ॥ समसन समात् । घृत् ।  
(३१३१०८) । समासोऽर्था यस्या पूरणसाक्षात् । ऋषिसक्ति  
परीक्षाधर्मपूर्णतयैव पठ्यमाना । यथा 'शतचन्द्र नभसकम्'  
इति । तत्र 'दामोदरकराक्षतविह्वलीकृतचैतसा । इष्ट चाणूर  
मन्त्रेण' इत्यादिना सा पूर्यते ॥ (२) ॥ ॥ 'असमासायां'  
इति पाठे तु 'अपरिपूर्णायां' इत्यर्थः ॥ द्वे 'समस्यायाः' ॥

किंचदन्ती जनधुतिः ।

किंचदन्तीति ॥ कोऽपि वाद । विपूर्वाद्भेदे 'भूतवहि  
वसि' (उ० ३११२८) इति क्त्वा । 'कोऽन्त' (५११३) 'गो  
राहिलात्' (४११४१) ङीप् । यद्वा 'किंचदन्ति' इत्याख्याय  
माना । अनुकरणशब्दादस्मात्तत्तात् (वा० ३११२६)  
'अच इ' (उ० ४११३९) । कृदिकारात्- (ग० ४११४५)  
इति ङीप् ॥ (१) ॥ ॥ जनेभ्य श्रूयते । किन् (३१३१५४) ॥  
(२) ॥ ॥ द्वे 'लोकप्रवादस्य' ॥

घातार्थं प्रवृत्तिर्घृत्तान्त उदन्तः स्यात्

घातेति ॥ शूलिर्लोकटुत्तम् । उदस्त्वस्याम् । 'वृतेष'  
(वा० ५१२१०१) इति घातिवेन ण । यत्तु- 'प्रहाधदा'-  
(५१२१०१) इत्यादिना ण-इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । 'तत्र  
घृत्तिशब्दस्य पाठोऽप्रामाणिक' इत्युक्तघातिवेनैव स्थापित  
स्यात् । 'घातार्थं' घर्तने वागिज्जणे कृष्णाघृदन्तयो । नि  
सारारोग्यमो ह्रीयम् ॥ (१) ॥ ॥ प्रवर्तने व्याप्नोति घृते  
(भा० आ० से०) किन् (३१३१५४) । 'प्रवृत्तिर्घृत्तान्ता  
न्तप्रवाहेषु प्रवर्तने' इति हेम ॥ (२) ॥ ॥ घृत्तोऽनुवर्तनीयो  
गवेषणीयोऽन्त समासिर्गस्य । 'घृत्तान्तस्तु प्रकरणे फास्त्वे  
घातार्थप्रवायो' इति हेम ॥ (३) ॥ ॥ उद्वर्तोऽन्तो यस्य ।  
'उदन्तः साधुघातयो' ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'घातार्था' ॥

१-हेमे तु सग्रहो बृहद्ब्रह्म प्रहृष्टेष्वयोरपि शस्यपठ्यते ।  
सचयेऽपीति मङ्ग-इत्यनेनार्थान्तरात्कोमुदी २-हेमे तु  
'प्रवृत्तिर्द्वेषे घातार्थां प्रवाद' इत्युक्त्यते ।

आख्यादे अभिधानं च नामधेयं च नाम च ।

अधेति ॥ आह्वयस्याहा । 'आतथोपसर्ग' (३१११३६)  
इति के प्राप्ते 'प्रचारणिभ्यो वो वक्तव्य' (वा० ३१२१३) इति  
ङ । तैयोर्यते प्राप्यते । 'या प्रापणे' (ध० प० अ०) ।  
घनये क (वा० ३१३१५८) । 'अन्येनापि' (वा० ३१२१४८)  
इति ङो वा । यद्वा आह्वानमाह । सपदादि (वा० ३१३१०८)  
तस्या अय ॥ (१) ॥ ॥ आह्वयणम् । 'आतथोपसर्गो'  
(३१३१०८) इत्यह् ॥ (२) ॥ ॥ एवमाह्वा ॥ (३) ॥ ॥  
अभिधीयते । कर्मणि ट्युद् (३१३११३) ॥ (४) ॥ ॥  
ज्ञायते । 'आ अभ्यासे' (भा० प० से०) । यद्वा नम्यते  
ऽभिधीयतेऽर्थाऽन्ते । 'गम प्रकृत्ये शब्दे च' (भा० प० अ०) ।  
'नामन्सीमन्' (उ० ४११५१) इति निपातित । 'भागवत  
नामन्यो धेय' (वा० ५११३५) इति स्वाधेवा धेय ॥  
(५) ॥ ॥ (६) ॥ ॥ पद 'नाह्व' ॥

हृतिरकारणाह्वानम्

हृतिरिति ॥ ह्वानम् । ह्वेन (भा० उ० अ०) । किन्  
(३१३१५४) ॥ (१) ॥ ॥ आकारणम् । कृनो ण्यन्तात्  
(३११२६) युच् (३१३१०५) ॥ (२) ॥ ॥ (ह्रि) ट्युटि  
(३१३११५) आह्वानम् ॥ (३) ॥ ॥ नीणि 'आह्वानस्य' ॥

संहतिर्यदुभि हृता ॥ ८ ॥

संहतिरिति ॥ बहुकृत्वा चेत् संहति ॥ (१) ॥ ॥  
एकम् 'बहुकृत्वाह्वयस्य' ॥

विवादो व्यवहारः स्यात्

विवाद इति ॥ विरोधो वाद ॥ (१) ॥ ॥ 'वि ना-  
वार्येऽव सदेहे ह्यण हार उच्यते । नानासदेहेहरणाद्व्यवहार  
इति स्मृत' इति कालायन । 'व्यवहार' स्थितौ पणे ।  
हमेदे' इति हेम ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'मुणादिन्यायस्य' ॥

उपग्यासस्तु बाह्व्यस्यम् ।

उपेति ॥ उपन्यसनम् । 'अनु क्षेपणे' (दि० प० से०) ।  
घृत् (३१३१०८) ॥ (१) ॥ ॥ वाचो मुखनिव मुखमुपक्रम ॥  
(२) ॥ ॥ द्वे 'वचनोपक्रमस्य' ॥

उपोदात्त उदाहारः

उपोदात्त इति ॥ उप शमीपे उद्वनन शपनम् । भाये  
घृत् (३१३१०८) ॥ (१) ॥ ॥ उदाहरणम् । घृत् (३१३१०८)  
(२) ॥ ॥ द्वे 'वक्ष्यमाणोपयोग्यवर्णनस्य । प्रकृतोप  
पादकस्य दृष्टान्तादेरित्यन्ये ॥

शपनं शपथ पुमान् ॥ ९ ॥

शपनमिति ॥ 'शप आश्लो' (दि० उ० अ०) । ट्युद्

१-भाष्ये तु 'अ वेचसि' इति दृश्यते २-दुभेदे  
व्यवहारेऽपि इति शागन्तम् ॥

(३।३।११५) ॥ (१) ॥०॥ 'शीदशप-' (उ० ३।१।१३) इत्यर्थः । 'शपथः पार आक्रोशे शपने च सुतादिभिः' इति हेमः ॥ (२) ॥०॥ द्वे 'सुतस्पर्शादिना शपथकरणस्य' ॥ प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च

प्रश्न इति ॥ प्रच्छनम् । 'यजयाच-' (३।३।१०) इति नङ् । 'प्रश्ने वा-' (३।३।११७) इति लिङ्गान्न संप्रसारणम् ॥ (१) ॥०॥ अनुयोजनम् । युजेर्ध्वम् (३।३।१८) ॥ (२) ॥०॥ प्रच्छन्नम् । 'गुरोध हव.' (३।३।१०३) इत्यङ् । संप्रसारणम् (६।१।१६) ॥ (३) ॥०॥ त्रीणि 'प्रश्नस्य' ॥

प्रतिपाद्योत्तरे समे ।

प्रतीति ॥ प्रतिवचनम् । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (१) ॥०॥ उत्तरणम् । 'ऋदोरप' (३।३।५७) । ('उत्तरं प्रवर्णोऽर्थयोः । उदीच्यप्रतिवचसोरुत्तरस्तु विराट्जे') ॥ (२) ॥०॥ द्वे 'उत्तरस्य' ॥

मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानम्

मिथ्येति ॥ मिथ्या वासावभियोगश्च ॥ (१) ॥०॥ च-  
क्षिडः (अ० अ० से०) अभ्याङ्पूर्वाद्वावे ल्युट् (३।३।११५) (२) ॥०॥ द्वे 'शतं मे धारयसि' इत्यादि 'मिथ्याविवा-  
दस्य' ॥

अथ मिथ्याभिज्ञानम् ॥१०॥

अभिशापः

अथेति ॥ अभिशापः (भ्वा० प० से०) भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥०॥ अभिशापनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥०॥ द्वे 'मिथ्यारोपस्य मुरापानादिविषयस्य' ॥

प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागजः ।

प्रणाद इति ॥ प्रणदनम् । घञ् (३।३।१८) । 'प्रणादस्तु पुमास्तारशब्दे च ध्रुवणामये' । 'अनुरागकृते शब्दे प्रणादः सीत्कृतं नृणाम्' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥०॥ एकं प्रीतिवि-  
शेषजनितस्य 'मुरकण्ठादिशब्दस्य' ॥

यशः कीर्तिः समज्ञा च

यश इत्यादि ॥ अश्रुते व्याप्नोति । 'अश् व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) 'अशेर्देवने युद् च' (उ० ४।१।११) इत्यञ्ज् ॥ (१) ॥०॥ कीर्त्यते । 'कृत संशब्दने' (उ० प० से०) । 'ऊतिवृत्ति-' (३।३।१७) इति निपातितः । 'कीर्तिः प्रसा-  
दप्राप्तसौर्विस्तारे कर्दमेऽपि च' ॥ (२) ॥०॥ समं सर्वज्ञायते 'ज्ञानबोधने' (स्या० प० से०) घञर्थे कः (वा० ३।३।५८) (अन्यापाति) डो वा ॥०॥ 'समाज्ञा' इति समाङ्पूर्वाज्ज-  
(त्रेया० प० से०) । 'आतथ्योपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥०॥ 'समज्या' इति पाठे (समाङ्पूर्वात्) 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'संज्ञाया समज-' (३।३।११) इति क्यप् । 'क्यपि प्रतिषेधः' (वा० ३।३।१५६) इति न वीत्वम् ॥ (३) ॥०॥ त्रीणि 'कीर्तः' ॥

स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः ॥ ११ ॥

स्तव इत्यादि ॥ स्तुत्यतेऽनेन । 'ऋदोरप' (३।३।५७) ॥ (१) ॥०॥ 'दात्री-' (३।३।१८३) इति ध्रुनि स्तोत्रम् ॥ (२) ॥०॥ किति (३।३।१५४) स्तुतिः ॥ (३) ॥०॥ 'गु स्तुतौ' (अ० प० अ०) । नुतिः ॥ (४) ॥०॥ चलारि 'स्तुते' ॥ आग्नेडितं द्विखिरकम्

आग्नेडितमिति ॥ आग्नेव्यते आधिनयेनोच्यते स्म । 'मिद् उन्मादे' (भ्वा० प० से०) । कः (३।३।१०२) । यथा 'सर्पेः सर्पः' इति ॥ (१) ॥०॥ एकम् 'द्विखक्तेः' ॥

उच्चैर्घुष्टं तु घोषणा ।

उच्चैर्घुष्टमित्यादि ॥ उच्चैर्घुष्यते स्म । 'घुपिर शब्दे' (उ० उ० से०) । कः (३।३।१०२) । 'घुपिरविशब्दने' (७।३।२३) इतीगिनयेषः । विशब्दं स्थाभिप्रायप्रकाशनम् । तच्च प्रकृते नामिप्रेतम् ॥ (१) ॥०॥ 'ग्रास-' (३।३।१०७) इति शुच् ॥ (२) ॥०॥ \* 'उच्चैःशब्दनस्य' द्वे ॥ काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकमीत्यादिभिर्वर्धनेः ।

काकुरिति ॥ आदिना कामक्रोधादेर्मेहः । कक्यते । 'कक लोत्सोपतापयो' । (३) । बाहुलकाङ्ग ॥ (१) ॥०॥ एकम् 'शोकादिना विरुतशब्दस्य' ॥

अवर्णाक्षेपनिर्वादादपरीवादापवादवत् ।

उपकोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे ॥१३॥

अवर्णेत्यादि ॥ यथा अवर्णादयो निन्दायाम्, तयोप-  
कोशादयोऽपीत्यर्थः । वर्णयेते । 'वर्णं वर्णने' (उ० प० से०) । घञ् (३।३।१८) वर्णः प्रशंसा । तद्विरोधोऽण्जः 'वर्णो द्विजादिशुक्रादियोगुणकथाश्च । स्तुतौ ना न स्त्रियां मे-  
दरूपाक्षरविलेपने' ॥ (१) ॥०॥ 'क्षिप प्रेरणे' (उ० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'आक्षेपो भर्त्सनाकृष्टिकाव्या-  
लंकृतिषु स्मृतः' ॥ (२) ॥०॥ निरादिपूर्वाद्विदेः (भ्वा० प० से०) घञ् (३।३।१८) । 'निर्वादः स्यालोकपादपरिनिष्ठित-  
वादयो' ॥ (३) ॥०॥ 'उपसंगस्य घनि' (६।३।१२२) इति (वा) दीर्घः । 'परिवादोऽपवादो स्याद्विगवादानव-  
स्तुति' ॥ (४) ॥०॥ 'अपवादस्तु निन्दायामाज्ञाविप्रभ्रमः  
योरपि' ॥ (५) ॥०॥ 'कुश आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (६) ॥०॥ 'गुप गोपनकुत्सनयोः' (भ्वा० आ० से०) । गुपेर्निन्दायां सन् (३।१।५) । 'अ  
प्रलयात्' (३।३।१०२) ॥ (७) ॥०॥ 'कुत्स अवक्षेपणे'

१—उपकोशादोऽपवादः । तत्र यथा 'खलनिर्वादिप्रकाशाय' वदित्वा यत्खलनोऽपि स्यात् । परनिष्ठितवादस्य कवादः । तत्र यथा 'निर्वादा वादिनः कृताः' । २—मेदिनीहेमचौख 'अववादः' इति दृश्यते । व्याख्यासमुद्राहृतं च तद्वचनैकाधिकैरवाकरकौ-  
मुदायम् ॥

‘अर्थात्तन्’ इत्युरःप्रभृतिषु (५।४।१५१) पाठादित्यं कृत्  
सामान्तः । अनर्थकं जरतृवादिवाक्यम् । ‘अवध्यं स्याद्’  
इति पाठ इति कौमुदी । ‘अवध्यमवधारं स्यादनर्थकवच-  
स्यपि’ इति (हिममेदिन्योः) दर्शनात् ॥ (२) ॥ द्वे ‘समु-  
दायार्थदशूयस्य वचनस्य’ ॥

अनक्षरमवाच्यं स्याद्

अनक्षरमिति ॥ न प्रशस्तान्यक्षराणि यस्मिन् । अक्ष-  
राणामप्राप्तस्य चार्थद्वारकम् ॥ ( १ ) ॥ न वचनाहम् ।  
प्यद् (३।१।१२४) । ‘वयोऽशब्दसंज्ञायाम्’ (७।३।६७) इति  
न कुलम् ॥ (२) ॥ द्वे ‘निंदावचनस्य’ ॥

आहतं तु मृपार्थकम् ।

आहतमिति ॥ आहन्यते स्म । कः (३।२।१०२) ।  
‘आहतं पुणिते चापि ताडिते च मृपार्थकं । स्यात्पुरातन-  
वक्षेऽपि नववक्षे वित्तानके’ ॥ ( १ ) ॥ मृपाऽर्थो यस्य ॥ ॥  
‘एष वन्ध्यासुतो याति’ इत्यादिवचनस्य ‘मृपावचनस्य’  
एकम् ॥

‘सोलुण्ठनं तु सोत्प्रासम्

सोलुण्ठनमिति ॥ ‘छति आलस्ये प्रतीपाते च’ (भ्वा०  
प० से०) । लुट् (३।३।११५) । उलुण्ठनेन सहितम् ॥  
(१) ॥ उत्प्रासकम् । ‘असु शेषणे’ (दि० प० से०) ।  
घञ् (३।३।१८) उत्प्रास उपहासः । तत्सहितम् ॥ (२)  
॥ द्वे ‘सोपहासस्य’ ॥

‘मणितं रतिकूजितम्’ इति कचित्पठ्यते ॥

मणितमिति ॥ ‘मण कूजने’ (भ्वा० प० से०) । भावे  
कः (३।३।११४) ॥ (१) ॥ रतौ कूजितम् ॥ (२) ॥  
द्वे ‘रतिकूजितस्य’ ॥

अथ म्लिष्टमविवक्ष्यम्

अथेति ॥ म्लेच्छपते स्म । ‘म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे’  
(भ्वा० प० से०) । ‘म्लेच्छस्वान्त-’ (७।२।१८) इति निपा-  
तितम् । ‘म्लिष्टं त्रिष्वव्यकवाचि स्थाने’ ॥ ( १ ) ॥ न  
विसृज्यते स्म । ‘सप्त साधनस्पर्शनयोः’ (८) कर्मणि कः  
(३।२।१०२) । ‘अविवक्ष-’ ( ७।२।१८ ) इति निर्देशादि-  
भावः ॥ (२) ॥ द्वे ‘अप्रकट्यवचनस्य’ ॥

वितर्धं त्वनृतं वचः ॥ २१ ॥

वितर्धमिति ॥ विगतं तथा सत्यं यस्माद्वितयम् ।  
‘अञ्’ (५।१।७५) इति योगविभागात्सामानान्तोऽञ् । यद्वा

वितन्यते । बाहुल्यकारकम् । ‘अनुदातो-’ (६।४।३७) इति  
नलोपः ॥ (१) ॥ न कृतम् । ‘अनृतं कृपावसरयेऽपि’ ॥  
(२) ॥ द्वे ‘असत्यवचसः’ ॥

सत्यं तथ्यमृतं सम्यग्

सत्यमित्यादि ॥ सति साधु सत्यम् । ‘सत्यं कृते च  
शपथे तथ्ये च त्रिषु तद्वति’ ॥ ( १ ) ॥ तथा सत्ये साधु  
तथ्यम् ॥ (२) ॥ अर्थते स्म । ‘ऊ गती’ (भ्वा० प० अ०) ।  
कः (३।२।१०२) । ‘प्रातं शिलोच्छे पार्श्वे पूजिते दीप्त-  
सत्ययो-’ ॥ (३) ॥ समञ्जसि संगच्छते । ‘अनु गती’  
(भ्वा० प० से०) त्रिन् (३।२।१५९) सम्यक् । सम्यद् पुंलि  
ङ्गियां सनीची ॥ (४) ॥ चत्वारि ‘सत्यवचसः’ ॥

अमूनि त्रिषु तद्वति ।

अमूनीति ॥ अमूनि (सत्त्वादीनि) उपचारात्तद्वति वर्त-  
मानानि त्रिषु । ‘निवृत्तरे’ (प्रायुजेन) इत्यनेन वारिवशेष-  
राणां निहितस्तुक् ॥ अनेन तु वक्तव्यपराणाम्-इति विशेषे ॥

शब्दे निनादनिनदश्चनिध्यानरचस्यनाः ॥ २२ ॥

स्वाननिर्घोपनिर्होदनादनिस्थाननिस्थनाः ।

आरचारावसंरावविरायाः

शब्द इति ॥ शब्दनम् । ‘शब्द शब्दकरणे’ (तु० उ०  
से०) । ‘एल्’ (३।३।५६) घञ् (३।३।१८) वा ॥ (१)  
॥ ‘णद् अव्यक्ते शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । ‘नी गद-’  
नद्-’ (३।३।६४) इत्यप् ॥ (२) ॥ पक्षे घञ् (३।३।  
१८) ॥ (३) ॥ ‘ध्वन शब्दे’ (भ्वा० प० से०) ।  
‘स्वनिक्रि’ (उ० ४।१४०) इति इ- ॥ (४) ॥ चञि  
च्वानः (३।३।१८) ॥ (५) ॥ रवणम् । ‘रु शब्दे’ (अ०  
प० से०) । ‘रुदोरप्’ (३।३।५७) ॥ (६) ॥ ‘स्वनह-  
सोर्वा’ (३।३।६२) इत्यप्यनौ ॥ (७) ॥ (८) ॥  
‘ध्रुप धृयी’ (भ्वा० उ० से०) । ‘हाद् अव्यक्ते शब्दे’ (भ्वा०  
आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (९) ॥ (१०) ॥  
‘विभाषा डि रुध्वोः’ (३।३।५०) इति घञ् ॥ (१५) ॥  
पक्षे अप् (३।३।५७) ॥ (१४) ॥ ‘उपसर्गं रुच-’ (३।३।  
२२) इति घञ् ॥ (१६) ॥ (१७) ॥ सप्तदश  
‘शब्दस्य’ ॥

अथ मर्मरः ॥ २३ ॥

स्वनिते घञ्पणानाम्

अथेति ॥ वक्ष्यामि पणानां च स्वनिते मर्मरः । शब्दा-  
नुकरणमिति स्वामी । ‘मृह प्राणस्याने’ (तु० आ० अ०) ।  
‘ऊद्रादयध’ (उ० ५।४१) इत्यस्मिन् मुगागमो गुणध-  
ह्वन्ये । मर्म राति वा । कः (३।२।३१) । ‘मर्मरो वक्ष-

१-‘नाभेदात् त्रिषु चरे’ इत्यथावधिर्दिशत-इति मुकुटः ॥

१-‘जरद्वयः कम्बलपादुकाभ्यां द्वारि लिप्तो वायसि मह-  
लानि । त प्राज्ञगी वृच्छति पुत्रकानां राजन् रसाशं रञ्जयत्य  
कोप्यः’ इति मुकुटः ॥ २-‘म्लाने विच्छाये यथा म्लिष्ट विषय-  
मित्रवासभवने वसि त्वदीय यदा’ अनेनार्थैरेवाकौमुदी ॥



भेदे च शुष्कपणध्वनी तथा । सुंति स्त्रियां पुनः प्रोक्ता म-  
मेरी पीतदारुणि ॥ (१) ॥५॥ एकं 'दल्लपणध्वनेः' ॥

भूषणानां च शिञ्जितम् ।

निकाणो निकणः काणः कणः कणनमित्यपि ॥ २४ ॥

भूषणानामिति ॥ भूषणानां ध्वनी । 'शिञ्जि अव्यक्ते  
शब्दे' (अ० आ० से०) तालव्यादिः । भावे क्तः (३।३।  
११४) ॥५॥ 'गुरोध-' (३।३।१०३) इत्यप्रत्यये 'शिञ्जा'  
अपि-इति स्वामी ॥ (१) ॥५॥ 'नौ' (३।३।६४) इति  
'अनुपरगे' (३।३।६१) इति चानुवर्तमाने 'कणो धी-  
णायां च' (३।३।६५) इत्यपि ॥ (३) ॥५॥ (५) ॥५॥  
पक्षे घञ् (३।३।१०८) ॥ (२) ॥५॥ (४) लुट् (३।३।  
११५) ॥ (६) ॥५॥ (यत्तु) पथ वीणाया अन्यस्य च  
किनरादेः कणने-इति मुकुटः । तत्र । अपिशब्देन  
पूर्वान्वयस्य बोधनात् । अतः पैठपि 'भूषणध्वनेः' ॥  
वीणायाः कणिते प्रादेः प्रकाणप्रकणादयः ।

वीणाया इति ॥ प्रादेरिति । उपसर्गात् । 'वीणायां  
च' (३।३।६५) इत्यंशेन सोपसर्गादपि विधानात् । आदि-  
शब्दादुपकणादयः ॥५॥ 'वीणाकणनेस्य' इमे ॥

कोलाहलः कलकलः

कोलाहल इति ॥ 'कुल संस्थाने' (भा० प० से०) ।  
कोलनम् । कोल एकीभावः । तमाहलति । 'हल विलेखने'  
'(भा० प० से०) । अच् (३।३।१३४) क. (३।३।१३) वा ॥  
(१) ॥५॥ 'कल शब्दे' (भा० आ० से०) । घञ् (३।३।  
१८) । संज्ञापूर्वकलादुदयभावः । कलादपि कलः । (यत्तु)  
कोलान्सूकरामाहते प्रासयति-इति ख्याम्याह । तत्र । 'आहो  
यमहमः' (१।३।२८) इत्यकर्मकात्स्नाकर्मकाच्च हन्तेरात्म-  
नेपदविधानात् । यदपि—आभीक्ष्ये द्विर्भावः । (८।१।४)  
इति । तदपि न तस्य तिङ्बन्धयकृन्मात्रविषयत्वात् । 'कलकल  
उक्तः कोलाहले तथा सर्जनियासि' ॥ (२) ॥५॥ द्वे 'यदुमिः  
कृतस्य महाध्वनेः' ॥

तिरश्चां वाशितं स्तम् ॥ २५ ॥

तिरश्चामिति ॥ तिरोऽश्नति ते तिर्यधः । तेषां यद-  
स्तम् तद्वाशितम् । 'वाश् शब्दे' (दि० आ० से०) ताल-  
व्यान्तः । भावे क्तः (३।३।११४) । 'वाशितां करिणी-  
नार्यार्वाशितं भाविते स्ते' । 'वासिता करिणीनार्या-

१—नीयूपविनेकयोरेषि 'शिञ्जितम्' इत्येक भूषणध्वनेः ।  
निकाणादयः पथ वीणाकिनरादिस्त्रनिगतस्य । इत्येव इत्यते ।  
अशिपुराणान्तर्गतनामलिङ्गानुशासने भूषणानां च शिञ्जितम् ।  
वीणाया निकाणः काणः इति पाठस्यैव दर्शनेनापि निकाणा-  
दीना भूषणध्वनिवाचकत्वाप्राप्तेः ॥ २—अयं च श्लोकमो मे-  
दिनीस्यः । परतु तत्रापि इत्ययमप्यथोपलभ्यते ॥

र्वासितं सुरभीकृते । ज्ञानमात्रे खगारावे वासिते वल्लव-  
शिते' इति विश्वकोपादिदर्शनेन तु दन्त्यवानपि ॥ (१) ॥५॥  
एकम् 'पक्षिशब्दस्य' ॥

स्त्री प्रतिश्रुत्यतिध्वाने

स्त्रीति ॥ 'श्रु भवणे' (भा० प० से०) । संपदादि-  
लात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् । प्रति प्रथमशब्दं लक्ष्यी-  
कृत्य श्रूयते प्रतिश्रुत् ॥ (१) ॥५॥ (२) ॥५॥ द्वे 'प्रतिध्वनेः' ॥

गीतं गानमिमे स्मरे ।

गीतमिति ॥ गीयते । भावे क्तः (३।३।११४)—ल्युटो  
(३।३।११५) । 'गीतं शब्दितगानयो' इति हैमः ॥ (१)  
॥५॥ (२) ॥५॥ द्वे 'गानस्य' ॥

इति शब्दादिवर्गविवरणम् ॥ ६ ॥

निपादपद्मगानधारपङ्कजमध्यमधैयताः ।

पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिता स्वराः ॥ १ ॥

निपादेति ॥ निपोदति मनोऽस्मिन् । 'पद्म विशर-  
णलवसादनेपु' (भा०, तु० प० अ०) । 'हलध' (३।३।  
१२१) इति घञ् । 'सदिरप्रतेः' (८।३।६६) इति परबम् ।  
'निपादः स्वरमेदेशपि षण्डाले धीवरान्तरे' ॥ (१)  
॥५॥ ऋपति वलीवर्द्धस्वरसादृश्यं गच्छति । 'ऋपी गतो'  
(तु० प० से०) । 'ऋपिद्विभ्यां कित्' (उणा० ३।१२३)  
इत्यमच् । 'ऋपमस्तस्योपधान्तरे । स्वरमिद्विषयोः कर्णर-  
न्ध्रकुम्भीरपुच्छयोः ॥ उत्तरस्थः स्मृतः श्रेष्ठे स्त्री नराकारयो-  
पिति । श्रुकशिम्यां सिरालाया विधवायां कचिमन्ता' ('आ  
दिजिनेऽपि' ॥ (१) ॥५॥ गन्धारदेशे भवः । अण् (४।३।  
५३) । 'गान्धारो रागसिन्दूरस्वरसु नीरुदन्तरे' इति  
हैमः ॥ (१) ॥५॥ पङ्क्त्यो जातः । 'पञ्चम्याम्' (३।३।  
९८) इति ङः । 'नासां कण्ठमुत्तालि जिह्वां दन्तांश्च संस्पृ-  
शन् । पङ्क्त्यः संजायते यस्मात्तस्मात्पङ्क्त इति स्मृतः' ॥  
(१) ॥५॥ मध्ये भवः । 'मध्यान्म' (४।३।८) । 'तद्वदे-  
वोत्थितो वायुदरः कण्ठसमाहृतः । नाभिं प्राप्तो महानादो  
मध्यस्थस्तेन मध्यमः' । 'मध्यमो मध्यजे स्वरे । देहमध्यं  
मध्यदेशे (मध्यमा कर्णिकाहलिः । राकेरजखला नापि)  
इति हैमः । 'मध्यमो मध्यजेऽप्ययत् । पुमान्स्वरे मध्यदे-  
शेऽप्यवल्लभे तु न ज्ञायाम् ॥ स्त्रियां हृटरजोनार्या कर्णिका-  
हलिभेदयोः । त्र्यक्षरच्छन्दसि तथा' ॥ (१) ॥५॥ धी-  
मतामयं धैवतः प्रयोदरादिः (३।३।१०९) 'संज्ञायाम्'  
(८।३।११) इति वा वलम् ॥ (३) ॥५॥ 'वायुः ससुहृतो  
नाभेश्रोत्रकण्ठमूर्धसु । विचरन्पञ्चमस्थानप्राप्त्या पञ्चम उच्य-  
ते' । तत्पञ्चमस्वरः पञ्चमः । पञ्चानां पूरणः 'तस्य पूरणे'

१—न्राका पूर्णिमा । तत्र यथा 'अमृतममृतराशिर्मध्यमाप-  
ध्वराजे' इति ॥ २—अयं पाठः कुत्रचिदुपलभ्यते ॥

(५।१।४८) इति वृद्धः । 'नान्ताह' (५।१।४९) इति मृदः ।  
 'पञ्चमो रागभेदे स्यात्स्वरभेदे च पञ्चमी । पाण्डवानां च,  
 पञ्चमी स्त्री पञ्चानां पूरणे त्रिषु' । 'पञ्चमो रुचिरे दक्षे' ॥ (१)  
 ॥\*॥ अमी सप्त खरासाध्रीतः कण्ठाधोचरन्ति । 'दारपी  
 गाम्रवीणा च द्वे वीणे खरधारिके' इति वचनात् वंशसुर-  
 जादयस्तु अनुकरणमात्रोपयोगिन इति भावः । नारदः-  
 'पद्मं रौति मयूरस्तु गावो नर्दन्ति चर्ममम् । अजाबिकी  
 च गान्धारं क्रौञ्चो नर्दति मध्यमम् ॥ पुण्यसाधारणे काले  
 कोकिलो रौति पथमम् । अथस्तु धैवतं रौति निपादं रौति  
 कुञ्जरः' इति 'स्थराणां पृथक्पृथक्' एकैकम् ॥

काकली तु कले सूक्ष्मे

काकलीति ॥ ईषकलः काकली । 'ईषदर्थे च' (१।  
 १।१०५) इति कोः कादेशः । गौरादिवात् (४।१।४१)  
 ङीप् । अन्ये तु—कलेः (भा० आ० से०) इत् (उ०  
 ४।१।१८) । कलिः शब्द ईषदन्नेति काकलिः । ततः 'क-  
 दिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति ङीप् । अत एव 'साधुः  
 दितं काकलितिः कुलीने' इत्यभिनन्दप्रयोगः संगच्छते—  
 इत्याहुः ॥ (१) ॥\*॥ एकम् 'सूक्ष्मध्वनेः' ॥

ध्वनौ तु मधुरास्फुटे ।

कलः

ध्वनाविति ॥ मधुरः श्रुतिमुखः । स नासावस्फुटो-  
 ऽव्यक्तस्वरश्च । तारस्य ध्वनी कलः । 'कल मदे' (भा० प०  
 से०) । कडति मायलनेन । 'हलथ' (१।१।१२१) इति  
 यच् । संज्ञापूर्वकलाद्व्यभाषः । उलयोरेकस्मरणम् । यद्वा  
 कलनम् । 'कल सरयाने' (भा० आ० से०) । 'खनो  
 च च' (१।१।१२५) इति यः । यद्वा कलते । पञ्चाद्य-  
 (१।१।१३४) । 'कला स्यान्मूलरेवौ शिल्पादावशमात्रके ।  
 षोडशांशे च चन्द्रस्य कलनाकालमनयो ॥ कलं शुक्रे त्रि-  
 ष्वजीर्णे नाव्यक्तमधुरध्वनी' ॥ (१) ॥\*॥ एकम् 'अव्यक्त-  
 मधुरध्वनेः' ॥

मन्द्रस्तु गम्भीरे,

मन्द्र इति ॥ गम्भीरे मेघादिध्वनौ । मन्दते । 'मदि  
 स्त्रुतादी' (भा० अ० से०) 'स्त्रायि-' (उ० १।१३) इति  
 रच् ॥ (१) ॥\*॥ एकम् 'गम्भीरशब्दस्य' ॥

तारोऽप्युच्चैः

तार इति ॥ तारयति अतिवामलन्यान्वाहनात् । 'बहु-  
 लमेतद्विदर्शनम्' इति तुरादिगणसूत्रात्स्वार्थे णिच् । पञ्चा-  
 द्य (१।१।१३४) ॥ (१) ॥\*॥ एकम् 'उच्चशब्दस्य' ॥

त्रयस्त्रिषु ॥ २ ॥

त्रय इति ॥ त्रयः कलमन्द्रताराः (त्रिषु विशेष्यभिज्ञाः) ॥

१—मन्द्रोऽपि रश्ति स्वामी ॥

समन्वितलयस्वेकतालः

समन्वितेति ॥ सम्यगन्वितो लयो मूलगीतवाद्यानां  
 साम्यं यत्र स एकः समस्तलो मानमह्येयैकतालः ॥ (१)  
 ॥\*॥ एकम् 'गीतवाद्यलयसाम्यस्य' ॥

वीणा तु वल्लकी ।

विपञ्ची

वीणेति ॥ वेति जायते खरोऽस्याम् । 'वी गलादिषु'  
 (अ० प० अ०) 'रात्रासाह्या-' (उ० १।१५) इत्यादिना  
 नप्रत्ययो गत्वं गुणभावश्च निपातितः । 'वीणा विद्युति च-  
 त्तव्याम्' । (१) ॥\*॥ वल्लते । 'वल्ल वल्ल संवरणे' (भा०  
 आ० से०) कुन् (उ० १।३२) । गौरादिवात् (४।१।४२)  
 ङीप् ॥ (२) ॥\*॥ विपद्यति विस्तारयति शब्दम् । 'पवि  
 विस्तारे' (उ० प० से०) । ण्यन्तादच् (१।१।१३४) । गौ-  
 रादिः (४।१।४१) । 'विपन्नी वेल्लिवीणयोः' ॥ (३) ॥\*॥  
 त्रीणि 'वीणायाः' ॥

सा तु तन्नीमिः सतमिः परिवादिनी ॥ ३ ॥

सेति ॥ सैव सप्तमिस्तन्नीमिरुपलक्षिता परिवदति ख-  
 रान् । 'शुषि' (१।१।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥\*॥ एकम्  
 'सतार इति ख्यातस्य' ॥

ततं वीणादिकं वाद्यम्

ततमिति ॥ वीणादि यद्वाच्यं वादनीयम् । तत्ततम् ।  
 आदिना सैरन्नीरावणहस्तकिनरादि तन्मते । 'तनिष्ठदभ्यां  
 निष्' (उ० १।८८) इति तत् । 'अथ ततं व्याप्ते विस्तृते च  
 निलिङ्गवत् । ह्रीवं वीणादिवाद्ये स्यात्तुल्लिङ्गस्तु सदागतौ' ॥  
 (१) ॥\*॥ एकम् 'वीणादिवाद्यस्य' ॥

आनद्धं मुरजादिकम् ।

आनद्धमिति ॥ आनहाते स मुखे चर्मणा ध्वनते स्म ।  
 'गह्व वन्धने' (दि० उ० अ०) । काः (१।१।१०२) । 'नहो  
 ध' (८।१।३४) । आदिपदात्पठहादि । 'आनद्धं मुरजादौ  
 च ह्रीवं स्यात्संदिशे त्रिषु' ॥ (१) ॥\*॥ एकम् 'मुरजादि-  
 वाद्यस्य' ॥

वंशादिकं तु शुषिरम्

वंशेति ॥ वंशो वेणुः । आदिपदात्ताह्लादि । शुषि-  
 दिद्रमस्यासि । 'ज्यशुषि-' (५।१।१०७) इति रः । 'शु-  
 षिरं वंशादिवाद्ये विबरेऽपि नपुंसकम् । शुषिरो न स्त्रियां  
 गतं, वहो, रन्धान्विते त्रिषु' । 'सूर्यं शुषिरामिव' (पक्षसा-  
 हिकभाष्यस्यश्रुतौ) इति त्रयोगात् (शुषिरम्) दन्त्यायपि ।

१—यन्निवेदिनीपुस्तके तु 'शुषिके नास्ति नास्तीपथी र-  
 न्धान्विते त्रिषु' इति पाठ उपलभ्यते ॥